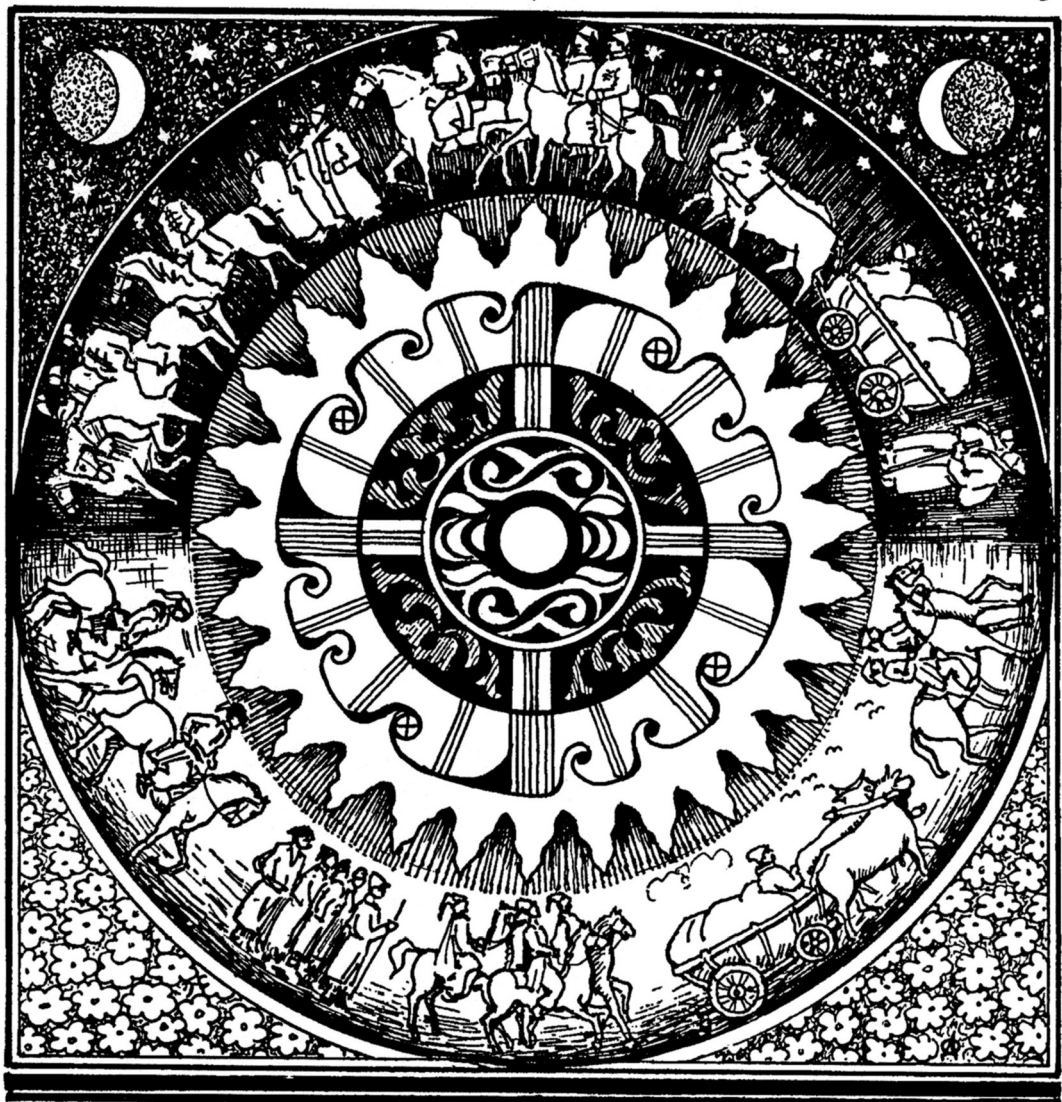

Бахмутський

ШЛЯХ

3-4
2012

Редакційна колегія:

Семистяга Володимир (головний редактор), *Бодрухин Володимир*, *Борисова Ольга*, *Бур'ян Михайло*, *Галич Валентина*, *Галич Олександр*, *Глуховцева Катерина*, *Голобородько Василь*, *Гриценко Павло*, *Жулинський Микола*, *Зеленько Анатолій*, *Кринко Євген*, *Крюков Віктор*, *Кульчицький Станіслав*, *Курило Віталій*, *Куромія Гіроакі*, *Лупій Олесь*, *Матяш Ірина*, *Михальський Ігор*, *Мовчан Павло*, *Неживий Олексій* (відповідальний секретар), *Ночовний Микола*, *Фоменко Віра*, *Шаповал Юрій*

Редакційна рада:

Боднарук Віра (Чикаго, США), *Бут Олександр* (Донецьк, Україна), *Васильєв Валерій* (Київ, Україна), *Винар Любомир* (Кент, США), *Гайовий Гриць* (Київ, Україна), *Горлач Степан* (Торонто, Канада), *Климов Анатолій* (Луганськ, Україна), *Матішов Геннадій* (Ростов-на-Дону, Російська Федерація), *Петрова Ніна* (Москва, Російська Федерація), *Синельникова Лара* (Луганськ, Україна)

Наукові редактори:

докт. філ. наук *Галич О.А.*, докт. філ. наук *Зеленько А.С.*, докт. іст. наук *Шаповал Ю.І.*

Редакційна колегія з фаху історичні науки:

Шаповал Юрій Іванович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАН України (головний редактор спеціалізованої редакції), *Бодрухин Володимир Миколайович* — доктор історичних наук, професор кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, *Борисова Ольга Василівна* — доктор історичних наук, професор кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, *Бур'ян Михайло Степанович* — доктор історичних наук, професор, академік природничого відділення РАН, завідувач кафедри всесвітньої історії Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, *Кринко Євген Федорович* — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, заступник директора Інституту соціально-економічних наук та гуманітарних досліджень Південного наукового центру РАН, *Кульчицький Станіслав Владиславович* — доктор історичних наук, професор, заступник директора Інституту історії НАН України, *Крюков Віктор Григорович* — доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, *Матяш Ірина Борисівна* — доктор історичних наук, професор, помічник Міністра юстиції України, *Михайлюк Віталій Павлович* — доктор історичних наук, професор, академік АН ВШ України, завідувач кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, *Михальський Ігор Сергійович* — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри політології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка

Редакційна колегія з фаху філологічні науки:

Галич Олександр Андрійович — доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української літератури Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, директор Східного філіалу Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка НАН України (головний редактор спеціалізованої редакції), *Галич Валентина Миколаївна* — доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри журналістики та видавничої справи Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, *Глуховцева Катерина Дмитрівна* — доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української філології та загального мовознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, *Гриценко Павло Юхимович* — доктор філологічних наук, професор, директор Інституту української мови НАН України, *Жулинський Микола Григорович* — доктор філологічних наук, професор, академік НАН України, директор Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка НАН України, *Зеленько Анатолій Степанович* — доктор філологічних наук, професор кафедри української філології та загального мовознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, *Фоменко Віра Григорівна* — доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української літератури Луганського національного університету імені Тараса Шевченка

Наукові матеріали й розвідки рекомендовано до друку вченою Радою Луганського національного університету імені Тараса Шевченка

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів, зберігає оригінальний стиль матеріалів, залишає за собою право на літературне редагування та скорочення текстів. Відповідальність за достовірність фактів, цитат, назв несуть автори. Друковані в інших виданнях матеріали до розгляду не приймаються. Розповсюдження та тиражування без офіційного дозволу засновників видання забороняється. При передруку публікацій посилання на «Бахмутський шлях» обов'язкове.

Відділи редакції:

вул. Оборонна, 2, к. 4-20, Луганськ, 91011. Тел. (0642) 55-09-39. Факс (0642) 59-90-08
вул. Матросова, 4а, Луганськ, 91011. Тел. (0642) 71-95-32
вул. Кутузова, 8, к. 315, Київ, 01011. Тел. (044) 295-81-76. Факс (044) 220-64-74
www.library.lg.ua; e-mail: prolg13@yandex.ua

Бахмутський № 3/4 (66/67) 2012 ШЛЯХ

Літературне та наукове історико-філологічне видання

Заснований у березні 1994 року
Виходить щоквартально

Головний редактор
Володимир Семистяга

Редакційна колегія:

Бодрухін Володимир (м. Луганськ)
Борисова Ольга (м. Луганськ)
Бур'ян Михайло (м. Луганськ)
Галич Валентина (м. Луганськ)
Галич Олександр (м. Луганськ)
Глуховцева Катерина (м. Луганськ)
Голобородько Василь (м. Луганськ)
Гриценко Павло (м. Київ)
Жулинський Микола (м. Київ)
Зеленько Анатолій (м. Луганськ)
Кринко Євген (м. Ростов-на-Дону, Російська Федерація)
Крюков Віктор (м. Луганськ)
Кульчицький Станіслав (м. Київ)
Курило Віталій (м. Луганськ)
Куромія Гіроакі (м. Блумінгтон, США)
Лупій Олесь (м. Київ)
Матяш Ірина (м. Київ)
Михальський Ігор (м. Луганськ)
Мовчан Павло (м. Київ)
Неживий Олексій, відповідальний секретар (м. Луганськ)
Ночовний Микола (м. Луганськ)
Фоменко Віра (м. Луганськ)
Шаповал Юрій (м. Київ)

Засновники і видавці:

Трудовий колектив журналу «Бахмутський шлях»
Луганський національний університет імені Тараса Шевченка
Всеукраїнське товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка

Журнал видано за фінансової підтримки Всеукраїнського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка і ТУМ імені Тараса Шевченка (Чикаго, США)

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України від 6 жовтня 2010 р. №1-05/6 журнал включено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальностями «історія», «філологія» (українська література). (Бюлетень ВАК України. — 2010. — №11. — С. 2).

ЗМІСТ

МОЛОДІ ГОЛОСИ

ВАСИЛЕЦЬ ОЛЕСЯ	Рідна земля	3
----------------	-------------------	---

ПОЕЗІЯ

СТАРУН ВАСИЛЬ	За вершинами срібними	4
БОНДАРЕНКО ВОЛОДИМИР	Поетична передмова	29
КАЛАШНИК ВОЛОДИМИР	Прекрасна мить	36

ПРОЗА

РОГОВИЙ ЮРІЙ	Своя хата	39
--------------	-----------------	----

ДЖЕРЕЛА

БЕРЕЗОВИЙ ВАСИЛЬ	Його любили, ним захоплювались	46
------------------	--------------------------------------	----

ПУБЛІЦИСТИКА

ГАЙОВИЙ ГРИЦЬ	Проща	58
---------------	-------------	----

ПРОЧИТАЙТЕ ДІТЯМ

ГОРОВИЙ ГЕННАДІЙ	Ква-кум-ква	82
ДО 100-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ МИКОЛИ ГОНЧАРЕНКА		84

НАУКОВІ СТАТТІ • РОЗВІДКИ

КЛИМОВ АНАТОЛІЙ	Життєвий шлях та науково-педагогічна діяльність професора М. Г. Гончаренка	87
АНПІЛГОВА ТЕТЯНА	Внесок Ф. А. Бельського у розвиток народної освіти та науки на Луганщині	92
ГАУХМАН МИХАЙЛО ЗАБУДКОВА ОЛЬГА	«Грушевськіана» Володимира Ващенко: методологічні медитації	97
КРУГЛЯК МАРИНА	Роль синдикату «Продвугілля» в кризі паливної промисловості Російської імперії напередодні Першої світової війни	107
ГРИЖЕНКО ЛІЛІЯ	Економічна історія України початку ХХ ст. у науковій спадщині академіка Б. А. Кругляка	114
ЛУК'ЯНЕНКО ВОЛОДИМИР	Особливості становлення класового суспільства у міському середовищі	120
МУРАВІК ГАННА	Інтенсивність сільського господарства як складова аграрної проблеми України в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. в працях дореволюційних вчених	127
НАЗАРОВА ЄВГЕНІЯ	Проблеми промислового робітництва України наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. на сторінках «Українського історичного журналу»	132
НЕГОДА ОЛЕНА РОЖКОВ МИКОЛА	Суспільно-політичні рухи в південноукраїнському регіоні на початку ХХ ст.: сучасна українська історіографія проблеми	139
АЙАТТ КЕТЛИН ОЛЕКСІЙ НЕЖИВИЙ ПІЛІПЧУК СВЯТОСЛАВ	Людина тисячоліття — П. П. Михайленко (1914—2008)	146
ТОМЧУК ОЛЕГ	Висвітлення першого десятиліття діяльності Червоного Хреста в УСРР 1918—1928 рр. (за матеріалами Державного архіву Луганської області)	149
АЙАТТ КЕТЛИН ОЛЕКСІЙ НЕЖИВИЙ ПІЛІПЧУК СВЯТОСЛАВ	Українізація, коренізація і реорганізація Радянської України	153
ТОМЧУК ОЛЕГ	Юрій Сліпко: джерелознавча проблематика життя і творчості	160
ТОМЧУК ОЛЕГ	«Се розрізнені перлини великого намиста...»: жанр коломийки у науковій рецепції Івана Франка	174
ТОМЧУК ОЛЕГ	Естетичне самовизначення Михайла Драй-Хмари	184

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

СЕМІСТЯГА ВОЛОДИМИР ТАТАРІНОВ ІГОР ТАТАРІНОВ ІГОР	Нове документальне дослідження історії українського націоналістичного руху	192
БАРЧАН ВАЛЕНТИНА КУЗЬМА ОКСАНА	Збережемо самобутність, або ще раз про українську національну ідею	194
БАРЧАН ВАЛЕНТИНА КУЗЬМА ОКСАНА	Осягаючи таємниці психеї митців-модерністів	197

Олеся Василиць

Рідна земля

Олеся Василиць навчається на відділенні журналістики Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Вона очолює первинний осередок «Молодої Просвіти».

НАША РІДНАЯ ЗЕМЛЯ

Синє небо й жовте поле
Є колискою життя,
Рятувальне наше коло
Наша рідная земля.
Нива золотом заграє,
Соловейко заспіва —
Найдорожче все плакає
Наша рідная земля.

Вітер шелест підіймає
Із-за пагорбів в степу.
Швидкоплинний день рушає
У нічну холодну тьму.

У п'ятьмі лякають тіні,
Постає німа стіна.
Та коли світанок вплине —
Україна ожива!
Знов калина червоніє,
Соловейко знов співа —
Вона вмерти не посміє
Наша рідная земля!

ОДА УКРАЇНСЬКІЙ МОВИ

Чарівна мово! Пісенне диво!
Тобою буйні шумлять гаї,
Журчать тобою весняні зливи;
Немовби ноти, слова твої!

Тобою мово, живуть поети,
Складають квіти тобі до ніг;
Виходять, мово, з твоїх наметів
Свідомі люди на сто доріг.

І йдуть життєвим тернистим шляхом,
Твоїм надбанням скарбним живуть,
Що лине вільним під обрій птахом, —
І бачить серце жадану суть.

Коли для мови співають оду,
Коли дитина «матусю» зве,
Коли займеться і стане подих,
Коли настане життя нове!

І наша мова в житті сім буде,
Як та гетьманша, нести клейнод,
Коли, нарешті, згадають люди,
Що ми — є влада! Ми є — народ!

Тоді й для мови настане літо,
І знов шуміти почнуть гаї...
І осінь більше не знищить квіти,
Бо квіти, мово, — слова твої!

СЛАВА УКРАЇНІ!

Слава, слава Україні!
Воля-матінко, стрічай!
З віковіччя і донині
Не згасає хай свіча!

Що у кожному серці світить,
Що хвилює й гонить кров.
Та свіча, яку помітно
Хоч під сотнями покров!

Заблищить, мов порцеляна,
Як кришталь, задзеленчить!
Сповістить про те, що рано
Помирати. — Треба жить!

Хай живе і Україна!
Не існує — а живе!
Українське — не чужинне
В неї буде хай лице!

І лани тоді, і кручі
Посміхнуться знамо як!
Воля-матінка квітуча
Українська... Тільки так!

Василь Старун

За вершинами срібними

(роман)

Частина I

«а ми були малі
та голі» —
А цвях іржавий
і лихий:
Давалось кожному
три волі —

Три зірочки — і степ сухий
Руда земля — червоні маки —
Туманні лики ворожби:
Ошуй — вода. а десно — даки —
Ковток печалі — і дружби
Побий трощаві пізні кості
У тиші кленів та дїбров:
Тремкий качанчик у Замості
Примарний світ не поборов
Хай навіть бурштиновий буде —
Та де той клан і звідки клон.
Нащадки-цзи і пахол Будди
Зітертий з берести й колон
Акрополя і Квірінхалі —
Непевний Стоунхенджа знак...
Віряни — підійдїть до палі
Він — вже — зрадливця не впізна
І неупізнаний полине —
І візьме — кожен — гріх і грїб:
По хіднику його поглине
Безмежний Час років і дїб
Дїткнеться стелі озонатор —
а ми не голі та малі:
Копати землю і конати
На літописному столі

«немовби скалка в серце вбита» —
так класики тягнули в скит
крїзь вушко голки — денце сита:
Її Душа гвалтує й спить
Вуста медові — дивні речі
Три літа ніжились в золі:
Вже думалось: «ось лик Предтечі»
а вийшло: «ми — малі та злі»
Зіпнись — зітхни — безхатько милий:
Тебе не жде ні жаль — ні сум:
Тїкай в пїтьму щодух — щосили
Через підступний ніжний струм

Бїжи з камінням в обрусі
Немовби сивий каменяр...
Та... тільки зорі вїчно в русі
Як і Небесний окуляр...
Люблю за мить до самострати —
До самоспалень і письма:
Не Дао мусиш обирати —
Згори ж — Бо — кинута сума

Пробивається з вересня
не ручай а ріка:
перевершена версія
Пастухам доріка:
«Ні трави — ні погарища»:
«трїслих струн сивина»:
«птеродактилі — хмарища»:
«Се смїється Вона»
«І вино переточене
Запливає у тьму»:
«Буде бите і кочене»:
«Верх обїйме страму»
Сніг нестриманий ляже
Стїльки Око сятне...
«Битий Каменем шляше —
Хто тополями гне»...
День за днем сні полощені
зачїпають пірці
«За порожніми площами
Гомонїли старці»

«так ніхто не кохав — через тисячу літ»
прилітає пташа срібночолє,
Без води і гребців підступається плїт —
Бїла-бїла розсипана солє
Дар ножів ворухких виринає навспак —
Чорний сонях у подорож рине:
Черевик в черевик — Той —

небесний простак

Розкидає з руки окарини
О кормичи — о крам — о підступні сніги —
Непоступливі сніці вітрила.
Протираєш вікно без снаги і синьги —
Так словами Ти душу ятрила
«так ніхто...» — так літа перетліли в ріці —
через пірвані греблі пірнули.
Ми небесні кати і підземні кравці —
Тьму років — як у серці послули

Ми не прийдемо вже — ми сухі як лоза
 У продажних кошулях — загатах.
 Вже чатують на ніч Сухозлотень і Гза —
 Тайновечір стоїть на Агатах
 ...Тільки хата некохана в тисячу снів
 Не приймає заблуканих буслів:
 Через тисячу літ — Хто — мовчати усмів
 У порожньо глибокому руслі

За вершинами срібними
 Є пусті — золоті:
 А за крилами рибними
 Тане Світ видноті
 Видно ті перевалища —
 Щирий — Твій — Ізмарagd:
 «Відні хлопчики з Павлиша» —
 Хто їм в келії рад...
 Рідні вигорти — гони:
 Огинається слід:
 Рятівні естрагони —
 Літній дзвін «на селі»
 Стануть вигони вигнуті
 На чіпких рубежах
 «ви писали — бо звихнуті»:
 «І розбестили жах»
 Українська поезія
 За верхів'ями тьми:
 «Жезл зростає без вензеля»:
 «Спис на гиблі томи»
 «То не ми за вершинами
 І глухі — і сліпі»:
 За грозовими ринвами
 Вірш безжальний «ді-пі»

«ти мене на світанні розбудиш» і
 до Раю штовхнеш «необачно» —
 Милим світом чаруєш і нудиш
 Білим світлом пересит голубиш
 Упокорений віхол собачий
 Все минеться — і геть перетліє —
 не знайти артефакти і типи:
 переписаний визирне Млієв —
 і за ним срібнолико маліє
 вівчаренко чужої Ксантиппи
 На догоду мовчанню і тлуму
 Голос Твій виринає «нізвідки»
 Хто напише і виплаче думу
 Перепитої чорно слобідки
 Коли сплять тіару і гуму...
 «ти ніколи мене не забудеш» —
 Буде півень співати опівдні —
 Як сторгує актор Ботокуди
 У Франківську — і може — у Відні
 Переклавши — Той — камінь нагруді

Синій птах на сірих крилах
 Принесе горня злотаве:
 Ти мене так тепло вкрила:
 Де ж туман над чорним ставом —
 Над глибоким і німотним
 Вудкарі в похилих чолах...
 З нагаєм вчорашній сотник:
 Хто ж — та з вас — святий Микола:
 Одгук вітру — загук скрипу:
 Тільки скрипки там немає:
 Лиш сакральну хилить липу —
 Човен в пущі знемагає:
 День при дні: при ночі — лики
 Світ зворушують черленийі.
 Сніг червневий — і великий
 Через Тебе — через мене...

Каннібали: сторонні портрети
 Протинають — прохромлюють плин:
 порт Рені — праворуч — тільки трепіт
 Виглядає з дрімот і долин
 Долина непроглядна віщує
 Оттоманок ряди та грозу:
 Хто Тебе серед раю почує —
 підкладе під крило терезу —
 Хто відважний заступить зеркало —
 Опромінить — запліднить поля...
 Пташка ночі — в собі — замерзала
 Перекинута — Нам — звідтіля

ниций — принижений бранець
 кинутий Долі навхрест:
 «ти ще надигаєш ранець»:
 «ти ще показуєш перст»

квіт опадає зелений —
 «сіється пил золотий»:
 «сніг — Що — з Вілюя і Лени»:
 «Слово — Що — руха плоти»
 Плоть забувається все —
 «Мріє за пругом душа»:
 «Що тобі — Зірко — пасує»:
 «Лиш окуляр Ве Пе Ша»
 Тіль перехлюпане листя —
 «Корм для безрогих почвар»:
 «Свастя — то потяг і свистя»:
 «І — літургійний мочар»
 Мічений Степ за журбою:
 «Камінь важкий верстовий»
 «Срібних жарин однострою
 Не перетнуть острови»

«рученьки терпнуть» і світ запинає —
 очі «зліпаються» — свічка збіга...
 Всі нас покинули — бідна Данає:
 в синій Дунай утопилася зга

Речники втерпли — а речі потали:
Перезабулось як проліска цвіт:
З неба течуть в запорожжя канали
І ціаніди спалахують з віт
Боже мій — Отче —

«зліпаються віченьки»:

не дотягти до найтонших глибин.
Згорнуться тіні тілами засмічені
По верховіттях палких горобин...

Вже день який лежу один
І стеля — Друг мені.
В легкому постуку годин
Порожні плинуть дні
Ні прірва — ні верхи — ні мед
не кличуть в пізню рань.
Стоїть планета Ганімед —
Хоч прикладай до ран...
І Ти сказала: «Ми прийшли —
Забудь минулий час:
Наказ і погук «Іншалли!» —
Зворотний Рух почавсь
Жахлива річ — вчорашні сні
Зухвалий свист амеб —
Вогонь трипалої сосни:
Такий вже буде треб
Вже день — який: вже — час який?..
Квиління німоти.
Переливаються чарки —
З Птахів смієшся Ти.

приміської зони кілька крапель
впали шинком та цинічним дном:
Тільки дим встає на слово
«Апель»: в цьому клубі не
біжить кіно: сольний протяг
насилає вітер: віт втрачає
силу восени: не вгадаєш —
як нагріє «Світер» — дивним
светром проз порожні сні

колоски перевиті забралом:
бранець бренькає струн вічових:
всеред ночі були — і забрали
не спитавши старої Сови.
«Sovtransavto» колеса спадають
в снігових потолочах доби:
Щось на іспитах довго питають
під замовлене вічко труби:
трубні згони та гони неправі
перейшли — наші — свічні поля:
кілька ряжених на переправі
вість ворожа від слів затуля
...хто притулиться: стіни гарячі
опережуть похід в нікуди:

Може статися: дерево сплаче
І поверне Сей відчай Сюди

крохобори уборені глуздом —
три галузки шурхочуть житлом:
Житній ринок вітає капусту
І звітує за кожним селом:
тут народжений — там одовілий —
скрізь пошитий у дурні дітвак:
Білий світ перед Богом несмілий
Дотикається солі — і трак:
Тор присипаний спить незручно —
Непробудно колеса мигтять:
Буде судно — і нудно — і трудно
Та професією вибере Тать:
Як Танатос — як янгол пурхавий —
Кожен витягне жилу в струну:
Поривається випити кави
І мовчиш про Країну-«страну»

Реконкіста втрачає припливи:
Поливальні години та міх:
«гострий Камінь ще пада на
Сливи»: «гостра квітка запалює
Сміх»... провидіння — провидці
Лукаві: «від Луки — Несвятого —
маржа»: «утопає в розмеленій
Каві»: «Коліща — Що — зліта з
Віража»: «вражі понуки никають —
нидять»: «кількість юд потяглась
за межу»: «І сліпі («і засліплені»)
видять: що я Брату — без Неба — скажу»

Любити спалені причали:
«втрачати згорені мости»
Коли «арчіли» та «арчали»
Сніги не бралися мести
месії у вагонах збитих —
«у пересіяних полях»:
«буряк грудневий (може)
згнити»: «на висоті
водневих плах»: «пласкі
подобі ойкумени»: «ой —
куме — не мана та плід»:
«шикуйся з Борзни і до Мени»:
«Але — розсипався болід»...
Любити будемо принади —
«І піраміди — і багно»:
«Рогатий призвід — маринади
Світ занесуть глупе Дно»
Дано — одне: «забуте — Інше»
Сповитий скрекотень творби...
«пливи по Волі не змалівши»:
«неси з каміннями торби»

поросте Сучава берегами
порадіє Соловій в суді:
Довгий шлях від Лазу до Бергамо —
Тільки плями по траві руді
Діти свасті та печальних вкорів
Тягнуться промінням золотим:
Красна дівка — Та — що не в коморі:
Місяць-серпик ще не змолотив
Жнивний пах подертий на дрібниці —
В дрібці солі Око неземне:
Не гуртуйтеся обрані та ниці —
Називайте серед вас мене

Соловки моє тіло минуло —
Промайнула душа в рукаві:
Добрим серцем і сріберним мулом
Одрікаються — майже — праві:
Руки тягнуться треносів — крони —
Короновані плинуть поля:
Очі вовчика — близни і схрони
Мушля-тінь не Тобі розтуля
Тільки топос тріпнеться бідовий:
Не блукальці — а сум ручаїв:
Пізній вечір зелено-бордовий
Не пручається в морі гаїв —
Нижних гагілок названих скоро —
Стільки слів на погибель пішло:
Довгі стяги — а ще омофори —
Часня — що — не йшло а пливло

Я винен тим — що — Завтра хворий
Тобою і Твоїм ім'ям:
Не Сад — та Гестиманське море
Порожнє від зіниць і ям —
Від оберегів всутеніле
І змиршавіле від жури:
Повзти з нори Дніпром чи Нілом
В полоні «низу» і «гори».
Кому яке до того діло:
Я винен Там — повинен Тут:
Світило Світом володіло —
Та впало теж в Зелений Кут —
І теж розбилося на друзки —
І теж розбіглися часи —
Коли спускалися мотузки —
Тяглися до Землі паси
Я винен третє животіння
На керамічних небесах:
Страхайся — і змагайся з тінню
В нерайських кущах — Гончих Псах

Снігур прокинувся гіллястий:
«Стан Світу зімкне береги»:
«мед гагілки нарає впасти
на пароплав із окуги»
сплять окуні зелено пері:

плітки червоні за селом:
«нам непотрібні півчі двері»:
«Вони впадуть останнім злом»
так рано солов'ї запіли:
«і їхній щєбіт — як мана»:
«туман жовтаво-сіро-білий»:
«Останній титр Твого «кіна»»
короткі змахи індульгенцій
перед лицем — і за веслом:
«що» поламалось в диригенті»:
«Хто впав за лісом і числом»

хабанери невизнана пісня
утинає готичні ряди:
Скажеш «кузня» — та вийде «залізня» —
Де — поховані наші труди
Продираються речі спізнілі —
Припинають в собі вороних:
чернь на пазлах і коники милі
За плечима — уже — борони
Боронь Боже співати «на люди»
Та співати росу морову...
Світе любий — де — червень і лютий
Тихо падають в синю траву

ніби останній америцій
Час переписує шовк.
Камінь — що — випав із серця
Камінь — що — в душу війшов
Пісок пересипаний з волі
Змагається з вітром та днем:
Далеко розкішні красолі —
Куди ми з тобою майнем:
З Тобою той промінь грайливий
Такий непролитий в журі:
Були — чи ввижалися — крила
Як зайві слова в Букварі.
Літа молоді і старечі
Згорнулись вужем нутряним:
Давно вже обсипались речі
На теренах вражених рим
На рамі кварцянній і рибній
Ристалища — кості та шви:
Ти любиш купатися в липні
і знати — «так я ще живий!»
Пророком незаним степами
Срібниться означений шлях:
Коли ще ви — іроди — спали
Той рій ворухився в полях
І гул вирізнявся і смуга
жовтаво-чорнявої мли
Від Дону — і далі до Буга
лягала на віщі столи:
Так родить земля невагома
І так засипа небуття —

Яка перевершена втома
Яка ще голодна кутя
В кутах наша сила і блиски —
І близько зоря — та чужа:
Душа в кураях одаліски
І страх не на вістрі вужа
Зливаються гори та обрій —
Зривається каменів міх:
Порожні — Ми — люди і добрі —
Наш крок перевалює в сміх.
Тупцюємо — місимо трави —
І тягнемо жили з душі.
Кому ж-ці — дванадцяті страви
І княжі на стінах мужі
Одгорне рукою циклопа
розбиті на друзки серця —
Пристане колючка до лоба
На спомин про Ніч і Творця
Та й сніг опаде від проперцій —
Що — ківш пилюжкий перебрів.
Ось камінь — так — випав із серця
І Душу в безпросторі стрів

чіпкі вози взамін печалі —
Чом сльози ллеш — моя — Маро:
Віньетка зрізана в «Началі»
Опівніч віддана Міро:
Мірошник всипаний трухою —
гучні трахеї дмуть добу:
Ти не забув звізди — лиш хвою
На віхол стану Бу-Ба-Бу
Будитель — Будівничий схрону:
Не степові — та реп'яшки —
Йди до води — де — оборону
Тримують розпину цвяшки

І — все ж — кому печаль повісти
На роздоріжжях грозових.
В ту мить — як — в човен сісти
Відбувся злам і Ставса звих
Душа злетіла і розтала —
І тать не випала у ніч.
Водою стежку протоптала
Сльоза із нерухомих віч
Вчувалося: чигають стріли
Перетинає тіло мра.
Любились ми — і торопіли
В ристалищах і тьми — й мира
І все ж над сажою саженні
Хронічно вимерлі світи.
Тіль коні в «яблуках» скажені
Були продовженням «вісти»...
То ж — вість така неопалима
Для кожного той знак самот...
Зрадливо вогник небом блима
І кров спада з порожніх сот

ніщо (до нас) не гомоніло:
діброва вирубана вщент:
«І гомо сапіенса» тіло —
І човен з назвою «Дербент»
І перебрід птахів мандруючих —
І найманців спокійний ряд —
І острів (цей) і той — Кундрючий —
На висоті поземних ляд
Затихло... стільки не дивився —
згорни літопис і не руш:
«в піраньях Літери сплелися»:
«хрипіння позначає суш»
Жахне «Ніщо» крокує чвалом —
Примарних вершників жура:
«Ще автор не списав «Начало» —
Де має бути «кожура»»
...хто має бути — стільки треба
живих — і неживих — у тьмі...
«Збереш Собі на рівні Неба
і збережи — як є — в «умі»

Сімнадцять фронтів Антанти —
Забиті поля стилем:
Зманіжені гицлі Канта
Ведуть мене чорним селом
Мовчиш у знайому пустинь —
краплини крапкі як слід:
Гусити легкої розпусти
Каяками звозять лід
Торги — нетривалі зблиски —
Фіскалі до зиску смашні:
Забиті провалля коліски —
Машинами у вишні
Найтонший — той — клей вишневий —
Глевкий коридор п'їтьми:
За мевою три перени —
За крилами — піт і Ми...

Магістри — як Канді дати —
І син кандидата в сміх:
На променях сніг канатів —
Останній — без волі — міх
Сімнадцять шарів: розгули —
Гудки перемліють стяг:
Вервечками сліпо мули
Втомилися йти по костях:
Або — по кістках. Або — тілом
Коли погамовано лик:
Чому те пташа злетіло
Під іменем «Чортомлик»
Вигадує — поший у дурні
Столітню війну як гріх:
Ти бачиш себе не в «урні» —
І дуже смачний горіх
Горіти фронтам за обрій:

Хай обри чи анти там —
 І кожен — хто — був хоробрий
 До Ірію всмерть не пристав
 То влада — то безлад — Сонях
 Поверне глевкі слова —
 Де кома — чужа й стороння —
 Амебою в світ сплива
 Сімнадцять фронтів гарячих
 Кружляють чіпку спіраль:
 Незрячі вагони телячі
 До ран прикладають сталь...
 Нам затишок довго плаче
 І чоботи — «гуп» та «гуп»:
 Крізь вінця — щось — п'єш гаряче
 В гнізді театральних труп

молошні пігулки нірвани
 на рівних стежах суєти:
 «нора в норі — і їхні рани
 кущем окремішньо мести»
 поволі мста — і швидко очі
 перебігають далину:
 «Слів давучких ніхто не хоче
 щоб не вийти у мілину»
 на рідних пагорбах і кресах
 камінні погляди матрон:
 «Живе в Тобі чіпка вереса»:
 «Та зраджує оксюморон»
 та зрадить Все: «І час — і тіні»:
 «І холодок — і спека літ»:
 «Лише Собака — Що — на сні
 Подовжить незугарний слід»

Душа без тіла: як Їй важко тут
 У літеральних хащах та углибах:
 Всю Куренівку виспіва когут —
 І впливе між зорі дивна риба
 Крізь дрижаки змарніє пастораль:
 Казенні двері мов кварцяні квіти:
 В зупинці липня трохи застривай —
 Але не мовча Тій Зорі стовпіти
 Жага і піт присипані «на двох» —
 Ще стільки сил і радощі на світі.
 Відкрийтеся очі — взеленілий мох
 Гойда земний і нестерпий вітер

канон — тоді ще — тінь надвірна
 снує надію позолот:
 і скеля — чи снага — топірна
 Була не при хистом пелот:
 пілони крізь туман покори
 Стояли в іжаках землі —
 І протяги по коридорах
 Як ниті сорому Далі
 Все далі пробігали в пустинь:
 Ніхто не мав жалю шляху —

чи гострі переходи хрусти
 В похилих палицях «The Who»
 Хронічні спогади версалій
 В садах порожніх майорять:
 В історіях сліпих Фессалій
 Майори в нагідках стоять:
 Стійкі трави ареопаги —
 Що — пагін висохлий на прю:
 Фреон від подзвіну загаги
 Створив неправильну зорю:
 Гострила Світ і вирізнула
 Безпальна Жінка ворожка —
 Солоний фриз — Свого — канала
 Вела — як — партію «рожка»:
 Рік омине — і два — і безліч
 Чіпким нутром стоїчних криг
 І кілька русел з ночі скреслих
 Збере крилом архістратиг —
 Один — без війська та відваги —
 На всю ширинь розлогих лук
 І будуть з них покірні гаги
 Сплітать слова з ворожих рук
 Примерхти неждана пісне —
 Настійний неступ жадана:
 Все листя в золоті зависне
 І жар вгамує борона
 Не борониться від волі —
 Не поховати самоту:
 Всі бідні — радісні доволі —
 Та мають Торбу Саме Ту

Ріки тікають від моря —
 Сон по траві — та й присів:
 Шепче чужий «I am sorry» —
 Важко торкатися слів:
 Темінь лексична — не сіно
 Не пережиті часи:
 Сонце і впало і — сіло
 Тілом старої краси
 Краще ніколи не мати
 Ні талану ні добра
 І не втрачати Амати —
 Скрипку — що — сніг пробира
 Гострим окіллям до згуби
 Чорним — давно — ручаєм:
 Близько були — Твої — губи...
 Тільки ж — камінням стаєм
 Що перекочує броди
 І видає плазунів —
 Завше розмиті городи...
 Що зберегти не зумів...
 Ось і опудало стане:
 Втеча від моря легка —
 З докором вкрадені сани
 Як епопея «ЗеКа»

Світ забіжить за крайока
Зміниться «нежить» на «жить»:
Жінко моя кароока —
Шлях через зорі лежить

Тане обмова мов купіль
Зріє гарячий окріп:
Вже не відродиться кукіль
І не відкриється гріб.
Так воно має і бути —
Втрачені дні оминай:
Кузні омерлі та гуті
І веселун Менелай —
А ще й Меланка на часі —
Попід горою — Купал:
Віхоть червінний на пласі:
Був молодик — і пропав
Ти не живе — а марнуєш
Божий талант і нудьгу.
Десь у собі ворогуєш —
А про чуму — ні гу-гу:
Гул не прокотиться краєм —
Вербі спадуть нанівець:
Любимо тих — що — караєм
І не ведем під вінець:
Любимо — згубимо — втратим —
Найде холодна зола...
Землю засіють арати —
Та не торкнуться зела

прибирання предметів з кордоби:
тиснуть речі важкі ручаї:
синій захід імен і худоби —
свищик глиняний там причаївсь:
пориваються траплені вежі:
хмари виберуть шлях — і мовчок!
не стежки — а підписані стежі:
голосний на душі «маячок»
не сховаєш ніде і ніколи —
не колисани тільця ідей —
наче давня палітра проколе:
стисне подих як вибере день
...кожна плячка помітна — на — плаці —
«плац-палатки» поліття і дим:
нарко-Див у привітнім Галаці
все стояв і чмарівмолодим:
молоко опливає землю —
вихід космосу сірка пізна:
чорні очі з вишневого глею —
Аріадни похований знак:
Знати долю — спізнати вершини —
непомітні слова з рукава...
Навертаються сльози і шини —
Пташка броду весь світ закрива

плече за вітром урина
в римований послід:
на дно важка старовина
знесе поважний плід —
зимовий він і ворухкий —
подали від чеснот:
а вірш німий — а сніг крихкий
з чорнослива і сот:
медових уст — стібків зорі —
стійких доволі меж:
зійшли за псами комарі —
як за сопрано беж:
без лютні — без струни удав
удавано не спить:
Хто віщуном востанне став
і підмінив снопи
порожніх слів на видноті —
пласких розбитих фраз:
видніють змії «во плоті» —
ристалища образ...
Твій образ стане вівчарем —
та не утне дуду:
Дістав вогонь — привів гарем
За звершену гряду:
І все знайшов на вітражах —
Замовк політ у тьму:
На вітах окошився жах —
Збудовано тюрму:
Плече в плече — вікно у світ
Одне — собі — на всіх...
Згадались сонце і софіт
І комедійний сміх
глупота — ліпота перевезій:
перевершений солоду знак:
Перевізнак невизнаних версій —
Він про все не упізнано зна:
кілька знахідок: чищені пера —
перси вічно снують гобелен:
Без молитви й чужого етера
на узгір'ях страхів і селен:
Села всіяні променем диким:
Дзвін на дзвоні сидить в самоті.
ми — посіяні мжички кумики —
маєм кості віддати меті:
Мешти шиті в зорі вакханалій
Без вакханок — вина — і трудів:
Рівчаки уляглись на каналі
Коли вершу роздвоєнь уздрів
на прюзі столичного моря
зманіжене серце не спить:
давно посивіла комора
до Йеті спрямує стопи:
сто втоптаних снів до начала

хурделиць — хурдиг та вогнів —
 лама надвечір'я квічала
 і лама вистрибує з днів
 давно опосілих на лузі —
 на луках — як — доважок стріл:
 та де ж ви — завіяні друзі:
 нікого в сім світі не стрів —
 А зустрічі — інші — непотріб —
 Тіль тріб ворухких окарин...
 Колеса і ноги — за обрій
 Заносять мечеті і Крим.
 Вкарайте рибину гачками
 І Байду замовте на гак:
 Чи вишкребок солі чи камінь
 Не грек подарує — а грак...
 Любіться — потвори столикі —
 Як місяць заступить поріг...
 Втомилися видзвони дикі —
 І впав оперезаний ріг
 ...Свою самоту возвеличу
 На березі тихих страхіть:
 За возом іду — але — кличу
 Давно пересіяну хіть

північний вітер яблука змітає:
 двірник прослав з тривоги небеса —
 пахкий вогонь з подоби «мілітарі»:
 «зігрійте душу нефами бесаг:
 Що в тих поклажах мріяно і збуто?
 Короткі схили моря в рукаві:
 той переможний вигук — «бідна руто!»
 не втрима рямця плетена в траві:
 Іди — та йди... тут вже ніхто не стане:
 Якась худоба і якісь роки —
 Хіба вростуть — якісь — окремі сани
 І золоті навіють сороки
 Важка межа — і я закрию очі —
 Чигає Птах крізь вікна у траві
 Піти у Вирій хлопчик вже не хоче —
 А розгадати кола морові
 північний вітер забирає вталих
 і вдалих до безпам'яти веде...
 Ти хочеш пісні?.. проберись в аннали:
 Орфея череп не на Тебе жде.

Молох вчорашнього — молоху Завтра
 Сніг набакир у відро:
 Пізно здригнешся від поклику
 «Варта!» — метафізичний Дідро
 Дрова згорять — а — дрова виростають
 Диким гіллям на потребу золи:
 Вироби з дерева ваблять Астраю:
 Сни позіхнули — і Щастя здали
 Вдавані села — зражені віхи —
 Вихори Часу зберуть сміттюгу —

Білий горобчик прибі'ється до стріхи —
 Міг — що — пішов у небесну дугу
 Вічна данина Тебе забирає —
 Логос північний прилип у саду:
 Безгин на безгині Долю карає —
 Морок не свідчить — Своєму — Суду

Ледь жевріє сіверська Маха —
 Ще — Та — пелена ж на горбі:
 Верстається Гобі — й комаха
 Несе соломину в журбі:
 Заносить сміття потурначе
 Де начерки схилів творби:
 Тирани потурені наче
 Під блиском лучної труби
 Тривало посипані зиски
 Зурочені снами в багні:
 Ні подиху мати — ні рiски —
 Ні шляху Любові в огні
 ...луна забігає за обрій —
 Стіна вже давно у траві.
 Вчорашні перегуки — добрі:
 Там ходять птахи парові
 Позаду засипані стріхи:
 З Матрони — труха і турман:
 На станції змерзнуть горіхи...
 Хто світло до ночі тримав

Була петівка як не був Петрарка
 Перетирати треноси вікна:
 По Твому серцю кочена безтарка —
 Нехай холодна відстань ікона
 кентаври свята лики захивають —
 і їхній сором увібгне печаль:
 ...обурений і тихо позиваю
 до порожнеч камінного плеча
 Минає вік — дерева — і квічала
 віч-на-віч прокорнає паропан:
 то — плин води: то — кажуть — Ти
 кричала: рожева птаха —
 Сніг в руці пропав...
 О — прощені без прощ і без свідків:
 важких підків примерла давнина:
 мовчи — душа — Бо запитають
 «Звідки» розжився крові — волі — і вина

Живіть надіями лихими по Собі —
 Степами літо викохане мріє:
 Летить не Гіпнос — низом амнеріє:
 Траву зрівняти бджолам пособіть
 Віха остання — і за нею цирли:
 Цирульник ніби циркуль вогнелик
 Впаде крізь землю — але скаже: «В гирло» —
 Кульгавий волох — на — без дна ялик
 Лик омине страхи та поторочі —
 Звогчіла бгінда так видка з усюд:

Подерті миті облягають очі —
Йде казуар за отаманом юд...
Юдкі поля — юткі куці наопаш:
Пиши — що — хоч — під крилами гримас.
Нагірний лист за смертю тихо втопиш
Коли років завершиться припас
І — знову «в люди»: животи урочі
Несіть по тирсі торопким вужем:
Твердиня Ур не впала в бідні очі —
Її для оригамі збережем

котиться сонячне диво —
Видиво трав на вустах:
Бусол від Африки диба —
Осінь багата й — пуста:
Кошик порожній — гарячий:
Тільки-но вилетів шпак —
Качка над інеем кряче —
Просо рукав просипа:
Зорі в пилюці — в раменах
Аж пропікають роки...
Чом ти не прийдеш до мене —
Не погодуєш з руки.
Дивна погода навколо —
Навколо шемріт Дерев:
Вийдеш — згубитися — в поле:
Камінь хай біль забере.
Тільки минуле у шибці —
В морі сльозою дрижить:
Білі комахи-поскрибці
Теж намагаються жить

колиски розклади на долоні
і сум'яття простеж на вікні:
долинають вітри з Оболоні
сіль росте по здоровій сакмі
Сак набитий ділами та чином
та чинарами вчорашня Причино»:
«Як згадати Вас — Годвін і Син»
Сині трапези терпнуть на слові
На ослоні в молитвах хистких:
«Побували у Лаврі — і Клові»:
«Заборонений вивчили стих»
І завчили поради кусючі
Серед втрачених голих парсун:
«Є на світі привабливі кручі»:
«Шахівницю Тюрми пересунь»
Інь та Янь в колосках подорожніх —
Перевидані літепла днів...
«Кошик снігу малий і порожній»:
«Хто у Ньому «згори» не сидів»

Змінилися цикли — втратилися змисли:
Лиш Орхідея стала на столі:
Проміння Ночі наді мною звисли
Як неДрачеві прані постоли

Злітає праник — праник золотіє:
Верблюжий корм рівняється на прю:
Нехай наш час сердечности зомліє
І пролопоче вогнище — «згорю...»
Вгорілі мешти в снах ракетоплана:
Планид і зисків не ряди — а тьма:
В селі — де — народилась Роксолана
За протягом невічності нема.
Німі толоки плинуть та зникають —
Знайомі до Ирїю шелести:
Ти знаєш числа без ковтка «Токаю» —
Ти маєш сльози на мої листи...

Валерій Гай Катулл в крапаках —
Гра до зорі не опада:
Листопадіння на сатрапа —
Гріхопадіння: оба-на:
Ідуть на бій з крутим забралом:
Поросла полином Крута:
Спить імператор за Аралом —
Звисає рута від кута
Рівняння від Коші та Грея
Гінких дпемелів перегина:
Порожня — ще без ката — рея
Своєї місії не зна:
Ікси зникомі опліч стануть:
Чия то тінь — чи радикал...
Списав крейдяною осанну
В дар конунгу — чужий корал
Крива зоря злетить опівніч —
Слова затнуться по горі:
І холод впусять ниці півчі —
І судді — не об цій порі
...Валерій — в гай: Катулл — у праліс:
І блиск ракет — як — назавжди:
Як добре — що — крізь час пробрались
Без діамантів і нужди.

поскриб мене опанує
Саван огорне хисткий:
Голос залищу Анною —
пера — звитяги — місткий
помста — така неприваба
бавиться лялькою стріх:
ходить ізрання прабаба —
в кузні розлуцує міх
малот підстрибує — цурка
розворушила гаштет:
чорна — невпізнана — курка
шепіт забуде і шпет
піт пробирає пожнив'я —
колеться стернями вік:
довго блукав і не жив я

в стінах — липневій траві
тоскно тягнув окривало —
сніг замерзав на вустах:
Літо було — і пропало
У невідомих містах:
У невагомих поклажах
Жах припина на ходу:
Око надремне укаже
«Як» не торкнути дуду

помітні вигини — вгинається неправда:
на білій праці виникає скальд:
у понеділок — як мара — нарада:
немає ради — де — замовна сталь
Стило в стило: куди втекти від жалю —
або — «жалю»: або — «тікти»: або...
Писати скаргу маєш сенешалю
На тихий човен тихого Лі Бо
Зігерті фарби — вибрики — і стулки:
триликі печі пригортають трем:
Куди не зазирни — лише притулки
Крізь вікна кличуть ніби чийгарем:
Та тільки — всі — порожні візерунки
Без арабесок — полювань — і ран:
Не візії — не голоси — як трунки
Впадуть на ноги і втече гарант...
Грант лиха — ніби фунт учора —
Зворушить — Наші — янгольські тіла:
У кам'яницях пробіжить Печора
І проповзе отруєна стріла
Тебе — Ніколи — не віддам на правіж:
Небесні віжки тягнуться углиб:
Всі вовчі вогники — що втанули в Мораві
Слізьми Любові вирнути могли б...

ріска в Небі «приверне увагу»:
«у вазі Соломина додасть»:
«по воді — Світло — змушує брагу
Забувати про плинність і дарст»
Забувати про ниці прокльони —
про кленові — в сумі — полози:
«наші стяги з повітря і льону»:
«наші гнізда давно не з лози»
В солоспівах мурахи та прухи —
Та метелика вхромлений бік:
«кола рік — Ще — повторюють рухи —
Що — в снігах від тепла недорік»

коли невиліковно хворий
Калини сік стече у міт:
Нагірня оповідь — онори —
В заплаві стане Суламіт
Столики сні — безокі — воші —
В траві заране шурхотять:
Ступочуть по душі калоші —
Шепочуть в коливі розп'ять

П'ять палиць б'ють — де — муедзини
Скликають вигиблі сніги:
Три дзиги — і лише маслини:
Стогнати — Їм — стає снаги:
Стигмати в порох розітерті
На розі «стріт» та «авеню»:
Шлях осягне — не — клаптик
— А невагомий слід вогню

Уявляєш: синю пастораль
перебрали з неба до комори:
Промінь ворувився — і стирив
Білий світ зимової покори
Речники — колючі кураї:
Корисні припаси б'ють на сполох:
І чужі — і втрачені краї —
Намолив і пересипав волох
Переспав години вічові:
Гадини пригрів як стратив голос
Слава Дзвону — і тремкій черві
За горбами та хистким престолом
«Слава Богу» — думаєш: «Собі...» —
Варта пересіяна — на — порох:
Подихи спадають по трубі:
Бідний вечір — Він — тобі не ворог

Цвіркун цвірчить так рано світом:
Так впала свита торохтить:
Дахами Літо перевито —
Прописане всюшир пахтить
Знаменна паша одовіла —
Діла без прихистку тяжби:
Смиренна ода часом біла
Тужава скраєчку труби —
Блискучої та золотої:
орхестри стрим і самота:
...ніч не спізнав і річ не скоїв
коли в міраж пішли міста
...А висілок цвіркун обійде —
Змальований з цупких сторож:
Мій прадіде — далекий війте —
Можливо венеційський дож:
Дрож пробере: так близько протяг:
Який там прихист на юрі...
З камінням міченим паротяг
Промчав — і зник у Букварі

На самоті — коли у світі
Ніяких порухів та сліз:
Коли виходиш із софітів —
В гіркий і давній вокаліз
Руйнації чужого Риму
Нас зачіпають за живе:
А дощ без утриму і стриму
Повз — наші — капица пливе —

Крізь наші любовці — утрати
Ніяких слів не вистача:
Кого в собі — ще карати
В ім'я щербатого меча? ..
На видноті — де тихо й прямо
Не чутно щирих дивних фраз...
Вколисуй тіло бідна Ямо
Під першим променем образ

І фарисеї — й фуддукеї —
І фешенебельні поля:
Великий кондукатор Геї
Під сонцем спалений гуля
Ціна не гріш, а гріш не вічність:
Безокий сніг мережки тне:
Ще тільки Серпень: довгі січні
Віз оперезаний мине:
А хто на возі сакву втіхи
Перебирає нишкарем —
І копачам далекі стріхи
Склада — і плаче шинкарем...
Опалі села за горою —
Вгорілі виселки Дерев:
Втішайся обраною грою —
І страх Слова не забере:
І стриг завершений до свята
Блищить на ворухких кругах:
І ще — є шибка перетята —
Що — заступа неприйшлий крах

катехізіс: ограння і слава
продираються в нижній полон:
верхній човник заобрію плава
в мармурових пожнив'ях колон
Сім женців огинаються криво —
Кривуляє стежина крізь шкло:
Над полями — скривавлене диво
Лопотіло і стернями йшло:
То щиряння — то вічність далека
Попеліє на схилих вустах:
Промайне — ніби — тінню лелека
Без комети Земля — і хвоста.
Що написано в грубих стараннях —
Що сповите лежить на валу:
Дні і ночі над обрієм ранні
Мають віск передати теплу
Плин писань гомонітима всує:
Ми давно на смітті павутин:
Чобіток кришталеви не взує
Бідна донька чужих палестин

так верне від хорошого життя:
Нудисти по копальнях і палатах:
Де тільки обшир — житнє поле: стяг
Стоїть передчуттям у пізніх латах

колись латаття вирне без нужди:
на Бежах Белз спинається лускатий:
великий клопіт пізньої гражди
вколише зір чужий та волохатий
Верни — верни скрипалю чересло:
Через село ножі переповілі:
Повільний сон розписує число
І білий слід нічної породілі

корони всіх імперій тиші —
Дерев і пігулок трави:
«Біжить Вода на погук рикші»:
«В безоднях Місяця й Туви»
Торбини збиті босим людом —
Забиті ноги і жалі:
«І зовсім Іродове блюдо»:
«На мові вгаданій палі»
«Плі!» — скаже добогемний зошит
«Стій!» — відгук давньої блуди:
«Озоне — подих Твій хороший
В полях гінкої лободи»
За голодом на все пропале
«І плащаниці згар... і міх»:
«Не наші зорі постарались
Зійти до поіменних втіх»

корою — карами — краями:
зелених крашанок приплив:
жезл-одноденок Караяна
промерехтів дощами глив
вже думав: в паківницях — голо
вже бачив: савану кінці:
там — добре зміленим — Хоролом
стоять порожні верхівці
Вони: чи донесуть нам слово
про обереги пізніх втеч.
Небесна золотись полово
і — вкам'яній — і онімеч...
ані мечі нітратних згибів —
де — гибів костур дикуна:
Нагни бідо три краплі риби
А промінь — воду докона
Важкий оркестр стоповерховий
Насуне світові кашкет:
Отой — Верхгарн і він — Верховен
І шепіт виплете і — шпет:
Вертівся дзигую піару —
В піалі парував роки —
І мітом вдужав костюмаху
Як тінь просящої руки...
краями — карами кормиги
на берег вийдеш — верховій —
корсаром ясності та змиги
Для верші буде шерех мій

Ми з Карповичем їдем на баштан:
 Вже кавуни і знесені — і збуті.
 Зоря заходить за вікно пошан —
 Земля лежить в неперележній скруті
 Зима кружляє — випадає шлях
 Зеленим словом над усі печалі:
 Грім-гіркотун захищений в полях.
 Він — перейшов життя: птахи кричали
 Чи догукались до воріт садів
 Які — вляглись без шелесту і сміху:
 Селянський бог над урвищем сидів
 І гладив оком всиротілу стріху
 Пішов... і все розтануло: імла
 Перечепилась за порожнім віком.
 Батьківська хато — річечка мала
 За цим сумують дивним чоловіком

Недремне око Процюка —
 Невичерпне перо процюоче:
 Його неронова рука
 І відшмагає і науче
 І душу й серце... І серця
 Такі невивітрено юні:
 Хай — апологія ось ця —
 Братів ще знайде у Солуні.
 Чужий бомонду цвіркуна
 У всяких рідний іпостасях:
 Страстей не буде і «кіна» —
 А тільки видиво і праця.
 І тільки нерозлитий час
 По сторінках таких медових:
 Він з Україною почавсь —
 І буде ознаком Покрови

Забулися найкращі голоси —
 Напряженого Світу околіски:
 Мовчи щосили в доважок грози:
 Зринає Квітка — самоназва Ціски
 Зійшли печалі з гір і холодів:
 Вітчизна-удова — як — сіра стріха:
 Забракне світла втрачених родів —
 По музиці — що равлик — тане втіха
 Втішайтесь зорі — що Вона прийшла
 Гінке каміння — зупини свій подих:
 Пригорнеться подимне ремесла
 На теренах української погоди
 Подоба квіту випада з гріхів:
 Нам сіє Небо перевитий колос:
 В тих громовицях Бетлеємський хлів
 Упізнає всепереможний голос

Ще буде гамірно і люто:
 Небесні гони — тихі — злі
 Коли депеша «від Малюти»
 Зотліє на Твоїй землі
 Гріхи садами поголосять:
 За тим парканом справді Рай?

І золоте її волосся —
 І бронзова її — кора...
 А срібло?.. чи в плотах оглодин
 Заховане від сатани
 Ще має повернути лодник —
 Човняр з чередником страми
 Вся непоруш і темна каліч —
 Що владарює відтемна
 Тримає чайку на каналі
 І шлях від Сходу відтина
 Ще буде: будень і неділя —
 Нестатки бузинових хащ.
 І Після перемліє в зілля —
 І в золотий — від Світу — плащ
 ...Ще буде люто і невдало —
 Ще зринуть соляні стовпи.
 Видіння стало — і пропало
 В потоці Божої стопи

знято поскриб з лика трави —
 так тобі сніжно і холодно:
 вузькою стежкою катрана і вин:
 волос здіймався оголено
 левітація світла з почесних днів:
 хто — там — гримнув як зрікся волі:
 самовидцю — до кону — всі сни висхідні
 на крейдяному важать колі
 паля втесана білим клейном води —
 одгинається аркуш страти:
 хто за море всюношної тихо ходи —
 щоб — за образом стати:
 одгоріти — і пальці — послать услід
 в дрібно списану шору кошторису...
 пораховано все — але сором і стид:
 Не до Віти-Поштової горнешся.
 пересилене горнятко чорно пнів
 прилітає — а Літа нестас:
 не про їжу думаєш: кажуть — про німб —
 море вихору плескає...
 Світ плаский замітає по тому шлях:
 ляк за ляком триває кресами.
 хто нашіптує: «вороне — гля:
 вся Душа за терезами...»

хай люстерко необережно світить:
 начало Світу обирає віск:
 цьорічним Літом має одсовіти
 іржавим самописом — Нацца — вісь.
 скрипкої музики просипана відвага:
 вже без ваги перетікає міт:
 в забутих пустах рие злото драга —
 відьомських Слів Тобі не зрозуміть
 Але — відчути. і — прийти на ганок
 До тої хижі — де — легка тюрма:
 отара хмар і неземних коханок,
 на щастя — Там — вже хлопчика нема

промислові вітри оприлюднять стопу:
сто пуринів пернатого царства:
«нацменщинам вдаруй золоту СПУ»:
«Без надій — без вогню — і митарства»
Митар — ніби годований пес чоловій —
Сотні вій зарясніли світами:
«Почоломкаєм писанку взяту з трави:
«Обціловану — дійсно — сватами»
І недогляди наші — і справи мов хміль
Зависають в чужій павутині:
«Над озерами тінь перекинуту стріль»:
«У золі невидка й павутилі»
Прима голосу хрип відлякає заноз:
«Не заноситься прапор — і тліє»:
«Без корозії хмара повільна стрекоз»:
«Бита пляшка іще на столі е»

Плач по Історії — по незалежних степах
та могилах: білий метелик ранок
згубив на вустах: вітер сторіччя —
Хата похила і мила — пращура лист
до незримого тіла пристав. сні
розминулись розхитані шляхом
порожнім — Все похилилось: Древа —
корогви — містки: Біла трава — і часи
перевито безбожні: пні мімікрії
злягли в переможні кістки.
Видно і темно — тотожно і нудно за
Гаєм: ще Косарі невторовано
Пісню знесуть. Кажуть: Дніпро
на порогах поземних заграє.
Мають надію: щербату позбути
косу... Де ви покликані: Стяг по
Історії має. Де ви — розсипані:
моторош тільки дано: хмара планид —
а істот! — за роздмуханим раєм
Перетікають: а решето — зморене дно
Зри Незалежність — старезну любви
Одаліску. Плач по Історії розвеселив
Колію: Ода лісам занесе океанами
Тріску — поза космічну на стіл
Передасть сулію: падають краплі —
корчиться глиняне диво — солод
Вершин оминає церкви: Всепереможні
Сніги насуваються мстиво:
Вершники йдуть і запитують
Впалих — «це ви?»

метафізико — в сніг пересипаний піт:
під тинами піти перевито:
сулія Оксана виношує пліт:
животіти в дубове корито.
Жменя-жолудь схиляється в серпень
жахкий: кажанам що неділя —
що почет: жах який — степ який —

перекинувся Кий: розповісти
щось ворогу хоче:
І ворожі сніги ворухилися вспак —
вік нахлине: там втрати і страти:
остогидле намисто останніх собак
розривають — щоб — кривцем — не стати:
перебута вода б'є з глибин морових:
пити синій карбон — ніби порух:
пораховані тягнуться в безвість рови
і осінню завершують пору
Спори кинули гінго — і став позаліс:
нашпорошені списи та вуха:
до сторінки жмаккої промінням
проліз: про похід гегемонії слуха:
сохне квітка — твердіє над урвищем
мед: медикаменти — їжа їдуча.
Смеркне вогник над гонами
вигнаних Вед — де прихована
Йва плакуча

пізня стеля стояння снігів:
до снаги Наші блуди і втрати:
«Обрій — зовсім — перейде у гнів»:
«буде Вечір спокійно вмирати»
Нараховані вічні ряди
розлетілись: і — Хто — там як сумнів:
переписані в Книгу роди:
«голі й босі»: «святі й розумні»
розлетілась вода нависна:
не наснилось Кохана — не втала:
«Буде знову остання Весна» —
Випав Докір: а Ти — запитала

Люстро — без міри — далеке:
Крихітний «зайчик» п'їтьми —
Вітер пливе над Ілеком —
Світ залива тереми
Звернеш на пагорби сірі —
Срібну мелодію змий:
Чистий сніданок в кумирі —
День недовершений мій.
Місто забуте в долоні —
Як подолати часи:
У кам'яному полоні
Чартерні мріють паси
Пісня впадає у шепіт —
Шпети важкі — навісні:
В човнику — зраженій щепі —
Плинуть крізь вечір пісні.
Небо залишене в полі —
Ніби політ Неджмеля:
Блиски кайданів і волі
Хто по тобі кружеля
Хто ж поринає у вікна —
В листя — що — пада навспак...

Виникне Слово — уникне
Сном оперезаний шпак
Вирію — сльоти — кормиги —
Срібних в золі ліхтарів...
Хилиться Осінь до криги —
Добре — що — я Тебе стрів

руками світлими записані роки:
корки летючі поливають землю:
«Зелені птиці — давні мороки»:
«холодні верші недолуго темні»
тримає люстро зайчик-побігай:
не бгай слова — і глину — і нещастя:
оркестр фонем а ще соліст-бугай:
і серце б'ється голосно (і часто)
через вершини тягнеться вілюй:
«Не Велесова Книга наші трени»:
«Сторінку зла піл охру розмалюй»:
«Свіча впалає»: «Як вмовчать катрени»

маленький цвіркун неоглядних ночей
читає клавір переможний:
однині — і прісно — летіння очей
зупинить рибалка порожній:
не кошик — і стрічка в зеленій траві —
спонтани просипані всує —
а зорі в низах чи свічки горові:
Їм подих далекий пасує
візьми постук костура — давня пора
і хлопчика дальня знемога:
хто шибку — а хто пересит витира —
Душа заніміє небога:
Заб'ється в кути пелюсткова мара —
Марні та міниться вирин:
Зима не вмирає на голці мира
Як птах неупізнаний Сірін

Несходить солод — і вуста
Крихкі немов міраж:
І вус — столітній — мід сота
На сході пізніх краж
Зелені крадії в пільмі
Та мідії внизу —
В зорі кіптюжисті томи
...А мешти взяв — і взув
Куди іти — «невиїзний»
пробитий човен днів
І осінь скніє тільки з ним
На ожереді снів:
Тупий сірник як булава
Гуркоче в кураях:
То Ти — не пасія — була
У проклятих краях.
Не оклинай чужі світи —
Люби ворожий слід:
За пруг — а ще «за животи»

Йде Панса на ослі
Миряни — відступіть на крок:
Ще поле не пусте —
Не вся іржа взяла курок
І марево густе:
Ще вирина — хоч слів нема —
Човняр на міліні.
Ще темно — важко — в теремах:
Калину кинь мені

Наснився Брейгель — випав Бохс
в підтримник торнадин —
За сніг біліший акваторс
І тор в степу один:
Гуляють двері: протяг мій
Що кучерявий змій:
Полки людей і вражу міль
Переконать зумій —
Перевести стрілу в партер
І знак подати — «фарс!»
Лопата миру — шестопер —
І ти — ошатний Марс:
Іде війна — (на) — віражах
І глузд втрачає кін:
Повір страшний не зовсім жах —
А дерев'яний кінь
Не супереч — де гальма вспак —
де амальгами тиск —
де галька тулиться максак
чи в планетарний диск:
Приховуй блиски мороскі
В розпущеній мітлі:
Мир помира — і буйне скрізь
На втішеній Землі

червоні викиди речей
встають на вітражі:
годинник не вдере очей
крізь віти та вужі.
сплетіння око мийні хащ
не розібрати в тлум:
повзе над обрієм соха —
Пливе — собі — Колумб
Калини гілка всохне в гріх
І страус полетить —
Не відповість на дзвін горіх
Як поле не помстить
Як на листи не відповість
І зійде німота:
Красива відьма — дивний гість
На села і міста...
Мить — зупинися: пропади
В пропасниці — воді:
Пролопотів падучий дим
На скелі молоді —

І гіркота — й тріський поріг —
 І лагідний спориш —
 Непроминальний голос стріх
 Сподобив білий стриж
 ...як темні стрижини в ручаях
 Тебе сховали в ніч:
 Подати Душу — а ще як? —
 Почути крик в стіні

«пошити в дурні» роси і пернатих:
 поля магнітні не вростуть у скін:
 Гілля над Оком Божим обкарнати
 Не зможе син Землі: «Його покинь»
 Без прокиду двигтять зелений обрій:
 Ворушуть брови і Змія сповза:
 «Зеленій Осені —

так непомильно добрій —

Приносить Світло вгаяна Гроза»
 Гризоти Літа: «ох — літа провидця
 Заціпеніли без джмеля і стріх»:
 по волі йде синожис Самовидця:
 «Спали Себе — а потім Уолл-стріт»
 Життя самотнє не вбиває сумнів:
 За сірим Степом ступотілий лік:
 «Пошитись в дурні («щоб були розумні»):
 «Дійти до краю в маренні калік

Вся рать у прописі — де припис:
 Грім постільги — бляшаний знак:
 Пера — Душі зненацька скрипи:
 Їх тільки Бог з Тобою зна
 Знамено спущене на волю:
 Два кольори пошиті в глум:
 Ідеш — і йдеш — і тягнеш Долю
 На череслі останніх лун
 Лунки удари позаякі —
 Ястемний соколе тужби —
 Хористи і чужі каяки —
 Тужава глина в короби:
 Посіє дощ — вода невтала —
 Хай трапиться поземний Світ:
 Паланка Вигора і Мала
 Спаде з очей — голів — і віт

коли не потрапляєш в час —
 коли весь піт і гнів
 Свою естетику втрача —
 Лише заграє гімн:
 Минає слава світова —
 Стоїш немов вітраж:
 І світле поле — і трава —
 Любов стара — Міраж...
 Морока літепла — політ
 Летіння письмака —
 Вода і хліб — ще — на столі
 І золото клумака...

Розбий же втрачену грозу —
 Вона загляне в ліс:
 І гримне остовпілий зух
 Скрипіннями коліс.
 Перебираються світи —
 Міграції — і тлум:
 з яких вершин себе мести
 Нараяв дух-Колумб —
 Надумав шепоти масні —
 Утратив лик і стать...
 Чи маєш Матері пісні
 Щоб піднімати рать:
 Іти часами і нутром
 Відчути втрату Дня...
 Ну — що здавалося — паром
 І Ноєва рідня...

Все знають орк та вихиляси —
 Веселки не стрімкий уклін:
 Жовтаво-чорний стрим меляси
 Впаде до білих — ще — колін
 Клин клином вибива погорда —
 Пробита Водолиєм цна:
 Погибель дасть зрадливий орден —
 Десь на крилі його ціна:
 І цівка крові невагома —
 І гомін по краях чужих:
 Життя залізного вагона
 Тілами нищих та живих
 Лицем розсіпані веснянки —
 Нутром розібрані ваги
 ...хто буде медом із дуплянки —
 хто стане з небом на торги
 торкає второпілі зиски
 забутий на межі токай:
 Як тінь підведеної риски
 Горішнім словом умовкай

прямовисна тирада... — а Ти
 не радій: стільки хвищ не
 перейде той подих: на
 радарях — Наш — Місяць блідий
 та худий — ніби дужка
 розбитої коди... тільки
 «Кодак» — а може: Кодак на
 Дніпрі: апріорі доникує
 квіту: с'яє зірка — і линуть
 в пільму піропарі — не —
 нависному віддані світу...
 дохилися у сон без кутка
 на землі: дикі землі дихнули
 в обличчя: нам і днів не стаца —
 і поля замалі: сніг труїти
 Слідами не личить
 Личаки від душі попливуть

за горби: огортає ночівлю
худоба: нота «ля» ніби пташка
впадає з труби — спить
Художника вічна подоба

Де ти Радосте — всипана
Зоряним тлом: тіло волоха
випаде з муки: срібне титло
позначить сінешний пролом
на могилі Української злуки:
кожна шапка землі опаде
в небеса: крижані не періоди —
змаги: набирається зрима
колона беаг: де ж ти — вогник
не той — Андромахи: світ-андроїд —
і віск на пружких тілесах
хилитає пописану воду:
тільки біль — тільки гнів — тільки
втрачений страх: мав — і змив
опечалену вроду... володієш
Часами на — всі — короби: десь
поскриблені луки залізом:
опирайся корі — і дорогу роби
Терновищами — схваленим хмизом...
«Ми з Тобою» — не гасло: чужа манія
Що потоками лине у безну.
Буде щастя моє... але — тільки не
я Тінь обійме таку обережну
Синець неділі оживає в людях —
Дух нересту нарипує стезю:
З великих стаснь диха в спину
Лютий — чернець Григорій через
Букву «Зю»: зюйд-вест помірний —
Змирення конови: конвой пішов
до полинових змаг: хмарини
звиснуть — вересня обнови: в
Гніздо жури не дихає зима:
За молочай повстали таборити —
Весільний гамір втратить
пересит: табло їд боро манівцями
врити все намагався в домішках
Роси: чиясь Росава вигортає
хвилі: і тріску човна пестить
навсюшир — та на самотній
виростає брилі всеношна шуму
в краплений кушир... ридван
змарнілий тягне гриву льошу
розписаний не Льосою в степу:
з густого — недоступного ще — лоху
Стерно сотає вкорену сапу...
Свинець неділі як діла неправі
на орденах зелених островів:
Єдиний вогник встав на переправі
Коли Харон осліплих переві

руки не викрадуть Сонце між гір —
шлях вилягає... одначе той попит:
сині маржини привласнює звір —
не поетичні: а — бісові тропи
трапиться чай... молоко та біда
на паволоці туманного Завтра:
наша залізна — глибока — руда:
не омине її списана ватра
Сніг вгомонілий розсунув крило —
ген — апе за обрій — багно очмаріле:
Що тебе — Жінко — в цей світ привело —
очі маренові — гридні — та стріли.
Зустріч падка на стрімкі небеса:
Серце — що пташка — з гнізда випадає —
гордий павук на рубіж зависа:
Хто там — той безмір —

тим Двом нагадає...

Хочеш сторінку вогнем обійти —
Іскрою Божою зринуту вгору:
Ти обійми мене в лоні мети —
Дай на Вечерю неспізану кору
Мертвого дерева з дна громовиць —
Випалим зором вгорни його душу:
Тінь пересопницька вийде з трави
Як динозаври на вранішню сушу

риска проведена плазом
Скаже «коханий ти мій...»
першим і тисяцьким разом
в запоні туляремій.
місце для хворого никне —
никає білий ліхтар:
а за богинею Ніке
все наглядає поштар:
Ще набігають тороси —
і торсіони — і збур —
неопечатані роси
неперекрапують мур
Жити б і мати півхліба —
кілька примарних надій:
дим — що фіранками глипа —
голос: «коханий ти мій...»
всепереможні квічала
чалять вино на пісок:
кілька століть Ти мовчала —
бо не призначено строк:
не перевито зеркала
у перескопі подій...
Зірка в долоні розтала:
«Ти — некоханий: та — Мій»...

Гармата вдарить на валу —
увімкне лік годин:
наш каботаж на Тувалу —
І ти вже — не один:

глибини моря та вершин —
 низька місцина — трут —
 І «вертухай» — корковий джин:
 «ходи лише отут!»
 Лежи — отут, Іди — отам —
 І сотами не мри:
 Десь сторожкий гіпопотам
 досліджує мири:
 цей світ напризволяще ліг
 під ноги галайди:
 мій невлаштований барліг —
 Галай окрай біди:
 Будитель — будівничий літ —
 Не випадай у криз:
 Сніг амазонками боліт —
 Призахідний карниз:
 Недремний атик голосить
 В пустелях голосних:
 Веселка з агори висить
 Голодним сном Весни
 ...І хвиля набере секстин
 де сіяв віск ілот:
 ходи — ходи у тьму гостин:
 там — кров і сіль і Лот

гріхи замолюють не збирачі тавра:
 Дуліби й таври — тиверці та скіфи —
 В траві дитяча — непорушна гра
 Збирає землі — як — останні міфи:
 І все — на кін мітичного зерна —
 колючий колос діждеться начала —
 де човен рятувальний не зрина —
 де незоря вичавлюється чала
 чи люстро світу хвилі перегне —
 чи гони вітру промайнуть вороже —
 чи перебудуть протестантське ложе:
 злягань не буде — лиш піски і шал —
 шварке світило з якоря отане:
 вчорашній промінь — голосний кинджал
 поза стерном гуляють — капітане...
 Врожайне поле — пізня доброта:
 півдня — на пана: та ще пів —
 на вічність:
 не підберешся «дебрями» крота
 на ті стежки — що —
 викажуть магичність
 гріхи в пеналі подають гудки —
 несходимі океани тануть:
 Твої борги заступлять нагідки —
 Хоч не побачать перестиглу Дану

Доц вийде знову на коні
 намовлений на прю:
 Звитяги літепла та сну
 Обіймуть кабалу:

Блаваті грища городищ
 Доземно дзвони б'ють:
 Гора під ковилком — не диш:
 То — витвір Макалу.
 Клубоче слід — різкий туман
 потали та мани:
 не омине грузький лиман —
 де — срібні гамани:
 де розминають мак і сік —
 скісного леза шир:
 які віки дунай прорік —
 щоб загниздився мир
 Крізь ратая провергне цвіль —
 Зимовий квіт ліщин:
 переливається з долонь
 неБожий вічний Син:
 важка снага легких пір'їн
 скидається з води:
 над переситами країн
 помічені роди:
 рудий передпокої ліс
 Листом врятує лист:
 Доц вгору манівцями ліз
 В покинутий заміс

коли небеса розриває не голос «Начал»:
 началена вісь обирає подобу і ціль:
 колишній твій череп — Людино —
 підскарбій вивчав: нічого не
 вгледів — але — запримітив не цвіль:
 чіпкі кольори переходили межі
 як тлум: страшні тлумачі
 аж трусилися дзвонам у такт:
 на кілька років закипали
 подобища лун: куцями
 плуганився втраченим волосом
 тракт: їх стільки прийшло —
 блідо вчовганий знак кулунди:
 упало — їх — стільки аж мідь
 обірвалась в грудях: накуканий
 вітер і колос у жмені не жди:
 держак обійми: в глибині —
 лиш вовки та рудяк...

лепетання лопоту на морі —
 омирає мирт на вітражі:
 мріє кукіль... Місяцівни хворі —
 на зорю ганебну ворожить
 Випадає верхня подобизна —
 Тільки безна не бажає слів:
 Подебради — вже яка там близна
 посеред каміння і столів
 ...Сто поезій виникли і вникли
 та червона проповзла мітла:
 биті строфи і пекельні цикли

проказала в сутінь Міртала
Тала — тала — Галочка голінна
Вже помітні прірва і портал.
Ти — бажана і давно нетлінна
Втопчеш іскру — і впадеш в астрал
З того боку де південні землі —
а на тому світі заметіль...
Добре вам — планети неписьменні:
Вам не знати — з ким — вночує біль

ріки змивають причали —
сплять береги в рукавах:
білі рибини кричали —
«де той розгойданий Вакх»
Бражник поранений словом —
Оловом вбите тавро:
Вільне вино нестолове
Диха в камінне нутро
Нитяні спалахи в спорах —
ступор — і супорт — нічний:
Наша вода неозора
Наче бляшанка вини...
Виник: опалена мливо —
Спритники в Тібрі лежать:
Місяць горить непоштиво
Срібним чолом в сіножать.
Жаль Тобі ріки медові —
Жаль мені милі уста:
Жаль — що — не з нами у змові
В інших низах висота...

я був призначений Тобі
коли тікав з вершин —
хоч з недолугої творби
Дух зла вставав і Син:
І синій Ніч — і білий День
знеможили крило:
ніхто вже з поля не іде
І не хова стило
І кров у чаші не кипить
І ніж не витне Світ.
Наляже марево: «дай пить» —
та тільки шерех віт...
Вітає слава — чи мана —
чи збурення землі
І голуб хату омина
Бо ми такі малі:
Ми так посипані зелом:
Що не вгадає міт:
Гніздо гуляє над селом
І в обрії гримить:
оркестр на площі виграє —
Аж скрегіт по трубі...
Невже під Небом правда є —
я все віддам Тобі

взяти трубу неплачучу —
сад небайдужий і дім:
Ірпінь минути — та Бучу —
З вогником жить на воді
Вранішня — в зорях — худоба:
Лик погамований всмак:
як двокологор — Твоя роба —
Крила меткі та клумак
Все собі взяв на світанні
ери старої — плавби:
в негомінкому старанні
Хоч не кохай — та люби
Мед перехований тричі —
Квіт перемитий дощем:
очіки волі та стрічі —
Трепіт космічний та щем
як Твоя слава майбутня —
Як проминули діла:
Проданий майстер і лютня...
Пісня слова віддала

хронічний дощ — в дужках Його
стежини: на видноколі
траплений гюндуз: зелені
кріса білої ожини: холодний
острів — вічний землетрус
Мірило страху вродить чіп
коріння: кармінний вітер
мріє ходуном: і жодним
чином зоряне старіння
ходу води не пересіє дном:
Твердь промайне осяяна та
збита: не збиткування —
а лише потоп, важку струну
заспівують копита на рівні
гір — і сірих Утороп:
Мигичка — мжичка мічена
мольфаром: небесне молоко
на видноті: мольберт і лезо
в загумінках Таро — сніг
видива на хвилях «Liberti»

Люстро схитнеться сповите:
проситьсся Пісня у світ:
«Наче вовча сановите»:
«Ніби проточений піт»
Пити не пігулки — хмари:
Марно уходити в Хорс:
Бачиш: цариці Тамари
Над Гімалаями торс
Ротом не вигук — та погук
Ймення надати часам:
«П'є»: «І спивається когут»
«А — незабаром і Сам»
Не забаритись в дорозі:
«Не сибарит — і живий»...

«Хто шельпотить «у порозі»:
 «Чорний потоп ножовий
 люстерко — скалки — погорди —
 гридень жилавий для Всіх...
 «З Неба впадуть нагороди»:
 «Та перевтілиться Сміх»

колода змов засипана в неділю:
 закритий час — розкидані хвости —
 холодний острів видибаний сіллю
 сховає перебутий вітер мсти:
 змости гніздо — змасти пір'їну лука —
 якийсь кулан знеможено пірна:
 черевна пісня по світах камлука:
 з останніх нір ще згадують про нас
 Насіння опирається на пагорб
 що простягнув отруйні п'ястуки:
 сніг сивини і поріділих агор
 в траві згубив покликані стібки
 Є рішення про вгамування соку —
 зупинку крові — нитяний кордон:
 Майбутнє вигляда з нового року
 На путівцях похилених горгон
 ...все гони й гони виписані сопом:
 самаритяни в примулах маркі:
 вервечка страт за дідусем Езопом
 в краї перевивається жаркі:
 ...жарки спекотні — будні поночілі:
 забанка без течії успак —
 аж квилить ніж по ворухкому Чилі
 І Бог тримає Небо у степах

Він — Половинко: та не «половинкхер»,
 Козацька слава перейшла убрид,
 Шаблюку не змінив на модний «стінгер»:
 Стоїть на цьому весь багатий Рід.
 Перо і пензель: драма і Евтерпа
 жнива до виднокраю облягли
 Душа і Серце — зір циганський терпне:
 «Ми — як трава — в негоду незлягли»
 І ліки п'ються — і вино свідоме
 Залле «за колір» пристрасть і мету:
 У ріках українських відчай тоне —
 Стиль вивершений — тільки — на меду
 Він — половинка ноти осяйної:
 Він — витканий із вузлуватих шкір.
 Його обходять вівчарі та Ної
 І стріли — що — несе останній Кір

Любити пишні спомини про мир:
 маркі свічада сипляться до тями:
 на омофори тягне оковир —
 хвальботні строфи силосної ями.
 «Я» — навіть «ми» — не видно на кону —
 розвиднілась джерельна перевага:
 колись — давно — цю проповідь мину:
 але в болоті не живе повага.

Все повагом дорога вироста:
 за ґратами і соти медовіють:
 ганебний вир небесний віск сота:
 медаль на шию — коли вітри віють.
 Сто нагород: задуха — пектораль:
 Всевіда-ктитор не торкне пороги:
 Котились Пек і Цур — і магістраль
 Була вінцем старої засторogi

тішитися Зірка — що — день одволав:
 втишена Ніч — що — вгорі засіяла:
 перебирає ногами анклав:
 сім'я жури доплива до Каяла:
 в'ялені риби живуть натщедух —
 світла Доха по воді амонала:
 тисячі птиць улітають до вух
 несрібнотілим пророком канала —
 річищем — та рукавами подій:
 подвиги звищені часом і словом...
 на! тобі Сніг — і веслом володій —
 і вдовольняйся останнім уловом

розбитий Сон самітникам у вуха
 останнє листя надимає знов:
 старий двірник Змію причастя
 руха — Він виника з надії та обнов:
 Проте обмов Три кошки на лузі:
 За днями дні налузані в поріг:
 Наш сірий шпак — вже —

записався в друзі —

І витяг друз на гестиманський ріг
 розмиті вікна скельцями рудими —
 не золоті — без сяючих вершин:
 світ-рудимент переповитий димом
 Вертає до зникмих горошин

канючити зіркові струси будеш —
 ліс синтаїзму скорено мовчить:
 тороси за етрусками як хрубеш:
 Абетку втіхи треба — мабуть — вчить;
 Вчитаєшся — забудешся — огудиш:
 Огудина чіпка за манівцем
 Проте зелом невикохані груди —
 а ще подзвінням і легким пірцем:
 За папірцем ще черга не пристала:
 немила пристань з гілки світуна:
 вірш приміський чужа душа сотала —
 галактик видих в полі вірина.
 Робити хліб в гачках переінакшень
 Вчорашня парта зігриває двір:
 Старий герметик вигорту «Ерабшн»
 Причетний був до суети і дір:
 Подерта пігулка закотиться за обрій:
 Не обирай призначення маржин:
 Сніданок волі і гіркий — і добрий —
 терпкий — і ніжний плине до крижин

ремінний струг Дніпро перепинає —
безмежжя чайки тягнеться до гір:
перепис лісу і вмирання стаєнь
небесних згуків і втоплених лір
рілля ріллею рабської покорі:
хто кине докір на меткі слова:
живець з гачка і бідні митні збори
в борах застрягнуть — тільки голова
старого Сонця вигляне з-під листя —
свист ластовиння втягнеться в п'їтму:
наш камінь ковиловий — розколися! —
пробитий наскрізь... і пісок тому
Святих омие — щоб — не зріли очі
далекий сором та близьку тюрму:
кошлаті руки — і нутро — і збочі
Перенести б вас у старі краї...
Люби мене — бо непоштиві ночі
Готують сніг на сірі кураї

grimнув Вітер по вікнах чужих:
острови не пливають по кордонах:
«Будеш вранці шукати живих»:
«І співатиме Пташкою крона»
розбирається світлом ковчег:
черга тягнеться довго до віри:
«Ковилою шлях щемно пече»:
«Пил на Місяці — з голосу сірий»
Не втече перевитий потік —
Поторочі кохані та збугі:
«Дош накрапає — ропіт і сік»:
«Як зола на помітному труті»

Вервечка прихисту —
червінні прапорці —
Худоби голос зліплений миттево:
Дми у сопілку — папороті ці:
Тижневий присмак не для тебе — Єво
Євангелісти: їх ряди як згар:
Згорьовані не лица — та парсуни:
Суниці — парвеню — осколки-луни —
І наслідок: без магми синій кар.
Кришені спілки: мурашва в собі
заgrimана грозою водосточо:
Добігти вчасно — і мару добить —
Безкрилий Птах останнім впасти хоче
Хронописи ж вогнями узялись:
Мільйонне тіло добрива огряне —
Ліхтар в тумані непримітно — «блїсь!»
Доземно — всі — сьогодні агаряни

(моя Любове — я ніхто без Тебе
і шлях — не стежка: й море не вода
Спижевий камінь викотити треба...
Єдина Жінка — Зірка молода
І тїнь втекла — і соняхи потерплі
не грїють кров... куди: біжи — кричи?..
чужі краї — та їх долоні теплі
Сон вже не прийде — випадають ключі

квіт орхідей спозарану:
стежка мету не впізна —
Сном закосичену рану
Вкриє вкраїнська зима
Змахуйте — крила — млинами
Води — поглиньте мій страх:
Зорі пустими ланами
Пісня просіє стара
Зерна утихнуть рілею:
Очі одринуть світи:
Світлу подай пропілею —
Щоб незгинаючись йти
Щоб в Тобі Доля буяла
Щоб золотились мости
І від Карпат до Каяла
Вогники зради і мсти
не підганяли у безвість
не спопеляли слова...
Сніг закипає у джезві
Слава минула сплива
Ну — і нехай. таку радість
і відпусти — і прийми...
Пташка пливе по la stradi —
Мрій позбуваємось Ми.

«громадське харчування»: запах кропу —
і полину — і кмину — і вїсва:
«ходи — як служка — у стару Європу»:
«там берег кволій — чисті дивеса»
Весна в стїні межована Тобою:
«Впаде — чи не впаде... вигадуй крик»:
«Мчить послїд симфонїчною трубою»:
«На поклик непримітної кори»
Кура впаде: «дим порохом не стане»:
«Вогні по станціях вигадують вужі»:
«Забули — Ми — як поладнати сани»:
«Що стали охляп — вже — на рубежі»

сніг доживає до глибин:
голодні вихлюпи прояви:
«І день сьогодні голубий»:
«І непотрібні влітку справи»
Правник кухторений настїж
На кін поставе візерунок:
«Коли на дах опряне стриж»:
«І влучить вітром в подарунок»
На Київ стежка ще хистка
заплутана ринковим тубом:
«В той сон нахилені вуста»:
«В Те — Що — заховане під Дубом»

Дожити до ведичних рун —
тоді позавтра стане вчора:
на тїнь упав «один старун» —
де гибіль — цезура — і мора
Всі мойри цугом відлетять
з чорпїт і лопоту мирського:

привабна відьма — тіла тать —
змальована як дань «від кого»
Осінній когут край небес
не без жалю — не без печалі
незримий — та незникний
плебс у бетлеємському «началі»
началить вітер хромоніг —
музики хроматичних вікон:
з-під буревіїв — днів — і віхол
дві хромосоми гріх спроміг
...дійшов межі — важка білуга
гуділа дзвоном вічовим:
мовчав дзвонар: не був він
другом — а тільки колесом
малим: тяглися кості — час
спинався у віщуванні півчих
драг: дожив — добіг — і з тьмою
знався порожніх снів ареопаг

Згадати всіх — спізнати все:
Хто вам цю правду донесе.
Біжить ріка і міст мовчить —
І порух ліс пустий провчить:
Про те що вчить абетку сніг
В спізнаних виходах творби:
Уламки мурашвиних ніг
На блисках джазових труби
Спізнати все — згадати вік —
Хто доплуганився до меж
І ліг джерельцем у траві
Некольоровим словом «беж»
О — просто люду голоси
Зронили краплі навісні
Де пізніє коливо оси
Де жар роздмухує пісні
Про правду несогрішних
Вад коли не зачіпай сурму:
Все виб'є згаданих не град —
Зведе прокльони і тюрму
Ні правду принесити негріх
Не дав блаженний зореслав:
На тій розписаній горі
Залопотів вогонь весла
Згадати чаром небеса —
Пройти поля наперекір:
Важкі діла чужих бесаги
Були у шелестінні зір

Ріска в небі була і пропала —
Проживеш непоштиві «пожди!»
Наша ніч — анемічно — трипала
Їла сніг — як — чужий поводир
Ждан уранішній — ніжномолошний
скаже молоху: сядь — і тремти.
Бідна валка — під колесом кожний
Спить — і сниться уламок мети
Притискай до грудей — упивайся

Крапельинами сірої мли:
у якомусь — камінному прайсі
білі числа зійтися могли
А тоді умовляли колеса
тупотіли в далекі краї:
Тільки зімкнені верші та креса
Близько тіла лягли в кураї
Дай вам — Боже — здоров'я та сили
рух поновиться — русло — і ртуть...
На руках мою Долю носили
І Тебе намовляли забуть

Переміщені сили — амеби до стріч:
Стрічка синя — та жовта — торосів:
Повні засіки моря — а горами січ
Ніби колива промені босі
сиплять зорі струмок — струменіє
бівак: бонвіани сліпі на дорозі:
по кістках променистих товче
автозак — бідаки опочіли у бозі
бозна де — бозна як червоніла коса:
косоокі касожі причали:
давня Ніч — дивна гра — за якою краса

припасовує гомін і чари
Знову віхи чіпкі випадають золи —
Заливає не дрібками солі:
Переміщені лики опасти змогли
Перевитими стріхами долі
Доливає маржа даленіючі пні:
Що там в чорне вино допливає :
Ниці ночі та дні: холодок по спині —
Плин суми полиновий буває

гаранти — гранти — та гурмани
над манускриптами висять:
все недогукані романи
як ослух риболовлі сплять:
траву колише сон вчорашній —
вчорнілий вогнищем з трави —
і наші друзі не домашні
з камінням йдуть — і все «на ви»
без прав і люстерок зникомих —
знайомих — батюжаних — літ:
не чують душу — навіть коми
не покладуть на зореліт.
Зоріть — зоріть і забувати
що був Ти зрізаним крилом —
і сторінки під крилас бгати
бо стався в стрижні перелом:
Розвіє вітер віщі думи —
Апокаліпсису вінець:
Був шлях один на місто Суми —
І Світ летів на каганець.

Стрічка невеличка — річка-гуля:
не гуляти сонмищем потрав:
Давні квіти горошина муля

З двадцяти — напевне — снів і страв
Тихо перекочується слава —
Поза словом пліт легкий сплива:
Дух п'їтьми ув ополонці плава —
Що Йому — що — Небо налива
Щира пісня барбається в смітті —
Мітить коло спішена мітла:
Буде чисто — і тривожно в світі —
Білі встануть знищені тіла
Горній порух: ні орди — ні зиску:
лиш потоп зруйнований навпіл:
не підводить доведеться риску —
Малювати сто дванадцять кіл:
І в — якомусь — лик Любові спряне
як мовчання видиває знов...
Яничари сунуть... агаряни
Спрагою посріблених конов

Анубіс виконає волю:
Вконає решето піском —
Мою невизначену ролю
Пістоль позначить — потім:
Кром: він знайде лагідні
галяви — і квіту випряже
сади: високі — в сторінках —
халяви не прийдуть з Азії
сюди. І чернь писарчукова
втане як осад долі та іржі:
кленові — виснажені — сани
так і здиміють на межі
Мовчить зоря — душа огрубла:
І звук не дійде в день та в ніч:
до «вікіпедії» та «гугла»
пристати не дано мені.
на самознищенні версадел
торішне сіно кінь гребє:
там вже Ніхто Нас не окраде:
«я — все одно — Люблю Тебе»

рибалка — вивільга — потопи:
Сніг добре вимощений сном:
по тихій вуличці Європи
повзе з гачком ув оці Сом:
сомнамбули — і ті — не наші:
чужого вітру порух віт:
одна журба: на спільній паші
вже кілька непохитних літ.
Вже «калки» висохли на кальки —
«калькути» вогниськом взялись:
в очах — ні подиху ні скалки
спов'язано як дні колись:
тепер же — ночі — тіні — страхи —
страхи в колодах чумових —
сторонні молитви та лахи —
чумизне світло ніби звих

...йде вихилясом павутина —
тини посріблені стоять.
не вір мені — чужа дитина
захована у букві «ять»:
прихована подоба сміху —
і насміху — і ворожінь...
і тільки непоштиву стріху
носив у сплетиві ножів

«луйтру в небо» записав Мідянка:
хай щастить: ні янголів — ні крил:
вже давно степами сербійанка
котить Місяць — попіл — і берил
Брили вітру випадуть до Ночі
наче в боки постіль лугова:
три човни — а по східняцьки — кочі:
ніби ціль — картата голова:
цвіль зелена — синя — та тужава
в гальмах опромінених шляхів:
на дорозі — ось — Весна лежала:
і — немає:шляхта давніх слів
щось голосить — щось муркоче в
купіль — ту що ні холодна
та німа: ту — що не розвидниться
у струпі: ту — котру гармонія
трима у п'янкх і осовілих
гонах (гнані та холодні
постають): по небесних світяться
вагонах чорні душі упізнавши
Суть: лахи — в лахи луйтру з
Неба цуплять — цуприкують
цепеліни криз: кури в грудні
жовте світло луплять доки ще
не вламано карниз

Калини не кетяги — та кетяги:
там вільго прозориться слава:
начувайся: таке ще можуть ятвяги
без молебень і пароплава
лава за лавою щільно тисне —
Тисмениці пересипане гроно:
тирсою промовчить — чи — свисне
Дримба «во врем'я оно»...
Ономастика причандалює хід —
Хідники порожні назавше:
Тепло чи вогко — тому що лід:
Спека й пісок — ойкумення ваше.
...клин поза клином: колони літ
садами опертих лілій:
входить у «вчора» зелена кліть
Гонтою в Смілі.
Милий та добрий калини квіт.
глянь же: метелика очі
пересипає імення кобіт
З ранку — обіду — і ночі.

Дим заплуганився мороский:
Кий незворушний жалями.
Море приходить — все таки — «з ким»
До неприкритої Ями
...вихід у безвість: рубіновий смеш:
літеплом вимахи щиряться — гайстре —
Світ не згуртується: Ти — не помреш
В передчутті росянистої айстри

Коробчука: Петра чи Павла —
Павла чи Петра прочитай:
там мальва — зіркою — для
мавра стоїть в калюжі —
Як — роздрай... роздай посипані
вагони — залізо зрізане з
пільми: на вигоні чужі
ворони — і їхній піт збираєм
Ми: і білу кров — прозору
надто пригубимо на згубу
літ: строкатий біль — знамено
НАТО — з волинських тягнеться
боліт. Болить зажурена
піастра: п'ястук по тамбурину —
«бамц!» — з «вечірньої» — хіба що —
паста спаде до попілнатих
брам: ще Брамс — якийсь —
Міро — якомусь — нашепче:
«Савла чи Павла...» — зітне — не
рукописну кому в день
Невірйности тепла

гридні прихоплені квітом
глину відчують в ногах.
«Влітку не кажуть а — «літом»
Спека вляглась на рогах
Ходиш... околиця смути
ніби підступна сестра:
черви з потоків Митути
викаже річка стара
(Калка «в проекті» на потім —
в шатах малий Йордан —
напис хирлявий на плоті:
«Ти — позбавляєшся ран»):
Чесний винар безтілесний
Битий камінням опаш —
Хто Твій нащадок — Телесик?
Він — не упізнано Наш:
Нашепти — наріки — змиги
По ойкуменах стрижів...
В стані розхри-та розстриги
В північ пошли сторожів.
Тільки жива та квітуча
Риска на заході дня.
Завше Історія — суча
Тінь — не свою — доганя

ніхто не доживе до кризи:
до піризни доживе один —
І тільки з парашута ризи
Одягнуть «вічно молоді»
дим — матінко — вітчизни
пряне з легкого займища
на спід: сумують сходні
агаряне та — ще — мовчить
зотлілий рід... родини —
вродини — начала — навчання
прірви альфабет: панічний
град — невже — з причала
Аль-арабі несе щербет:
не розхлюпи — але — розливи
у тільки визначений Час
коли втрачають лики сливи
в сильветі тлінного меча:
коли ти вражений — і совість
на дев'ять грамів менша
Дня — Ніхто не виживе в
полові — коли — покара доганя:
як тінь — як темниця триликі —
Як виклик зраді та Кінця...
«А Ми були такі великі —
Як мухи з Божого вінця»

мені жаль — та когось вже немає:
біомаса в осліплих льодах:
Що за біла ганчірка над краєм?
Кажуть: виповзень — втрачений Птах.
Попливе під ногами — зів'яне:
Відсихає прання на ножах.
Краща ціль — з ворухкого сап'яна
Коли мир і намолений Жак
Оживи на порозі до схрону —
Кілька криївок збурять зиму:
постулати недільного хрону
в череду одпочилу займу.
Опечалений гурт гомонаю
за травину зачепиться знов —
не тому — хто? — отару минаю:
не тому — що — над нами: озон

Скочений дим «Камасутри» —
Камаи утрачене дно:
Дім наш невилазно мудрий:
«Любиш мене?» — «все одно»
День починається вчора:
Милі утрачені дні:
Шори спадуть — і «офф»шори —
від мовчазної сидні
Ти «недоступна в мережі» —
Втратив тонку мережу:
неперевршені вежі
Вже позначають межу...

Що ти утратила — Галя:
Що він згубив на шляху?..
Вхід бережуть до Грааля
Ліс і рок-група «The Who»
Шкіра збігається в обрій —
Щем по гаях висхідний:
Щастя не мають хоробрі —
тільки уламок вина:
Тільки великі свічада —
дрібно посипаний спиж...
Добре: що Світу Ти рада —
Добре: що Любиш і спиш

В руках не янгола душа —
Лопати дзвін та гул —
а ще: уламок лаваша —
Слова «від «Беовульф»
на пульпу пагони прядуть —
наш рисувальник згас:
і землю рідну — і руду —
не змалювать в анфас
фарсі забуто — племена
німі ідуть на бій:
з низів не пісня долина —
дзвін ланців і «Нубій»
Раби з паперами в руках
на «спільний суп»повзуть:
їх я. вориґа не гука —
«і так відома путь»
Шляхи... а міти — на шляхах:
В камінні спить Сізіф —
лякає — свій же — бідний прах
на тлі останніх стріх
В руках — доробки як сміття:
хоч їж — а хоч дивись...
А стріли пращурів свистять —
І опускають вись

чорпіти зворушені звичаєм — «встав!»:
обсотане листя зривається в подив.
А Днів вистачає на кілька вистав:
а хмар і дощів — на зізнання і подих:
порубані квіти — потрійні вітри
втирають шибки вітражів неохочих:
сатири — чотири — на денці гори:
їх сон-ворожба на письмі не заскоче
...подимне — полудне:
дрижить яроплан:
а ще — Ярополк упізнається в пуці:
з ярами — хрещатими — визріє план:
лічбу закопати далеко на суці:
Зозулі мовчатимуть — пар на вустах
такий невагомий — апе хміль висихає
І — рівно над нами — невуличний страх
Життя нагадає розстрільним сипаєм

перлина ночі — Катерина —
Болять і тіло і душа
Без весел човен — окарина:
То — Місяць в Небо поспіша
«листи нагальні» — неохайні:
число звивається вужем:
порожні хати — гнізда крайні —
Ми їх у серці збережемо
А серце... оберіг з Почайни —
Чому — Воно — гука сніги:
холодний скипень — пізні айни —
передає куті й снаги.
Та — катеринка — з музобозу —
І бозна де ті солов'ї:
Спочили витоки морозу
І береги — давно свої

не ріки доросли — та гонор
оперся лижвами тупий:
Поговорив вісні з Тагором —
Сказав душі: веселку пий
Зійшла когорта войовнича
На луки без трави і пнів:
Дорога в рай важка та звична
Без голосних садів і днів
всі прорахунки і подоби —
Життя складається якраз.
Весела тронка для худоби
А бійня — то вінок образ...
Горить душа — і не втрачає
Ні сил ні крил ні ворожби.
Лернейський ворон світ навчає
Впереміш рухати торби

ле гран забуто бенвенутий:
день олігарха — лік медуз:
маленький Бен вже не збагнути:
віск — коломак — осінній друз:
Тріщать сліди: а в лісі — тихо:
а поза обрієм — вода:
не закидай нас — бідна стріхо —
Земля в підшві молода
Люд вийде — і обряще слово:
на хіднику минайник змін:
Ти пригорни мене — обмово —
Коли говорить білий дзвін.
Він не гукає — аж співає
Та перелітує мотив:
В потоці човен оживає
І бідний сном локомотив...

Далі буде...

*с. Данилівка,
Біловодський район,
Луганська область*

Народжений на Дніпропетровщині. Виріс на Харківщині. Автор більше 10 поетичних збірок. Член Національної спілки письменників України. Професор Національного лісотехнічного університету, м. Львів.

Мові — передмова:
Літо, степ, роса...
Де-не-де корова.
Де-не-де коза.
Може тільки сниться?
...Половіє лан.
Де-не-де пшениця.
Де-не-де бур'ян.
З уст без перешкоди
Як не шах, то мат.
Де-не-де заводи.
Де-не-де джихад.
Блякне позолота.
Хекає доба.
Де-не-де спільнота.
Де-не-де юрба.
Днів яких подоба
Далеч огляда?
Де-не-де Європа.
Де-не-де орда.

P.s. Люди, схоже, вкотре
(з пивом на возах)
і не те щоб проти,
і не те щоб за.

*Ворон ворону ока не виклює
Прислів'я*

Ворон з ворона не кепкує.
Ворон ворону аплодує.
Ворон ворону воду носить.
Ворон ворона в гості просить.
Ворон з вороном каву п'є
І до кави коньяк, буває.
Ворон ворона якщо б'є —
То вбиває.

КОНТРАСТИ

Виснажені й сьогодні
В'язні концтаборів.
А не хворі і не голодні,
А роздобрілі в добрі
І рум'яні, мов калачі,
Їхні наглядачі.
P. s. Доки нова доба
На стару схожа —
Не закінчується боротьба
Переможених.

Були і лишилися: байдужість, брехня
Узбіччя моралі, задвірки інтиму.
Панують пани. Ворогує рідня.
Отож і донині шляхами крутими
Христос на Голгофу іде щодня.
І, мабуть, ще довго
щодня ітимає.

Бігав собака за возом,
А серед зими
за саньми.
Бачив як запрягають,
як з воріт виїжджають.
Віжок розмову,
крик батога
розумів.

А правити кіньми
не вмів.

*П'яний немуд син убив матір
З газет*

Може краще, якщо батьки
Рано вмирають...

Тоді батьки
Не вислуховують від знайомих,
Що син росте непутящим,
Відбилась від рук дочка.

Тоді батьки
Вірять, що діти виростуть
Дбайливими, добрими,
Для випробувань долею
Не безсилями.

Тоді батьки не узнають,
Як воно буде насправді.

* * *

1

Людині старшого віку
Що від життя чекати?

Все, приблизно, відомо:
Дні ітимуть за днями,
Літо перейде в осінь,
Хтось народиться, хтось помре.

Там або там у світі
Техногенні, природні
Стануться катастрофи.
Банкрутуватимуть банки.
Десь війна спалахне.

Світ би змінити. Тільки ж,
Як не крути, не зміниш.
Минуле не стане іншим.
Майбутнє, напевно, теж.

2

Людині старшого віку
Що від життя чекати?

Хіба щоб онука вперше
Сказала дідові діду.
Хіба щоб онук вихрастий
Власний винайшов велосипед.

ОСІННІ ЗАМАЛЬОВКИ

Забуваю, забуваю
Як не те, то те...

Жовтий вітер листя з гаю
Аж кудись мете.

Впали роси на покоси —
Так співак співав.

Хтось востаннє ходить босим
По стерні отав.

По колючий, по холодній
Від роси.

З далини, немов з безодні —
Голоси...
Про незгоди, поривання,
Підступи, жалі.

...Не летять у поле зрання
Бджоли і джмелі.

* * *

Ідуть не кудись — до обрію,
До найвищих аж там вершин.
Саморобний для обмірів
Несуть аршин.

Побачать невдовзі з ями,
З виру на бурній ріці:
У видющих поводириями
Були сліпці.

А може, якраз, видющими
Поводирі були —
Юрбу привели
одну ще
Куди й вели.

* * *

Жив та й жив
не вбивав не крав
не ходив манівцями
Кажуть тепер
особливий був чоловік

* * *

Серед машин
роззираюсь розгублено
Далеко попереду
ще хтось такий
як я

* * *

Комусь було весело
Комусь було сумно
І всіх зненацька
хвиля цунамі
накрила

* * *

Чорнобиль
Звізда Полин
А Фукусіму-1
під якою звіздою
зводили

* * *

Після бою
поснули воїни
Ворога важко здолали
і відпочити лягли
Навіки

Паралельні світи...
Мабуть, це я і ти.
Мабуть, це ніч і день.
Мливо чиєсь і дерть.
Жайворонки і люди.
Місто й село.
Все, що колись буде.
Все що колись було.

Спогади, листя з крон...
Хтось завагався он:
Зупинитись, чи йти?
...Паралельні світи.

Пора забувати подробиці.
Щоб зосередитись на головному:
Поглянути чи не робиться
Те ж самісіньке знову.

Те ж самісіньке — демагогія,
інтриги, цькування, примус.

Чумаки тепер їдуть многії
В Крим по сіль.
Та чи з сіллю з Криму
Повертаються їхні повози?

Міркувати можна й по-іншому:
Що подробиці поступу, помислу —
Як маяк мореплавцю
Пішому.

ПАНОРАМА

Сніг випаде. Сніг розтане.
Осінь обрії розфарбує.
Актеон втікатиме від Діани.
В минуле? В майбутнє?

Попід вишнями динозаври.
У світлиці нахабний гість...
Нині — вчора? Чи нині — завтра?
Хто відповідь?

Множаться Герої України:
В довгім списку вже і той, і той.
Хто заслуги поглядом окине
За які Героєм став Герой?

Не шаблі — чарки дзвенять щоразу.
Тости найдотепніші звучать.
Хтось Героя славить від Парнасу,
Від колег, від мера, від дівчат...

Україна ж зболено, вдовино
В далину вдивляється, в туман.
При стількох Героях, Україно,
Знов тебе тривога обійма.

Йдуть данайці з хитрими дарами.
В затінках таїться переляк.
Ворони кружляють над ланами
І ворони каркають з гілляк.

На каміння море котить піну.
Молодь ошелешують міста...
Множаться Герої України.
Лицарів число не прироста.

Обертається наша планета.
А з собою і нас
До зорі, до схід сонця, до неба
Обертає вона.

Так за правилами фізичними,
Споконвічними, звичними.

Але хтось лишається в темені
Доки іншим і світло, і тепло.
Хтось надію втрачає, хтось гине,
Хтось, знесилений, зла не зупине,
Доки здійметься сонце високо.

А в таку я не вірю фізику.

Вірю в те, що земля плеската!
І що можна на ній, що треба
Обернути до сонця, до неба
Кожну вулицю, кожную хату.

В місті великім — залишки села:
Стежка до хати, за хатою сад...
Кажуть, колись тут і річка була,
Діти на луках пасли телят.

Ще пам'ятають старі жінки
Як он там на Купала
Дівчата і парубки
Через вогонь скакали.

Безліч інших тепер розваг.
І прикмети доби інші.
На рекламних щитах слова
Про послуги найновіші.

Лиш граки з надвечірніх сідал
І тепер коментують події.
Та сваряться чимдуж сусіди,
Коли щось не поділять.

РОЗДОРІЖЖЯ

Люди добрі, дорослі —
Не спішіть, не біжіть:
Може нам по дорозі,
Може ми не чужі.

Сніг до обрію досі.
І неспокій в душі...
Може нам по дорозі,
Може ми не чужі.

Ранній натовп на розі.
Знак якийсь на межі...
Може нам по дорозі,
Може ми не чужі.

Що зустрінем невдовзі?
На яким рубежі?..
Може нам по дорозі,
Може ми не чужі.

Жовті смуги покосів.
Ластівок віражі...
Може нам по дорозі,
Може ми не чужі.

* * *

Моя дорога до Керелівки
Розпочиналася не раз —
Як обступали непереливки,
Як бив на сполох тулумбас.

Ішов з Хмельницьким, з гайдамаками,
Приходив з кожним кошовим.
Не сповідатися, не плакати
Над безталанням світовим.

Тримав то шаблю, то пістоля,
Мушкет ще прадідів беріг.
Бо лиш до тих горнулась воля,
Хто боронити волю міг.

А боронили!.. Впали зорями
За родовідне, за святе.
Під небесами незорими
Не всі вже й згадують про те.

Колись хлібами найряснішими
Слов'янська славилась земля.
Та хлібороби стали іншими,
Позаростали їх поля.

Цвіте на горах будищанських
Садок ще панський. І палац
За школу править для селянських
Дітей. Такий ото абзац.

Ідуть з книжками від палацу
Дівчиська — ладні, як стіжки.

І вже за ними зирять ласо
Скоробагатьки і божки.

Тополі в полі — наче наймити.
Притихлий трактор коло них.
Як давніх пралісів орнаменти —
Орбіти сині далини.

Чи є герої в Україні?
А в тих, що є — можуть яка?
Які в них помисли наївні
Від Гонти, від Залізняка?

Бо ж і тепер у когось, все-таки,
При світлі долара й ножа
Не перейшла душа перетики,
Не розповірилась душа.

Щось промине, щось перетліє,
Щось перемелеться, таки.
І Катерину при надії
Розрадіять люблячі батьки.

У світі ринковім, у чековім
Душа ж вовтузиться жива!
І ясен місяць над Шевченковим
Як човен в морі проплива.

* * *

Ліс шумить.
А за мить
Затихає, мов хоче почути від мене:
Як же так,
Що не птах —
Чорна хмара над лісом кружляє зеленим?

Не минуть —
Упадуть
З неї чорні дощі на дерева гіллясті...
— Людям теж
То від меж,
То з-за хмар не завжди усміхається щастя.

Ліс шумить.
А за мить
Затихає, неначе з думками збирається...
— Щось нове
Доживе
До часів, коли і в найтемніших
лісах розвидняється.

ЗИМОВИЙ ДИВЕРТИСМЕНТ

Весни чекаю. А, може, осені.
А, може, чогось і далі...
Тепло було до восьмого.
Потім похолодало.
А дев'ятого на презентації

з авторського п'єдесталу
такі прозвучали новації,
що аж незручно стало.

Дальший рахунок: десяте,
одинадцяте, дванадцяте...
двадцятого липня свято
Перуна — прабатька нації.

Злива була. Гриміло.
Цвіло за трампарком пижмо.
Зустрівся, якраз, племінник —
з товаришами ішов «на пиво».

Двадцять першого, двадцять другого,
двадцять третього — але вже грудня —
то відлиги, то завірюхи,
то примхи чиїсь марудні.

Час, одначе, іде, року
залишається тиждень.
А там і весна, вродять
у кожному саду вишні.

Жнив діждемось. При дорозі
вранішній ляже туман.
Літо перейде в осінь.
Не забариться й зима.

Попід куцями недоїдки,
огризки, обгортки, недопалки,
папір туалетний,
газетний, офсетний,
рекламні кульки,
розпиті, розлиті, розбиті пляшки,
пеньок обгорілий, немов на війні,
обдерта кора на тополі й сосні

Що тут робилось?
Вгадали!
Тут люди відпочивали.

Незатишно в натовпі чуюсь.
Немов у чужих людей
За непогоди ночую.
Або невідомо де.

Незатишно чуюсь у натовпі:
Задумався вкотре, ідеш...
А з боку, чи з іншого — на тобі:
— Куди, чоловіче, преш!

У натовпі чуюсь незатишно
Як люди у нім поважні
Говорять про день завтрашній,
А бачать вчорашній.

Ще б у космосі побувати.
Ще б на вареники
запросити інопланетян.
Ще б у Дніпрі скупатися —
в чистій, дохристиянській
його воді.
Ще б на плитах прадавніх
долі клинопис
розшифрувати...

ПІСЛЯМОВА

*Читаю ліс, мов золотий словник.
Се книга книг. Се мудрість і спромога.*

Роман Лубківський

У Книзі Лісу що ж я прочитав.
Для чого то зелені, то пожовклі,
То облетілі сторінки гортав,
Не обминаючи на жодній

Дерев, метеликів, шпаків,
Слідів і наслідів звіриних.
А ще лісничих, лісників
І їх турбот лісних щоднинних.

У Книзі Лісу гусінь на листках
І плями з дивними краями.
Он та — вгорі — як свіжий слід вовка,
А нижче — наче хтось вилазить з ями.

Поміж листками просіки — як мур.
І проліски на них — мана мінлива.
А де-не-де й слова про тих, кому
Незрозуміле слово не лайливе.

Нехай і так: то зло в житті, то злість,
Од віхоли нічим не затулитись...
Хтось ходє в ліс по дрова, хтось у Ліс
Очиститись, ожити, освятитись.

Коли безстрашних страх і то бере —
Непросто в лісі з лісом розмовляти,
З деревами молитись до дерев,
Загублене, затопане шукати.

Але якщо вродивсь лісівником
І в кожному лісі все тобі як рідне —
Чи на вітрах, чи в нетрищах крадьком
Десь і для тебе папороть розквітне.

Серед гілок у Книзі і моїх
Рядків (рядочків?) може й кілька.
Чисісь долі тихий оберіг —
Десь і моя хитнеться гілка.

Невже налетять незупинні вітри,
Вдарять морози?
Полою сорочки останній старий
Витре останні сльози?
З вічністю сам-на-сам
Стоятиме довго від ранку?..
Могилам і небесам
Вклониться наостанку?
А потім для гір, для річок наших
Для сонячної погоди
Придумають інші назви
Інші народи?

*...поет невмирущій у всьому —
у деревах, у травах...*

І. Павлюк

А дерево всохло.
А трави пожовкли.
А небо всуціль
обложене хмарами.
Товчуться туристи обабіч Жовкви —
Цікавляться днів проминулих примарами.
Питають про шляхту, бояр, воевод,
Про рицарів різних зайшлих.
...Розводить руками місцевий народ
Біля руїн монарших.
В народі сучасна турбота з турбот:
У Жовкві, у Львові, у Києві
Нову об'їздну дорогу народ
Прокладає, кювети рис...
Холоне поволі асфальт і бетон.
А потім — у свята, у будні —
На швидкості хвацькій престижні авто
Об'їдуть минуле. А може й майбутнє.

РИНКОВЕ

Продавали скрипку... Продавали
мелодію дощу,
райдугу над перевалом,
осінніх лісів парчу.

Магдебургського права правил
не зрікалися, торг вели,
за товари ціну правили
таку, як ринок велить.

Найдешевшими з краму всякого
були спогади і жалі,
від поета Івана Сякала
в небі синьому журавлі.

А натомість просили дорого
(і трималась ціна така)
за кирею з сукна доброго,
за синицю в руках.

З бару пісня чиясь про Відень
гриміла, про мить щасливу.
Цигани тримали вітер
за гриву.

Я ходив по торговиці,
придивлявся, прицінювавсь,
для якоїсь малої горлиці
купив насіння.

Невже вона? Аж дерево здригнулося.
Невже вона? Осінній вітер стих.
І щось у серці чимось захлинулося.
І щось розбурхало непам'яті пласти.

*Ти така й не така, як колись
М. Петренко*

От зустрілися, обнялись.
Розгодилилось аж небо...
Ти така й не така, як колись.
Я, звичайно, не інший за тебе.

Що згадаємо в день такий
На майдані холодному?
За холодні наші роки
Що пробачимо одне одному?

Посилаємось на Франка.
Де треба й не треба лаштуємо
Щось, до чого він закликав.
Ніби з тим і днюємо і ночуємо.

Посилаємось — а самі
Чи злітаємо думкою дужою
Над безглуздям ерзац-умів,
Над липкою чиєюсь байдужістю?

Посилаємось — а тоді
Чи сягаємо злетами вправними
І вершин золотих садів,
І висот преподобної правди?

НАПИС НА ДЕКЛАРАЦІЇ ПРО ДОХОДИ

Запам'ятай і скажи іншим
Що розжилися на статки:
Хочеш бути безгрішним —

Сплачуй податки.

Про Н.

Цей не з тих
Щоб не встиг.

Слух напружуй, електорате,
навіть і очі викоти.
Знов тобі обіцяють
обіцяне виконати.

Така про владу ворожба:
Одні і ті ж їй карти випадають,
Що хвалить владу той, хіба,
Кому від неї щось перепадає.

Вистачає і нині
В кабінетах, на з'їздах, в юрбі
Тих, що бачать себе в Україні,
А не Україну в собі.

У краю, що він і нині сниться,
Горобину гнули горобці,
По калюжах брѳохали лисиці,
По узліссях шастали зайці.

Падав сніг, рипіли сани потім.
Міцно спали в норах борсуки.
У чайній при будь-якій погоді
Диспути провадили дядьки.

Сходив місяць... На руках у мами,
Казкою вколисаний і сном,
Засинав найменший між братами.
Ніч зірки світила за вікном.

Ранок потім старших вів до школи.
День за днем ішов, за роком рік...
Витівкам школярським і приколам
Довгий, врешті, завершився лік.

По світах розі'халися діти —
Невгамовні щастя шукачі.
В місто переїхали сусіди.
Пугач озивається вночі.

В теплу хату з присмерку, з морозу,
Як у дні далекі жартома
Дід від зайця хліба не приносить.
Та і діда вже давно нема.

Туман оповив Карпати.
Схилилась верба в лузі...
Ворогам потрібно прощати.
А друзям?

Отак воно все і є.
Літа проминули.
Ні гірших, ні кращих
зозуля натомість не накує.
Та й нащо?

Щоб знову сумніви облягли?
Намір кожний путали туго?
Або від оплесків,
від привселюдної похвали
Глохли вуха?

А застереження
не чинити зла,
не красти в сусіда
у соціальних мережах
кількома мовами
цілодобово
висіли?

Нам довго в рідній стороні
Велося як на чужині.
І ми за волю — як могли —

Ставали. Не перемогли.
Від Наливайка і Мазепи
До псевдо братньої халепи,
Від Закарпаття до Арала
Надія все ж не умирала.

І не всуціль поріс бур'ян:
Були і Крути, і Майдан.

Коли ж омріяне збулося,
Зросло до обрію колоссям —

І зайшли збіглись, і свої
Пани, підпанки, шахраї.

І знову рідна сторона —
Як чужина.

м. Львів

Прекрасна мить

**«Минуле спомином спливає нині...»
(незабутнє спілкування з В.С. Калашником і його поезією)**

Минуло дванадцять років з тої незабутньої хвилини, коли керівник моєї кандидатської дисертації професор

Віктор Дмитрович Ужченко (світла йому пам'ять) інтригуюче сказав: «Я познайомлю тебе з чудовою людиною, яка стане твоїм опонентом. Він справжній мовознавець, пише гарні вірші й обов'язково тобі сподобається».

Ця шановна, відома в Україні людина — доктор філологічних наук, професор Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, заслужений працівник освіти України Володимир Семенович Калашник. Він присвятив науково-педагогічній діяльності понад сорок років, відкриваючи для молоді невичерпні скарби й хвилюючі таємниці українського слова — усепоглинаючий світ пробудження творчого натхнення й наукової думки.

Як у воду дивився мій завжди стриманий і обережний в оцінках Учитель. Це знайомство — велика честь і щастя для мене. Кажуть, друг мого друга — мій друг. А я додаю: друг мого вчителя — мій учитель.

Досліджуючи поетичне мовлення кращих представників української літератури, В.С. Калашник сам став співцем рідного слова, залюбленим у його загадкову красу. Звертаючись до своїх читачів у книзі своєї вибраної лірики «Осоння осені», поет щиро зізнається: «На схилі благодатного літа не втримався від бажання оприлюднити дивоцвіт ословлених мелодій емоційно переповненої душі».

У збірці Володимира Семеновича «Осінній дивоцвіт», «Бентежне надвечір'я», «Біла зоря» й «Незгасимі світи» увійшли чудові, бездоганно чесні, щемливо ніжні вірші, освячені синівською любов'ю до України, рідної домівки, народу, родини. Уже з перших сторінок вибраної лірики В.С. Калашника відчувається вся глибина й краса вічно юної, закоханої в життя душі її автора: «П'янке жадання стрічі —

не прощань! //— Несуть солодкі сонячні хвилини. // У бабиного літа павутини // Впліта осоння осені печаль».

Проникливі вірші Володимира Семеновича озиваються шепотінням збіжжя на рідних нивах, шелестом верб, калини, тополі, любовним чаром у співах дівочих: «Пробігся вітер поміж трав, // Пригладив жито в полі, // А потім хвацько обійняв // За стан струнку тополю...»; «Я не клянусь тобі в любові // І за недолю не клену. // Але завжди ношу з собою // Калину й вітку полину»; «Злітає українська пісня // Над чужинецькі комиси».

Кожен поетичний рядок В.С. Калашника наповнений глибоким філософським змістом, роздумами про сенс людського буття: «Спинись на мить у круговерті днів, // Поглянь на те, що діється довкола»; «З любові починається життя. // Любов дарує і слова від Бога». Поету притаманне християнське сприйняття всесвіту, адже він переконаний, що «На все земне веління Боже: // На поступ і падіння, сміх і плач», й підсумовує, що «Життя — то Божий дар. // Його господар — ти. // Тож мусиш сам // До неба дорости».

Як багатогранна й талановита особистість В.С. Калашник усвідомлює неоднозначність й контрастність навколишнього світу: «Дивний світ. Ти його до скону // Не пізнаєш і не збагнеш. // У природи свої закони. // І своє беззаконня теж. // Диво й заба — життя основа. // Все шукаємо щастя: де ж?», змальовує різнобарвну сутність людської душі: «І на молитві відкривайся Богу, // Що праведним і грішним ти еси»; «Ми, діти Божі, грішили // Й водночас творимо молитву. // Байдужі, діємо немов, // Спимо в добу несамовиту».

У своїх віршах автор відкриває глибоке розуміння духовної сутності поезії й рідної мови, усвідомлення своєї життєвої місії: «За Слово не сховатися: // у Слові Душа живе — хоч грішна, хоч свята. // Усі земні діяння пам'ята // Народжена

устами рідна мова»; «Завжди у русі паралельним курсом // Підводні і космічні кораблі. // Усім незрячим світло дати мусиш, // Бо ти мистець — син Бога на землі».

Аналізуючи прожиті літа, В.С. Калашник з притаманною йому скромністю, підсумовує: «Пи́таю в До́лі, чи була щаслива. // Гортаю том життя календаря. // Там — чесний труд і праці щедра нива. // А над усім — незраджена зоря».

Поезія Володимира Семеновича знаходить відгук у молодих і зрілих серцях, навчає бути високоморальними, духовно просвітленими людьми.

У полоні його поетичного «Осіннього ди-воцвіту» за покликком хвилюючої «Білої зорі» усім серцем поринаєш у «Незгасимі

світі» його Богом даного таланту й життєвої мудрості, помножених невтомною працею на освітянській і науковій ниві. І заколисуєшся у хвилях його щемливо-незбагненно-бентежно-ніжної лірики, витонченого чоловічого шарму й людського душевного тепла... І згадуєш рядки Ліни Костенко: «При майстрах яюсь легше. Вони — як Атланти. Держать небо на плечах. Тому і є висота».

Низький уклін дорогому метру за неповторні хвилини, які не зупинити, але й не забути, і побажання незліченних бентежних сонячних світанків і квітучих днів на шляху життя.

Лариса Мельник,
доцент кафедри філологічних дисциплін
ЛНУ імені Тараса Шевченка

Спинись, хвилино!
Ти прекрасна.
Гете

Минуле спомином спливає нині
У сивих літ сумній самотині.
Прекрасна мить, зупинена в світліні,
Враз повертає у квітучі дні.

Там райдуга кохання ясноцвітна
Вбирала світ у шати до вінця.
Весна спішила ув обійми літа,
Спинилась чаром тільки мить оця.

Молюся Богу і довічній вроді,
Допоки час відбій не просурмить.
Завжди і скрізь — у світлі і негоді —
Зі мною ти, благословенна мить.

Коли в шляхи далеких мандрів
Стежину рідну вплетемо,
Тоді на сон надії марні —
Лише по пам'яті йдемо.

І знову ти маленький, хатній,
Де чорний хліб і сіра сіль.
І враз солодким та коханим
Димком запахне звідусіль.

Немов розтанула і зникла
Розлука наша — й сон прийшов.
...Піщану дюну мис звикло
Син океану — Аркашон.

Нова редакція вірша
з французького щоденника
(квітень 1975 р.)

Надумалось у юність написати
На білому папері від руки.
Та я спізнився, певно, на роки,
Бо стільки вже адрес без адресатів.

А я пишу до суцх на землі
І тих, хто нас у засвітах чекає.
Відради від утрат гірких шукаю,
тамую словом болі і жалі.

І славлю наші молоді літа,
Що нас любов'ю й дружбою єднають.
Святі чуття ніколи не минають,
Хоч в'яне юний цвіт і обліта.

Стоять дерева в золотій зажурі.
Ось-ось мине осінній карнавал.
Відправить листопад за перевал
Оцю красу, цей слід цвітіння бурі.

І буде знов надія на весну,
Де повинь почуттів народить знову
Духмяний цвіт на просторі земному,
Красу, і плід, і пісню голосну.

Лякає повинь приви́дом руїни,
Невтримною стихією води.
Душа ж моя жаданнями своїми
Стріча весняні повені завжди.

Чека, аби чуття заповнили
І сонний спокій хвилями знесли,
Щоб серце в ніжнім трепеті весни
Озвалося піснями голосними.

Жагою повні повеневі тайни.
І в сонцевид надія поспіша.
У передгроззя пристрасті світає
Марнот і снів руйновище — душа.
10 квітня 2010 р.

За Слово не сховатися: у Слові
Душа живе — хоч грішна, хоч свята.
Усі земні діяння пам'ята
Народжена устами рідна мова.
З буденним поряд є у Слові Боже —
Те, що з Любові, Віри, Чистоти.
Безсмертя Слово дарувати може,
Але до нього треба дорости.

Життя — то Божий дар.
Його господар — ти.
Тож мусиш сам
До неба дорости.

Спасає Спас. Моління Божі,
Медово-яблучні дари
Стають надійно на сторожі
Чуттів бентежної пори.

Тих сподівань, де знову й знову
Всеволодні поклики весни
Дарують нам солодкі сни
І щем осінньої любові.

Життя земне ти не збагнеш.
Хоч вільний, та усюди сіті.
Безмежний світ, а стільки меж! —
Олжа у праведному світі.

Ми, діти Божі, грішимо
Й водночас творимо молитву.
Байдужі, діємо немов,
Спимо в добу несамовиту.

До 80-річчя Григора Тютюнника

Забудьмо, брате, що було,
Що сталося страшною миті.
Ходімо знову за село
Під білі зорі, ранню вмиті.

Студентські спомини живі
Душа, даруючи, вбирає.
І ми по росяній траві
До Псла йдемо, немов до раю.

Здавалось, нескінченна путь —
Без болю, відчаю і спину.
Молися, Україно: «Сину,
Якби можливо все вернуть!»
5 грудня 2011 р.

Комусь мій стиль — банальність
і не більше,
Перейдені, забуті рубежі.
Сучасний критик
не сприймає віршів,
В яких круті відсутні віражі.

Звичайна річ: стара самотня мати,
Мандрівка в юність і дитинства світ,
І вічний слід до батьківської хати,
Що нас зове на сповідь і на звіт.

Вже ні до чого давній кодекс честі,
Коханцями розкрадено любов,
Поезій місце заступають тексти,
Що рвуться на паркан, а не в альбом.

Коли ні висоти, ні глибини,
Коли в душі немає вже нічого,
То що тоді лишається для Бога
Від наших днів і помислів земних?

Чим кожен з нас у вимірі отім,
Де ми ще є і ніби нас немає?
І плине мимо час, і день світає
У просторі безлюднім і святім.

Ми ідемо до вічності у слові,
У вірі, у надії і любові.

О скільки літ зозулі накували!
Розщедривсь час на мій зозулин лік
Підніжжя гір, вершини перевалів,
І старт, і фініш, а між ними — пік.

Життєва книга, писана трудами,
Сувій набутків скромних розгорта.
Стежки й дороги — обхідні і прямо —
Усе вмістили пройдені літа.

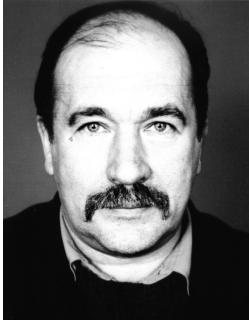
Пишаю в Долі, чи була щаслива.
Гортаю том життя календаря.
Там — чесний труд і праці щедра нива.
А над усім — незраджена зоря.

3 липня 2011 р.
м. Харків

Юрій Роговий

Своя хата

ІГРАШКА

*Братові Борі
присвячую
(28.07.52—8.02.60)*

«Я люблю іграшки і в мене їх багато. Та цього разу незнайома тьотя подарувала таку гарну

машинку, якої в мене ніколи не було.

(Ще й по голові за віщось погладила).

Я зараз же хотів похвалитися нею старшому братику, та мене до нього не пустили.

Він лежав на великому чорному столі (хоча мені мама чомусь не дозволяла там лежати) у якомусь дивному човнику — наче Івасик-Телесик — а навколо нього стояли люди й плакали.

Плакали і наша мама та бабуса.

Коли той дивний човник виносили чужі дяді із хати, я таки встиг показати братику машинку і він посміхнувся мені, хоча й промовчав.

Тепер я знаю, що коли братик повернеться, він буде гратися зі мною, адже машинка йому теж сподобалася.»

...Брате, я все чекаю.

05.02.2008

«ХИМЧИНІ КОЗИ»

Добре тому, хто живе у своїй хаті. А в кого своєї нема? Тому і взимку «Химчині кози» спину лижуть...

Сидимо, було, із бабусею Марією на печі, а я й питаю: «Чого воно так вночі холодно? Аж спина змерзла...» — «А то тобі Химчині кози спину лижуть...»

Я знав, що через хату від нас (не кажу, бачте, «від нашої хати», бо не наша вона, а «квартирна», баби Бур'янки — по-вулишньому; сюди поселили на «квартиру» моїх батьків — молодих учителів) жила древня-предревня баба Химка. І було в неї три кози: одна стара та двоє козенят.

Як ті кляті кози аж на піч діставали? Було там, правда, напічне віконце, може, через нього?

Хтозна, як воно було, та як не топила-ся «наша» піч, а на ранок стіни (особливо в кутках) вкривалися щедрою памороззю. Коли піч запалювали знову, та паморозь починала «плакати». Тоді бабуся витерла стіни і діл ганчіркою із старого мішка... І лаялась. Частіше, чомусь на маму і на якесь «переселення».

І так аж чи не до середини весни.

...Якось улітку пораємося ми з бабусею на огороді, коли це двоє дівчат (бачу, що старші за мене) женуть стежкою три кози. «Он Химчиних кіз онуки гонять...»

Двічі казати мені не треба.

Груддя в обидві руки і вперед. Жену тепер вже я: дівчата попереду, кози за дівчатами, я — за козами...

«Оце вам за лизання... оце вам за паморозь... оце вам...»

Давно це, мабуть, було. Нема вже тих хат, нема баби Химки... Чомусь не видно і Химчиних дівчат...

А тільки приходиться зима, так і питаю вже своїх онуків: «Ну як там, не лизали Химчині кози?»

Інколи аж слеза навернеться. І чого воно? Тепер же у нас своя, тепла хата...

Чуєте, бабусю і мамо? Своя!

07.04.2008, на Благовіщення.

ПАРОКІННИЙ ПЛУГ

— Е-е, і цей довго не протягне, — каже дядько Іван своїй тітці Марії. — Чуєш, як бухикає...

Знаю, що це він про мене: у мене якраз знову приступ кашлюка — вивертає всього, аж червоно в очах і у роті ніби зуб випав, таке як кров.

Та хай каже. Мені якби ближче підступитись до їхньої клуні: там он на пенях плуг стоїть. Та й не простий, а парокінний. Вже не раз пробував, щоб вилізти, так вічно біля нього крутиться їхній щокатий Вітько. Він не набагато й старший за мене,

так опецькуватий добре — не одіпхнеш. Ще й жадний: «Це наш плуг. Батько казав, щоб чужих не пускав».

Так, наче той «чужий» — це я — надкусить їхній плуг.

«Може, — думаю, — і в нас такий був. Так дід Кирило із війни не прийшов, а нас виселили — переселенці ми. Де ти його в тому морі тепер найдеш?..»

— Воно ж на ньому, диви, пальтечко яке блаженьке, — це вже тітка Марія.

«Самі ви блаженькі, — думаю я. — Братове це пальто. Був би він живий, то надавав би вашому Вітькові... Ми з ним із цього плуга і не злазили б...»

Знову горло ніби хто схвачує, дихати не дає...

Доки одкашлявся, що аж сльози з очей, глядь — Вітько вже на плузі.

— Баба казали, щоб не водився з чихотушним...

Мерзла грудяка ще летить, а я вже ховаюся за «свою» повітку і лише чую, як верещить Вітько — із роз'юшеним носом біжить до хати.

«Пересиджу в погрібнику. Мама бити не буде».

...Мама буде тільки чомусь довго-довго плакати.

Ех, був би у нас той парокінний плуг!..

26.11.2008

ПРОЧЕРК

— Мамо, а чого у мене там, де батька записують, прочерк? — питаю у мами, хоч колись вже пробував питать. Тоді накричала, що гусей взівав: у кукурузу сусідську чкурнули, то й цього разу, видно, добра не жди...

Глянула тільки журно та й усе.

Хотів було перепитати, та краще, як краще: значить так треба; може він де за-секречений, а я з розпитами своїми; я ось до баби краще піддобряюся.

— Бабо, бабо, а батьки в усіх є? — Це я так, здалеку підходю.

— У путящих в усіх.

— А я ж хто?

— Раніше таких «байстрюками» звали, а матерів... Та воно тобі ще не нужне. Чого це ти допитуєшся?

— Так у школу ж скоро. Он Микола Рибалківський казав, що в нього батька звуть Сан Саніч. Не зна тільки чи так і записано в отому зеленому документі. Читать це не вміє. Я вмію, так у мене ж прочерк...

— Як у школу йтимеш, то й у тебе знайдеться... Походи ще з прочерком.

Ну тепер баба мене запутала вже зовсім. Так каже, ніби батько й візьметься хтозна відкіля.

Колись, правда, чув, як баба сама до себе казала: «Злигалася з тим нерозведеним...» Не дуже я тоді вслухався, бо не до того було: треба он ціпок десь вирізати за-машний — хлопці вже в «цурки» сходяться грать.

Воно як подумать, то можна й без батька прожити — без діда ж якось живемо. Ото хіба, коли перегній на город возиком вивозить чи стару товстезну акацію рубать... Тоді хай би й поміг хто. А то мама з бабою сопуть та лаються, а возик застряне обома колесами у ямці з-під картоплі і хоч плач, хоч скач, а вигружай возик та стягай на рівніше. Я то й собі плечем підпираю... Ех, якби вже в школу ходить! Та й ще хоч би у п'ятий клас! Раз був біля школи, то бачив хлопців-п'ятаків. Ті вже й самі можуть такі возики тягати. Та нічого, виросту.

Інколи сусід, дядько Микола, щось таке важке pomoже. Це коли тітка Ольга не бачить, а йому, мабуть, випить схочеться: він у колгоспі бригадиром і в нього завжди під двором стоїть прив'язаний кінь Болт і бричка. Хороший дядько: нас ніколи не ганяє, коли в «чапаєва» на ній граємо.

Помага, та це так, вряди-годи.

Найгірше мені, коли баба з мамою зведуться.

«Ти б же свого благовірного погукала. Хай би поміг цю клятву акацію кудись одтягти: тепер ні копати, ні орати...» — «Та як же він прийде, як на вербовці. Чи ви не знаєте?» — «Я то знаю. От якби й він знав. Та доки ж я рватимусь отут з вами, паразитами? Та ні просвітку нема, та нічого...»

Тут вже я знаю, що робота закінчилась і можна тихцем кудись шмигнуть, бо, не дай боже, обізвуся й собі, то ще й лозини попаде. Вони пізніше то подобрішають, та це коли плакати обидві будуть, а поки що...

Як оце й зараз. І дався мені отой прочерк. Не дуже й слово «байстрюк» до душі, та казала ж баба, що до школи батько знайдеться. А скільки тут уже до тієї школи? Ось-ось до Спаса, а там уже й з батьком. Може.

А те, що у Миколи Рибалківського батька Сан Саніч звуть, то це ще хтозна — він же читать не вміє.

12.02.2009

НЕРЖАВІЮЧА ТРУБА

Воно там тієї й труби... Так не в ній діло. Діло хтозна й у чому.

Двадцять років пролежала вона під фундаментом хати і ще б лежала не менше. Так надумалось міняти на пластикovu, моднішу. Ото того й лежав Грицько із «болгаркою» на дні вузької канави і намагався перерізати трубу навпіл — зварена під кутом, вона ніяк не хотіла витягатися з-під каміння, а залишити її там не хотів вже сам Грицько.

У норі під фундаментом не ставало чим дихати від чаду горілої нержавіючої труби, від чаду горілого різального круга «болгарки»; пекло руки і лисину скаженими іскрами.

«А, пощезла б ти була...» — вилаявся Грицько, вимкнувши різак і намагаючись вирачкувати на свіжість і простір. Труба не піддавалась.

Згадував, як радів тоді, коли кум подарував йому на нову хату три метри «нержавейки» — справжню розкіш у «перестроєнному» вісімдесят сьомому: тоді будматеріали, якщо й траплялися, то страх дорого та й то — «по благу».

(У кума рідний брат на заводі в Дніпропетровську майстром — ото вам і труба, спасибі йому.)

Мріялося тоді провести у хату воду та каналізацію, бо у городі ж давно є: тішилися городяни у ваннах, задоволено подрімували на унітазах... Та й Грицько був на двадцять років молодшим, хотілося догодити дружині: бачила по телевізору, як чоловік і жінка разом під душем... Не вийшло.

«Запхати б тих сук у цю канаву»... — хтозна про кого мовив Грицько, розправивши затерплу спину.

(У хаті на підвіконні радіо транслювало сесію «веерха»: якраз котрась із фракцій черговий раз валяла трибуну та тягала «скіпера» за галстук.)

«Увесь вік з ночвами... Праху на вас нема...»

Кілька хвилин перекуру і знову у нору під фундамент.

Різак все норовив вирватися і полоснути по сухожиллях: швидко його все-одно зупинити не вдасться, бо скрючені затерплі пальці вже ледь слухалися. Нора заповнилася димом геть, перед очима зрідка пропливали якісь жовтаві кола, схожі на літаючі тарілки із фільмів.

«Або ти мене, або я...»

Грицько натис на «болгарку», та видно рука хитнулася і добрий шматок різально-го круга профуркотів перед обличчям.

Він зціпив зуби і промовчав — воно й слухати не було кому: дружина ще не повернулася зі школи.

Довго міняв круг (добре, що купив «про запас»), ще довше обдивлявся трубу: її залишалось сантиметрів із п'ять, та діаметр круга був замалим, щоб перерізати, а підібратися збоку ніяк: треба розкопувати хтозна й скільки.

«Помру, та тебе, гадину, витягну...» — звернувся Грицько до труби як до чогось живого.

В цей час в грудях щось шпигонуло, ноги підкосилися і він осів на дно канави.

Дружина, побачивши сіре закіптюжене Грицькове обличчя, вмить мотнулася до хати.

«Та кинь ти її. Скільки ж обходилися без тієї ванни...» — скляночка з «нітрогліцерином» тремтіла в її руках.

Грицько в'яло махнув рукою, взявся за різак.

(Таблетка «нітрогліцерину» м'яко розпливалася по язичі, а вени та артерії жадібно накиннулися на її начинку.)

«Та якось помалу... Уже ж почав...»

...Труби залишалось якихось сантиметрів п'ять, а скільки життя — не знав ніхто.

09.09.2009

«ЕПІДЕМІЯ»

Про епідемію повідомили у п'ятницю ввечері, якраз під кінець робочого дня. Люди якось мляво на це відреагували, мабуть, більше переймаючись майбутніми вихідними. Та вже вранці, увімкнувши телевізори, із жахом побачили і почули, що півкраїни почало ховати перші жертви епідемії. Телевізорів вже ніхто не вимикав.

Найгірше, що ніхто не казав людям, що воно за епідемія, як і чим лікуватися від неї. Більшість часу на екрані миготіло обличчя прем'єра, який «заспокоював» народ ввіреної йому країни, а насправді ще більше лякаючи той нещасний народ печальними картинами ніби баченого у місцях, де та епідемія все більше набирала сили.

Люди, витримавши десь до обіду суботнього дня, ломонули до аптек (це, звичайно, міські жителі; селяни було й собі

вже збиралися одягатися в «празничне», та раптом згадали, що то не для них — аптеки були не в них — стало соромно).

В аптеках щасливих покупців бачили буквально з півгодини: потрібні ліки закінчилися. Після кількох годин безрезультатного блукання аптеками, хтось запустив новину, що все те є на базарі, «з рук». Народ кинувся туди.

Справді, на базарі було все, але... Але їхня ціна дещо остудила гарячі від страху (а в декого, може, і від хвороби) голови.

Продавці тільки здивовано стинали плечима: «Не хочеш — не бери... Ти шо — з дуба впав? А курс бачив?»... Бачили всі, та не могли збагнути своїми розпеченими півкулями, як і де, на вигляд сільські молодіці, виробляють оті дефіцитні закордонні ліки? Хтось казав, що то із Чорнобильської зони. Залишки.

Коли ліки закінчилися і на базарах, народ захвилювався всерйоз.

Телевізор все ще намагався «переорієнтувати» розтривожений люд на споживання природних вітамінів, та момент, здається, було втрачено.

У неділю зранку (дивно, що майже одночасно у містах і навіть селах) почали з'являтися машини, обквітчані дивними прапорцями і динаміками на дахах авто. Невідомі з автомашин закликали людей збиратися біля зачинених на вихідні владні установи і вимагати від діючої влади відкрити зачинені (порожні!) аптеки і роздати безкоштовно необхідні ліки.

Нехотя, але люди почали потроху збиратися, відірвавшись від екранів телевізорів із новими даними про число загиблих («Чули: по п'ятеро із хати...»)

До обіду в окремих місцях зібралося чимало і вожаки, які хтозна звідки взяли, повели їх «відкривати» аптеки. Повибивавши двері і вікна, люди переконалися, що в аптеках таки нічого нема.

Тоді вони повернулися до владних установ і почали їх палити. Заодно палили попутні автомобілі, магазини, а потім і все, що горіло...

Це відбулося якось так швидко, що до вчора вже палало чи не півдержави.

Увечері на екранах телевізорів знову замелькало обличчя прем'єра, який схвильовано повідомив, що в країні вводиться надзвичайний стан «у зв'язку з епідемією».

Ранком понеділка люди здивовано йшли чи їхали на роботу повз вистроєні вздовж доріг «бетеери», танки та інше подібне залізниччя. Написи на будівлях сповіщали людей про відміну конституції, заборону партій, рухів і т. п., відмінялися і майбутні вибори.

У вівторок епідемія ніби пригасла, жертви припинилися, аптеки почали відновлювати свою роботу: у них з'явилися ліки, які чомусь уже нікого не цікавили...

...Прем'єра відтоді (офіційно) треба було називати Батьком Нації.

2.11.2009

«МЕЛІЛОПУС ОФФІЦІНАЛІС» АБО БУРКУН-ЗІЛЛЯ

(есе)

Якось відомий чоловік все допитувався у мене, яка була «творча лабораторія» у мого Батька, тоді вже покійного, лауреата кількох літературних премій, у тому числі Шевченківської.

Я щось відповідав йому, та відчував, що відповідати геть не знаю що, бо і якоїсь «лабораторії» у нас ніколи не було. Була лита глиняна хата (з кінця 50-х років), обкладена пізніше білою силікатною цеглою, шість на сім метрів та поділена на сіни, кухню з плитою та піччю, прихожу та спальню. До цього батьки-вчителі жили у чужій «найманій» хаті («квартирі») у селі Устимівці, стіни якої щозими промерзали наскрізь, можливо від чого я нажив собі кашлюка, а старший на кілька років брат Борис, помер у вісім років (офіційно від білокрів'я). Ще раніше, батьки змінили кілька таких «квартир», доки спромоглися «вилити» собі згадану вже хату. Сюди ж переселилася і бабуся Марія, яку виселили із її оселі в тисяча дев'ятсот п'ятдесят дев'ятому році при створенні Кременчуцької гідроелектростанції (дід Кирило загинув на Кіровоградщині у січні сорок четвертого «чорнорубушником»).

Борги за «нову» хату батькам вдалося сплатити якраз до п'ятдесятої роковини революції, бо Батько брав у борг (на десять років) ніби у колгоспі, що звався тоді ще іменем Димитрова, який, мабуть, часто навідувався в Устимівку.

І тепер, коли заходжу у дещо перебудовану нашу хату, все роззираюсь у пошуках тієї «творчої лабораторії».

Пам'ятаю, що до переїзду Батька у полтавську газету, яка звалася «Комсомолец Полтавщини», він часто сидів за письмовим столиком у спальні (мені тоді туди заходити було строго заборонено, а тим більше («не дай Бог!») брати зі столу якийсь папірець.

Батькового побуту у Полтаві я, практично, не знав, відвідуючи його в ряди-годи, та знаю, що був у нього круглий розкладний стіл, куплений у комісійному магазині), чи не єдиний із «справжньої» мебелі його службової квартири, яку як виділили, так і забрали через численні анонімки «колег» у різні інстанції («сім'я не їде, а він сам»).

Сюди інколи навідувалися письменники Тютюнники — Григій та Федір — або й київські друзі-товариші Борис Олійник, Іван Драч, можливо ще дехто; забігали й полтавці.

При такому «бурлакуванні» важко щось говорити про «творчу лабораторію».

Відносно розміреним (зовні) життя стало після повернення Батька додому в Устимівку, хоча він ніколи і не називав це село «своїм», «своє» — Пугачівка — було десь на дні «штучного моря» — так вимагала партія і держава.

Він повернувся працювати у школу (звільнений із газети одним зі своїх «учнів», новоспеченим редактором), вірніше, у дві сусідні восьмирічки (годин німецької мови завжди було недостатньо). Став знову учителем, хоча й ніколи не «ставив» із себе «письменника» (це пишу, згадуючи місцевого кореспондента, який не випускав із рук записника та ручку — демонстративно — а писав завжди в районку про одне і те ж: вивезення перегною на поля, заготівлю силосу, корисність «штучної» ялинки на новорічні свята).

...Можливо, був один епізод.

У кінці семидесятих, здається, стався (не лякайтеся) масовий «вибух» чи спалах чисельності рослин одного виду — дехто називає це «епіфітотією» — всі шовковички (насадження шовковиці площею гектарів із десять) густо поросли буркунном лікарським — стебла висотою більше метра і товщиною із добрий палець — по науковому мелілотус офіфіналіс. Все літо квітла ця медоносна рослина на радість бджолам і джмелям (хтозна звідки і взялась!), а до початку осені вся всохла, утворивши суцільні зарості сушняка.

Цілий вересень Батько проносив на плечах тугі в'язки цієї рослини для домашньої «плитки» — викопана у садку ямка, де варили «свинячу» дрібну картоплю курям, яблучне варення, гріли воду на прання...

Одна в'язка — один день топіння.

До зими в нього з'явився написаним роман. Може це тоді?

Пізніше колгосп відмовився від цього всього: шовковички викорчували (а ми, діти, вважай вирости у них), а за «компанію» і два великі фруктові садки (мабуть, теж гектарів до десяти) — дитячу радість — зробили там «зелений конвеєр», а по-простому, засіяли кукурудзою на силос, яку колгоспні корови та телиці більше витоптували, ніж паслися.

Можливо там тоді і була та «творча лабораторія»? Як про це взнати і сказати? Він тоді сам не казав, а тепер немає кого запитати...

Тепер все це роздали під огороди людям, де кожен сіє, що заманеться, бо воно за селом і по великому рахунку, мало кому пече — клапоть землі і все.

20.01.2010.

ВІЛЬНА СТУДІЯ

(радіовистава)

Дійові особи:

ведучий студії «Радіо-мера» — Грицько Полудикий;

гість студії — Хан Абрам Максимович (далі Х.А.М.);

слухачі — селянини Табачкін та Гонта.

Ведучий. Вітаємо Вас, шановний Абраме Максимовичу в нашій студії. Ми знаємо, що Ви зареєструвалися як кандидат у... (тут якесь нерозбірливе слово). Розкажіть, будь ласка, коротко про Вашу програму і бажано із нахилом до нашої селянської аудиторії.

Х.А.М. Добрий вечір, шановні слухачі «Радіо-мера». Кажу слухачі, хоча сподіваюся, що ви всі скоро станете моїм електоратом.

Як ви знаєте, я заслужений економіст, народний академік і трохи таки в дечому розбираюся у цій складній для нашої батьківщини час. Ось, виходячи із довгорічних міркувань, я і склав свою програму. Вона доступна для розуміння кожному пересічному, маленькому українцю.

Отже. Якщо різко змінити монетарну політику нацбанку, підвищити капіталізацію, а потім рекапіталізувати все, що

награбували оті всі антинародні олігархи, то можна досить швидко вибратися із ями, у яку завели нас всі попередні депутати і уряди. Думаю, що тут ніхто заперечувати не буде.

І вже буквально за років п'ять-сім ми зможемо знизити акциз на тютюн та горілку і дамо народові те, чого він пригне із моменту набуття незалежності. Далі дозволимо собі вільний продаж легких наркотиків (важких наш народ ще не потягне), легалізуємо, так сказати, «найдревнішу професію» і ось вам є. Є результат, який можна і подивитися, і пощупати руками. Думаю, тут теж ніхто заперечувати не буде.

Ведучий. Готуючись до передачі, ми отримали чимало запитань на нашу електронну пошту, зокрема від селян. Вони хочуть бачити якісь переміни і в себе. Що ви можете сказати на це?

Х.А.М. Ви знаєте. Були ми оце недавно із друзями в Африці (там трохи розвіялись, поганяли їхню дичину, а мислі ж тут...), то надивився! І подумав ще тоді: а чого його не завезти отого звір'я ще й нашим селянам? Ні, не для «сафарі». Те дуже дороге. Хай розводять! Один бегемот може замінити чи не пів свиноферми! А якщо десять, сто, тисяча... Уловлюєте хід мислі? От вам і дешеве м'ясо і ковбаса по два сорок... А буйволи? їдять мало і то більше в болоті. Так бери ж і господарюй...

Ведучий. Вибачте. А ви самі із селян?

Х.А.М. Звісне діло. Маю там тисяч із скільки гектарів. І по селах буваю, то бачу. У селах щось людей малувато, та можна організувати. Он і в книжках пишуть...

Ведучий. Добре, добре. То я так запитав, для форми. Так ви думаете, що звір африканський прижився б у нас? А корми їхні?

Х.А.М. Є в мене напарник, у нього літаки. Возили б, коли треба, прямо із савани. І робота б людям була, пили б менше... Воду провели б у ту Африку. Є у мене і на це діло дружбан... Ми з одним гомоніли в Африці. Він там у них, тіпа, король. Правда, текіли не споживає, мусульман чи що...

Ведучий. А ви підрахували вартість вашого проекту?

Х.А.М. Прикидав один. Він у нас професор. Каже, пару полів для гольфа під Києвом і потягнули б...

Ведучий. Добре. Дякую вам. От ви чули думку селян... із Полтавщини. Люди, бач,

цим питанням теж переймаються. Беремо ще один дзвіночок. Слухаємо!

Селянин Табачкін. Ало! Це «Радіо-мера»? Вас турбують селяни із (тут щось захрипіло)... Нам би спитати у кого... Чи думає правительство над таким вопросом. Кухвайок би нам, обносились трохи... А в продовження попереднього товариша. Чи не можна із тієї Африки ще й сімен привезти?

Дерева наші тонкуваті. Чули, що є якісь у них «баби-баби», та не знаємо, чи то вони так звуться, чи сміються так із них. Скільки б лика надрали! От вам і лапті, кошовки... місця робочі...

Ведучий. Слушна пропозиція. Тільки лапті не мені, а вам... слухачам... А ось електронне повідомлення. Хто тут у нас? Гонта із Уманьщини. Читаємо: «Скоро прийдемо.» Не зовсім зрозуміло... На жаль, час наш вичерпався. До слідуєчої зустрічі, шановні слухачі.

...Тут радіо затріщало і полився ніжний шансом. Лунала запальна мелодія «мурки». Доки ведучий прощається із гостем студії, її заміняє «Кропива» нашого майже класика...

Із такими людьми — не пропадеш!

20.03.2010

«ДИВІДЕНДИ»

— Оце добре, що ти зайшов, — каже Микола, здоровкаючись за руку. — Вже зла нема. Це добром не кончатся, от побачиш...

Веде у свій «кабінет» — колишню кухню тракторної бригади. Її, як бригадирові, виділили йому під кабінет, поряд із «складом запасних частин»: кілька лампочок, гумові ремені до «Колоса» (таких комбайнів у колгоспі вже давним-давно у них нема) і ще щось у замасленій мішковині в кутку — воно валялося тут ще до Миколи чи «Васильовича», як називають його хлопці (серед тих «хлопців» є і старші за нього, та так треба).

Призначили Миколу бригадиром вже років із два, коли прийняли у партію. До цього він працював у сусідньому селі — колгоспній головний садибі — трактористом та комбайнером. Пішов туди зразу після армії хоч навчався й непогано, нікуди із села і не збирався йти. Швидко опанував колгоспну техніку — посилали його завжди на відповідальні роботи — знали, що не підведе і слідкувати за ним не треба: не візьме «чужого» та й сам совістився

зробити «щось не так». Він і не вмів інакше — так учив його батько, так батько завжди робив і сам.

— Ти ж пойми, — каже Микола, всидуючись на застеленій новою рядниною лежанці, — приїхав молоковозом Мацько і каже, що там голова, парторг, інженер і ще хтось із конторських, закрилися у кабінеті і ділять колгосп... Завтра, чув, із бригади все перевезуть на центральну садибу. Ділять, а до людей і не обізвалися... А я тут переживаю, як оте просо із-під дощу змолотити. Не дається і все. Ще й колесо із «Джон Діра» полетіло, прийшлося із «сто п'ятдесятого» ставити... Свині та й усе.

Микола, який ніколи не кури́в, для чогось мняв у руках цигарку.

— Ще й думаю: голова казав, що сьогодні правління, а мовчав. А вони ділять... А я тут на хлопців кричу...

За вікном прогуркотів трактор.

— Уже щось трапилось...

До кабінету вбіг молодий тракторист Лесик.

— Васильовичу, вал тріснув на барабані. Зерно вигрузить ніяк, а його там більше як з пів бункера. Що робить, хлопці питають...

Микола тільки махнув рукою:

— Хай їдуть на бригаду. Тут щось будемо рішати...

Лесик мотнувся надвір.

Через якийсь час комбайн поволі прикушпелив на подвір'я тракторної бригади, пригуркотили і трактори: сьогодні ними возили зерно — бензину в колгоспі нема, а машини-дизелі водять пшеницю на елеватор із току.

— Що будемо робить, Васильовичу?

— А що будемо робить? Кажі хлопцям, що «дивіденди» привезли. Однак просо в бункері не переночує. Та ще й сирувате. їдьте додому по мішки... Тим — воно не нужне...

Хлопці швиденько розійшлися.

— Оце тобі й дохазяїнувалися. Одне до одного... Тобі просо треба? Та що я питаю? Он мої два мішки, на траву брав. Бери. Хай кури заботяться... Вір не вір, а перший раз і я візьму. Хай їм чорт...

...Просо у мішках дуже незручно і важко везти велосипедом — воно рухке як вушка — все норовить упасти. Добре, що навряд чи ще колись перепаде — не часто селянам «одержувати дивіденди», а може, й ніколи...

19—20.03.2010

«АМОРАЛКА»

Шлюб у них якось не склався: чи то він, чи то вона... Змогли протриматися тільки до року та й «розбіглися». Вона повернулася до батьків у сусіднє село; він — виїхав навчатися до міста; пізніше прочув, що вона народила сина...

Після закінчення навчання його направили вчителювати в далеке село, де він познайомився із неодруженою колегою і перейшов жити до неї, хоча офіційно і не був розведеним.

Звичайно, не сиділа склавши руки і колишня: в різні інстанції (а часи були суворі!) регулярно відправлялися листи із звинуваченням у «аморалці». Ці листи таки зачепили молоду вчительку: директор школи, раніше ставлячись добре до неї, чи то самостійно, чи із чийогось примусу, написав ось таку характеристику: «Дана товаришка допустила аморальний вчинок, який ганьбить звання учительки радянської школи, — незаконно почала жити з учителем даної школи, який залишив жінку і дитину і перейшов до останньої... Недостатнім авторитетом користується серед учнів та населення села... Є необхідна потреба дану вчительку перемістити на працю в іншу школу району... 19.06.51 р.»

Як би там не було, а народилася дитина. Колишня, дізнавшись, ще активніше закидала їх листами із прокляттями, які наздогнали цю дитину на восьмому році життя, а її саму — через кілька років по тому...

Ще через кілька років народився і другий син. В нього, як і в першого, у свідоцтві про народження було лише «по-батькові» і прізвище матері — за «аморалку» треба ж комусь відповідати...

...Прізвище Батька я отримав лише йдучи до школи у перший клас, твердо за своївши весь гріх «аморалки» старших...

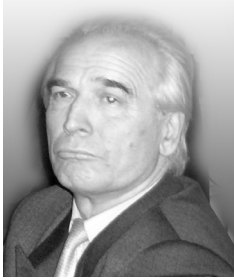
Мабуть, добре, що є ті, хто ще пильнує і оберігає суспільну мораль і саме суспільство від злісних зазіхань: бо як інакше збудуєш омріяний комунізм?

30.08.2012

с. Пирого,
Глобинський район,
Полтавська область

Василь Березовий

Його любили, ним захоплювались

Спогад про Григора Тютюнника

Мені доля дарувала щастя: особисте спілкування з Григором Тютюнником. Розумію, що про Майстра має писати Майстер: Майстер слова. Я ж — художник. Вагався довго. І все-таки вважаю за святий обов'язок додати бодай один штрих до портрета цілісної колоритної, істинно української натури письменника. Любляче дивився і дивлюся на цю людину. У години відчаю і розпуки я був пригрітий його увагою і душевністю — те щастя, яке, наче свічку, несучи крізь сум'яття і сутінки життя, і так буде де останнього подиху мого. Коли зустрічав Григора Тютюнника, до мене особисто приходило відчуття святковості.

Своїм нелегким життям Григор Тютюнник відповідав на питання: хто він такий. Він — талант, самобутній, непересячний і жертва періоду, який декому вигідно називати застійним. Саме такі, як він, своєю творчістю почали розхитувати моноліт — літературу «кавалерів золотої зірки». На сьогодні сенсаційною публікацією нікого не здивуєш — був би час писати й читати. А тоді кожне його оповідання чи новела (що доходили до читача обов'язково із «слухними, поліпшуваними правками») були подією. Вітаючись при зустрічах, частенько кидали йому: «Спасибі за «Нюру»!» Ця новела вперше опублікована в журналі «Сельская молодежь» у перекладі Ніни Дангулової російською мовою, а вже потім з'явилася на Україні в журналі «Вітчизна». За життя автора спілчанське видавництво (теперішній «Український письменник») не спромоглося видрукувати його бодай один рядок! Щоправда, коли не стало Григора Тютюнника, в цьому видавництві вийшло кілька книжок про нього.

Пригадується, як він по-доброму заздрив, коли у видавництві «Молодь»

вийшла збірка поезій Дмитра Павличка «Тасмниця твого обличчя» в чудовому оформленні. Він завжди радів, коли з'являлося щось нове з-під пера друзів і ставало неординарним явищем у нудному, задушливому на той час літературному світі. Глибоко співчував і кипів гнівом, коли справжньому поетові «не давали ходу».

Уже видана книжка «Вічна загадка любові», в якій уміщена літературна спадщина Григора Тютюнника та спогади письменників про нього. А коли б ще вдалося зібрати його експромти, мініатюри, дотепи, влучні характеристики — тоді б він міг постати перед нами найдостовірнішим, живим. Смішні історії і чудернацькі пригоди трапляються з кожним, та не всі їх помічають. Гостре око Тютюнника фіксувало все до дрібниць, уява миттєво перетворювала побачене в характер, образ. Якась козацька, наливайківська невгамовність дримала в ньому, пробуджувалася ж вона блискучо — варто було лише кинути жарину, а особливо тоді, коли торкалося найближчого. Запальність, справедлива нещадність, суто українська впертість були невід'ємними рисами його кипучої натури. Він мав неабияке відчуття справедливості й правди. Навряд чи буде розгаданий його внутрішній космос, світ справді тонкого митця переповнений добротою й любов'ю. Тютюнника запам'ятовував кожний, хто не байдужий до слова, хто зустрічався і спілкувався з ним. Загальновідомо, натури він був наскільки широкої, колоритної і настільки ж складної.

Часом протиріччя не давали йому спокою, і тоді звинувачення в байдужості летіли на голови тих, хто був поруч. Кресоне поглядом, влучить словом, здавалося, перед тобою сама непохитність, кремінь. Насправді — легкоранима душа, що лише захищається в такий спосіб. Коли ж він, по-дитячому дивлячись тобі в очі, кладе злегенька руку на плече, мовить

лагідно: «Василечку, як у тебе з часом, може, пройдемо?» — таке прохання можна порівняти хіба що з бажанням хворої матері. Відчуваєш — його щось пече, турбує, мучить, він шукає якогось важливого «вузлика» і буде на слухачеві перевіряти свої думки. Йому потрібен уважний слухач. Із вуст Тютюнника закохуєшся в героїв його творів ще задовго до того, як вони вивершені: «Доброго дня, як там Климко, вже хтось його зігрів?» — такими були наші вітання, коли писалася повість про малого хлопчика з шахтарського краю. Відходимо в затишне місце, і починається диводійство — читає напам'ять виважений, щойно написаний уривок.

Прихильники терпляче чекали, коли повість буде закінчена, стежили, де з'явиться друком. Він же в роботі ніколи не квапився та й іншим не радив. Кине коротке: «Ще ні!» і одразу відвертає увагу, передає підмічені на базарі живі сценки (любив гамір Бессарабського ринку, торгувався з колоритними молодичками і дядьками). Або враження на рибалці: «Сидиш із вудочкою, замріявшись, а хвилька, дивись, і приб'є до берега потрібне слівце...» Там були і розчарування: «Навколо ранкова ідилія, а під вербою безмовну рибу тягає злий «гадюра», криючи матом те рибеня — природа ж не сприйманого душевного бруду».

Дорогою до Володимирської гірки, куди ми частенько ішли Пушкінською вулицею, Григір мовив: «Я Климка вбив!» — «Хіба це справедливо?» — розгублено запитую. «Зате правдиво». Йдемо мовчки. Вже аж на гірці він прочитав кінцівку «Климка»: «Туди, дядю, біжіть! — погляд Григора десь за Дніпром. — Туди, там балка!.. — Климко уп'явся пальцем у діжурку на грудях, ойкнув і впав», — Григір зробив паузу, зім'яв згаслу цигарку, набрав у груди повітря: «А з пробитого мішка тоненькою білою цівкою потекла на дорогу сіль...» Змовк його глухуватий голос. Мене вразила незбагненна безвихідь. Трагедія поглиблюється, хоч твір дописано. Відомо, Григір Тютюнник своє написане читав бездоганно. Чимало творів і уривків довелось почути з його вуст. І тепер, перечитуючи новели, мимоволі сприймаю текст із його голосу, в його інтонаціях. Постійний ефект присутності. А як часто спливає в пам'яті: різко повернувшись до колег, які

дискутують про стиль, запитас: «А є такий стиль — брехня?» Або тихенько поправить «ходячого класика» — «не два рази, а двічі...» Дехто з «літераторів» боявся потрапляти йому на очі.

...Ось він в оточенні товариства іде Хрещатиком. Настрій у нього грайливий. Кепкує. Загальний регіт. Зайшовши в метро, Григір перевтілюється в «заможного дядька», що приїхав до столиці купити міліцейського кожуха. У вестибюлі уважно розглядає стіни, стелю, його очі все бачать. Затамувавши подих, боязко стрибає на ескалатор, заточується: «Ого-го! Які шустрі сходинки, трохи не впав!» Упевнившись, що їде вниз, мацає поручні, пробує нігтем. «А ви не скажете, яка тут глибина?» З того сміються вже й сторонні, та ніхто не відповідає. «А я думав, що ви тут у Києві все знаєте... М-да». «А де можна дістати таку облицьовку? Гроші в нас, слава Богу, є!..» Розкочується козацький регіт, як і тоді, коли вдатно збивав шапку набакир, кидав: «Нет, ти в Жукова не служив, у Жукова таких капшуків не було», — всі здогадувалися, що то вже щось із нового, ненаписаного, що виношувалось письменником і чого чекали від нього з нетерпінням.

Визрівало довго. Писалося по-всякому. Тепер відомо, що шедевр «Три зозулі з поклоном» написано на одному подиху, за ніч. Перед цим він прослухав кобзаря Ткаченка Г. К., котрий і «дав рядок», від якого Григір зірвався з місця. Той рядок він виніс у заголовок. Потім казав, що такого виразу не чув, хоч три тополі, три брати, три вітри і таке інше в народній творчості загальновідомі. 18 квітня 1977 року запам'яталось назавжди. Були поминальні дні після Паски. Петро Засенко, Володимир Семенко, Григір Тютюнник і автор цих рядків зайшли в «Ладу» на Володимирській гірці. Мали при собі «свячене» — паску, шинку, яйця. А горілки прикупили. Крізь вікна, точніше скляні стіни, дивилися на три сторони. Кожен бачив своє. Дихало справжньою весною. Багато говорили про Василя Земляка, про кіно. Григір нам почав відкривати Л. Толстого, бо знав його глибоко. Толстой — це його дипломна робота. А коли Г. Тютюнник ще вчителював, то учням «Війну і мир» починав розповідати із сотої сторінки,

а вони, зацікавлені розказаним, повертались і бралися за роман із самого початку. В той же день при цій зустрічі ми вперше почули із вуст автора ще ніде не публіковане «Три зозулі з поклоном». На наших очах бриніли сльози, коли звучали рядки «Останнього листа від тата». Голос того дня в Григора був простуджений, охриплий. Типове явище для нього в сирість осінню чи весняну. Мабуть, тодішній стан нашої душі найкраще передав би письменник Тютюнник. «Дядечку Левку, а від Мишка письмомце є?» — читає Григир, заглядаючи в очі Петрові Засенку, бо все оповідання звучало, як звернення лише до нього. То — довіра. Після багатозначної тривалої паузи, на правах побратима, Петро Петрович (радилися постійно, взаєморозуміння з півслова, секретів не було) пробує зауважити про поштареве «гостре плече», але Григир не погоджується. Відчувається — виважив і перевірів. Збагнули — прозвучало щось незвичайне. Ще одна талановита спроба проникнути в таїну любові. Їй, Всевишній, воно присвячене. Від прочитаного незглибиме тривожне і болоче відчуття залишилося в душі назавжди, як від почутої вперше сумної пісні. А як він любив пісню! Всі його твори досить насичені музично. Чи не тому з його оповідання, як із пісні, слова не викинеш! (Хоч горе-редактори і цензори в свій час пробували!) Пісня-душа народу, вона присутня, зрима в його творчості. Згадаймо: «Сиджу, співаю з дідом колядок різних: вони басом, а я альтом:

Звізда гряде чудно

З восток на полудно... —

це щев в «Зав'язі»: Чивізв'ять... «Здавалося, не десятки людей співало, а одна многогласа душа...»

Ой, братику, сокілоньку,

Та візьми ж мене на зимоньку...

(«Оддавали Катрю»)

Ще в ранньому оповіданні «В сутінки» він в «гнітючу тишу» «розплескує» (чи не найдорощчу свою!) пісню, яка «викралася з п'ятьми так тихо й моторошно, наче не людина породила її, а казкова тінь людська...

Зозуле, зозуле,

Чого рано куєш,

Чи, може, зозуле,

Моє горе чуєш?..

У розмовах часто торкалися загадки цієї «недолугої пташки», якій відведено

стільки місця в народних думках та піснях. Ні журавки, ні чайки, ні горлиці, ні голубки — жодна («крім, звичайно, соловейка, але він легковажніший») не може суперничати з пташкою, яка навіть пташенят своїх не висиджує. «Мабуть, тому, що вона сива», — каже Григир Михайлович. Згадуємо сестру, «що перетворилась своєю зозулею, знялась, полетіла». Їй же народом надане право «відраховувати літа». Тут же таки перекидаємось на рядок «Чи у лузі на калині ти зозулею куєш?» — із неперевершеного національного дуєту «Де ти, бродиш, моя доле?» Нарешті, він розповідає легенду про те, що... «зозуля, заклята Богом, звивала гніздечко в день Благовіщення, коли не тільки людям, а й всякій живності трудитись було великим гріхом. Ось і блукає тепер, покарана вона, по чужих гніздах, підкидає яйця, сумує протягом усього літа, даремно згукуючи пташеняток своїх». Думається, що ця тема в Григора визріла, кобзарський голос і дзвін бандури послужив поштовхом, щоб засвітитись у перлині всевишньої Любові. Почуття двох закоханих тут теж пов'язані через несказанне, через пісню: «голос у неї був такий, як і сама вона». Гармонійне поєднання почуття і слова, яке досягається в народній пісні, не давали йому спокою. Він по-дослідницькому докопувався кореня істини. Розпитував і занотовував, — або просто запам'ятовував, — весільні обряди, похоронні тужіння, пісні жартівливі і журні, частівки. Народна пісня була для нього святинею, до якої могла доторкнутись тільки добра, чиста душа. Любив щиро і давав найвищу оцінку співові Ніни Матвієнко («то єдина скрипка народної тути, що «виведе» нашу пісню з тимчасової темряви і захистить її від чужої облуди»), пишався Б. Гмирею, Д. Гнатюком, І. Козловським і всіма співаками України, яких визнавав світ. Сам чудово співав, і багато пісень доводилось чути з його голосу. Глибока зажура і непогора — постійні його супутники. Тому-то поєднання душевного стану героя і змалювання природного стану пейзажу ще чекає глибокого аналізу справжніх фахівців-дослідників.

Пишу ці рядки і бачу його в ту хвилину, коли разом співали: «Схилив на стіл голівоньку...» Це найхарактерніша його поза за робочим столом на кіностудії імені

О. П. Довженка, у видавництвах «Молодь», «Веселка», рідше вдома. Працював, як кажуть, по-чорному, редактором, щиро підтримував і цінував таланти, особливо молодих. Про це багато сказано, та ще краще може розповісти той, кому він справді допоміг. Знаю, не любив тих, хто «криком» виявляв любов до партії і батьківщини. («При чому тут партія? — кипів. — Робіть літературу!») Постійно піддавав аналізу твори класиків світової літератури, перекладав їх українською мовою. Близьким за духом йому був «неудобоваримый» на той час Василь Шукшин, «Калину червону» якого професійно, тепло переклав рідною мовою. «Може, «занозистую бестию» так і залишити, аби не втрачалась оригінальність, — радився він, аби читач забувся, що це переклад?» Смерть Шукшина переніс, як особисту втрату, і за власний кошт єдиний поклав квіти від України на могилу письменника. Забути не міг, як різонуло по серцю, коли підбіг до віконця і звернувся до касирки вокзалу: «Любесенька, дай-те квиточка до Москви, Шукшин помер, можу не встигнуть», — осікся, бо та навіть не чула про такого письменника.

Прихильність до поетів була в нього безмежною. Ліну Костенко, Миколу Вінграновського, Роберта Третьякова («Третьяком» просто звав), Дмитра Чередниченка і не менше півсотні ще можна перерахувати всіх, різних, не схожих, якими він захоплювався, вважав своїми однодумцями, радів за їхній кожний опублікований рядок. З побожністю ставився до тендітного «перекладача» М. Лукаша. Побратим Петро Засенко постійно оберігав його від навколишньої озлобленості і непорядності, яка нахабно лізла в душу письменника, провокувала і змушувала часто залишати офіційну роботу. Засенко і Анатолій Шевченко — люди, які чесно несли хрест дружби. І він для них був щирим радником. В буденній розмові, почувши коротку фразу, звернувся до Петра: «Це ти як поетичну фразу мовив чи просто? Якщо як поетичну, то невдало». Сам боровся за чистоту мови, від друзів цього ж вимагав.

Вимогливість до слова була в нього пекучою. Виважувалось кожне слово, ставилося в найпотрібнішому для нього місці. Здавалося б, після «ультимативного» відрядження в Донецьк до шахтарів мож-

на було б звітувати газетно-журнальним репортажем. Та прочитайте сьогодні «Шахтарську зорю», переконаєтесь, як болить у нього душа за робочу людину. Любить і шанує автор трудівника. З гордістю за шахтарів звучить тут тютюнниківське слово. Письменник відкидав монотонне воркотання, майстерно вмотивованих словесних водограїв, якими вміло оперують на цілі сторінки письменники-краснобаї. Крупногоносорарному дзеленчанню чи підніманню робочої людини на гранітний п'єдестал він протиставив Правду: «Якщо доведеться зустріти вам у Донбасі жінку чи бабусю з надто великими руками у синіх міточках, вклоніться їй у душі, мовчки, бо захоплення вашого чи (ще гірше!) розчуленості вона просто не сприйме». У цьому ж таки репортажі: «Чи доводилось тобі, читачу, брати їжу з рук людей, які самі напівголодні»? «Якщо ні, то повір: це те, що є найтяжчого в світі». Все це знову ж таки з того «Климкового» болочого періоду, який назавжди заікся в серці. Прочитавши нарис, я передав йому своє захоплення, а у відповідь прозвучало: «Я неначе з-під мертвого вивернувся». Він ще не перестав дивуватися, чому до нього прихильно поставився Іван Ле (Мойся), що всі «санови», які «копали» під «персональну справу», — «поховали лопати». Любомир Дмитерко прилюдно заявив: буде друкувати все, що дасть Григір Тютюнник. А письменник залишався вірним собі — писав про те, що боліло. Гордість і совість йому не зраджували. Опубліковане, як відомо, оплачувалось за обсяг, а не за художню цінність. «Краткість — сестра таланта, але теща — гонорару», — повторював він. Що гріха таїти, Григір Михайлович багатогрішшям не відзначався. Та був щедрий. Кому книжку, кому краватку, кому сорочку, кому щире слово вкине в душу — не забувайте! Особливо запам'яталося це тоді, коли оповідання було надруковане чеською мовою в збірнику «Близьке — далеко». «Візьми цю книжечку, вона в тебе надійніше збережеться», — поклав мені до валізи. У ній біографічні дані Григора було переплутано упорядниками і переплетено з біографічними даними автора «Виру». «Аж ось коли ми по-справжньому зріднилися, брате». Він часто підкреслював: «Не було б Григорія, не було б і моїх оповідань». Почуття

обов'язку перед братом давало йому на- снагу. Він написав сценарій двосерійного фільму за романом «Вир», але його не було включено до плану постановок кіностудії. Обґрунтування: «Двосерійних фільмів тепер знімати не будуть». І... запустили дві серії «Родини Коцюбинських» за сценарієм вищезгаданого. «Патріарх» О. Левада, який так щедро і конструктивно ґрунтовно захищав багатократного сталінського лауреата — академіка О. Корнійчука, хрестоматійно-нетліними п'єсами якого десятиліттями були забиті репертуари провінційних і столичних театрів, так і не спромігся опублікувати покаючих декілька рядків, аби взнали правду люди. Пізніше фільм такий було знято, але сценарій там не Тютюнника. Цікаво б прочитати з того сценарію хоч уривки або щоб фахівці дали оцінку йому. Доля села і селян болем пронизує всю його творчість. Пригадаймо: «Де ж те здоров'я візьметься, скажіть, коли на мій вік три голодомори випало і три війни?» (Це тоді, коли про голодомор ні рядка ще не публікувалось!) А хіба коли ми розуміємо і співчуваємо Катриному безталанню («Віддавали Катрю»), якій нема кого покохати на батьківщині — це не передбачення вимирання села? Земля перестала бути мрією, творчістю. Як митець пронизливого світобачення Тютюнник у коротких оповіданнях викарбовував селянина, доведеного до трагічного життя вкрай протиприродними, нестерпними і ворожими йому обставинами. В нього вже визрівало щось схоже на роман, і як із професіоналом він ділився цими думками з Андрієм М'ястківським. В селі кожен на виду. Одна з причин втечі молоді з села — в місті все можна! Григір над темою не працював. Увага його була прикута до людини. Україна немислима без села. Його треба рятувати! Про це точилися розмови, суперечки, про це боліло в творах Григора Тютюнника. Про це він прискіпливо допитувався в кожного оповідача чи співрозмовника з села. Нинішні сільські проблеми чекають і «свого Мойсея», і таланту, що прийняв би естафету Тютюнника.

...Часто заходили на Прорізній до Євгена Варди — «невтомного ассірійця» (вислів Григора), який, як і геніальний С. Параджанов, ходив у «націоналістах». Справи були тоді в нього не кращими —

не друкували, не давали перекладів. Григір поважав у ньому працелюбність, допомагав йому і підтримував як міг, а розповіді про єднання ассірійців завжди слухав із захопленням. За це Григір його обожнював: «Вчіться, українці, в таких людей об'єднуватись і виживати». І співчутливо перекидався розповідями про земляків, які вимушено поєднали свою Долю з Далеким Сходом («Зелений Клин»).

Коли хтось із молодих поетів забував рядки своїх віршів, просив: «Своє треба пам'ятати, бо теперішні видавничі еквілібристи як відредагують, справді «свого» і не знайдеш!» Жаліючись у спілкуванні з Тютюнником на обмаль часу, якось мовив до нього: «От коли б таку пігулку хтось придумав, котра б сон як рукою знімала, бо людина просипає багато, а що вона може зробити вві сні?» Григір спокійно заперечив: «Спати треба. Тільки в сні людина відпочиває. Та й дійсність нині така, що тільки в сні можна побачити щось радісне». І одразу ж переключились на рядок пісні «Всі на світі сплять, а вони летять...» Далі мову веде про спілкування з композитором Борисом Буєвським, котрий подарував йому запис цієї пісні, і Григір справді пишався знайомством із «безперечно оригінальним чоловіком і далеко не другорядним композитором». Про роман О. Гончара «Собор» казав: «Книга майбутнього, до всього написана блискучою мовою». Далі зайшла розмова про інше. У моєму селі партійці «вичистили» церкву під склад. «Нікому було захистити», — чи то запитусь, чи стверджує Григір.

— Все це було зроблено вночі, — додаю.

— Ці найгрубіші беззаконня і сучасні виверти активістів ще з 30-х творяться переважно серед ночі, щоб менше люди бачили. І багатьох з ліжка забирали. Така чорна служба.

Кінорежисер Віктор Стороженко добре знав Григора Михайловича ще зі студентських літ, розповідав, як одного разу локомотивна бригада довезла їх із Харкова до Києва, а розрахунком за це були тільки всюнічні цікаві життєві розповіді. Слухати його можна було до безкінечності і заради цього пожертвувати всім.

У нього було якесь магічне ставлення до ночі, як природнього явища. І тут ще раз хочеться повернутись до поєднання слова

настрою душевного. Нерозривність почуттів із пейзажем віднайдете в будь-якому його оповіданні чи тих же повістях. Ось оповідання «Проти місяця», де «баяністі» фантазує, надаючи перевагу, невеселій і нікому, навіть гармоністові невідомій мелодії — бо він її не видумує нарощне й не слухай, а тільки бачить поміж хатами в кінці вулички близько розвішане крайнебо...? І вже перед «ім, як на сході затремтіли бузкове родиво дня, біля річки за густими присинюватими лозами, тихо озвалися бази...»

Непогора і глибока зажура — постійні супутники Григора Михайловича» Народний дотеп, влучне слова, казка, піснк для нього були святиною, до якої Доторкується лише добра чиста душа. Розчарування в людях — найпекучіша його рана. Після розкарячених розмов часто виходив із цигаркою на балкон і довго самотньо вдивлявся в темінь, що розривалась далекими засвіченими вікнами.

1979 році журнал «Дніпро» першим надрукував повість «Вогник далеко в степу». Там теж є магічна картина ночі в супроводі пісні «Чорноморець». Ні! Гармонія живопису, «тютюнниківського психологізму» навіть не проаналізована літературознавцями, а не те, щоб глибоко вивчена. Звичайно, важливими є найдрібніші деталі (він досконало їх вводить!), але хіба про це думалось, коли спілкувався з ним? Тютюнник майстер, у якого все побудовано на деталях, як це важко знаходилося — відомо тільки йому.

«Григоре Михайловичу, — запитує якийсь жартівник, — а до отамана Тютюнника якесь родинне відношення маєш?» — «Ніякого! — відрубав і вже весело: — На жаль! А то подібні дотепники зі мною не ходили б!»

«Мені б невеликий портрет Тараса Шевченка, щоб такий хатній був». Не обіцяючи, до дня народження намалював йому портрет, прилаштував напис на звороті: «Ратаєві вічної цілини — душі людської, Григору Михайловичу Тютюннику для творчості і натхнення», загорнув у папір і вручив, коли він із дружиною виходив із «Веселки». Після цього він мене своїм друзям рекомендував: «Знайомся, це той чоловік, що зробив мені Шевченка, який щодня дивиться мені в очі, і ми з ним радимось». Письменник сповідався перед об-

рамленим у вишитий рушник портретом Т.Г. Шевченка. Постійно підкреслював, що літературний процес не припиняється, бо він невідривний від життя. Він знав його зсередини. З великою насолодою йшов на зустрічі з читачами. Веселій його вдачі це імпонувало. Можливо, в інші часи писав би водевілі, чи сценарії кінокомедій з його майстерністю будувати діалог, але... його чистота і добропорядність не витримали згубного натиску активної нахабності.

Спілкуючись з ним, людина змінювалась на краще, перетворювалась, підтягувалась, контролювала свою вимову. Після зустрічі з ним всім нам хотілося говорити такою ж чистою, соковитою, співучою і милозвучною українською мовою, не зважаючи, що «столичне» оточення постійно нівелювало її. Русифікація була повальною, заохочувалась і широко підтримувалась державою, вже узаконювалась «общность Советских людей», адреса яких була «не дом и не улица — Советский Союз».

Розповіді про все неможливо. В пам'яті закарбувались яскравіші моменти. Ці фрагменти — штрихи до попередніх публікацій і можуть слугувати скромними словесними доповненнями до світлин, талановитих прижиттєвих стоп-кадрів фотомайстра Володимира Білоуса. З їх допомогою цільність натури письменника виявляється чіткіше, вирізьблюється як образ, національний, неповторний і незабутній.

Так було насправді.

Хрещатиком назустріч іде гамірна ватага, в якій і Григорій Михайлович. Помічас, вітається першим і знайомить з широколицим міцним полтавчанином з гладенько зачесаним назад русявим прямим чубом: «Федір», — подає долоню, як лопату. Догадуюсь, що це теж Тютюнник, бо ж одразу після виходу Григорової збірки «Отчие пороги» в Москві слідом вийшла і книжка Федора Тютюнника з портретом автора. Ніби й пише про те ж саме...

Про що вони засперечались з Григором, йдучи трохи осторонь від галасливого гурту? Землякам-односельцям та ще письменникам є про що говорити!

Та щось сильніше задимілась Григорова цигарка, поглибшала міжбрівна зморшка, «крешуть» жагучі очі в бік Федора.

«Тимко з «Виру», — промайнуло в голові.
А ось і переконливіше підтвердження:
«Та до яких пір!..» — зірвав шапку (ох,
ця шапка!) з голови і вдарив нею об ас-
фальт розлючено...

Григір Михайлович із запальністю го-
ворив про скалічений до неймовірності
суспільний лад. Ненавидів письменників-
політиків! Висміював «рівноправність»,
яка штовхала жінок у шахту, на будів-
ництво, вкладати шпали на залізницях,
і замість пісень чи материнської лагідності,
ці жінки вмiли матюкатись. «А ми не пере-
стаємо цілувати себе в лоб через розчу-
леність!» «Одні душі німіють, інші сіріють,
а більшість танцюють під шаманські бубни
партійних гасел!»

До політиків у Тютюнника було став-
лення особливе. Про його вислови відно-
сно одного тільки Брежнєва можна було б
видати добірку смішних курйозів. А якщо
серйозно, то досить навести такі слова:

«Розумію, що він тішиться, нагороджу-
ючи сам себе та присвоюючи собі високі
військові звання, але як можна, будучи
на такій посаді, порушувати Указ про на-
городження орденом «Победа?» Хай би
нагороджували, бавлячись, найвищими
орденами «дружественных (копіював його
голосом) стран» та й обвішався б ними хоч
нижче спini, адже то нагороди не за за-
слуги, а розважливі. А цей... за військові
операції. Маразматик!»

...«Одначе, коли помре, будуть хоро-
нити з великими почестями, тільки стан
в країні після цього залишиться плачев-
ний... з якого вивести зможе, в кращому
разі, третє покоління не байдужих людей».

Часто вголос розмірковував про те, що
у свій час Довженко, Яновський і подіб-
ні їм принципово чесні таланти були без-
робітними, а сотні талантів були розки-
дані по «ГУЛАГах», «а «штатний лауреат
Сталінських премій О. Корнійчук» не тіль-
ки вчив «як треба писати», а й давав свої
тлумачення, як треба читати і розуміти
«Кобзаря» Т. Шевченка.

Гніву Григора не було меж, коли він
говорив, що іменем цього сумнівного ака-
демiка названі проспекти, інститути, ме-

моріали... навіть премії. А назви вулиць
справді народних героїв зникають — на-
приклад, Данила Нечая...

Недалеко від СПІЛКИ письменників іде-
мо з Григором Тютюнником повз будинок
у якому мешкає О. Левада. Григір зупиняє
нас, показує балкон вищезгаданого і мо-
вить: «Ото з ВИСОТИ ТОГО балкону він
керує кінодраматургією, затверджуючи
власні сценарії і видаючи як член Верховної
Рада УРСР збірники власних п'єс».

З нього беруть приклад і молодші «роз-
перезані» письменники, «батьорі літе-
ратурні чорти», які ні в чому не сумні-
ваються, а в собі й поготів, а насправді,
проштовхувачі своїх «недолугих писань».

«...Їм не підходить мій принцип: Чим
важче працюєш, тим яскравішу іскру ви-
крешеш — вони поспішають, займати міс-
ця поближчі до чинів і гонорарів».

Далі мова переходила, природно, на
драматургію і, звичайно, приділялась при-
стальна увага «кількакратному лауреато-
ві О. Корнічукові».

Григір Михайлович у гніві для порівнян-
ня називав високу драматургію М. Куліша
чи визначного драматурга І. Кочергу, ко-
трий помер майже голодною смертю, бо
репертуари всіх театрів були щільно за-
биті нетлінними хрестоматійно-класични-
ми п'єсами горе-академіка. Багато розпо-
відав про Л. Курбаса, дивуючи нас своєю
обізнаністю про те, чого в той час прочита-
ти було ніде.

В записнику Григора є запис (опубліко-
ваний значно пізніше): «Левада носить
на грудях разом з партквитком оцядну
книжку на сотні тисяч карбованців, виду-
рених у держави — у народу! — за свої
нікчемні витвори, а мені тримає книжку
за горло, щоб я на картоплю позичав».

Якось у товариському колі молодих
письменників (у ті часи вголос про високе
начальство негативно говорити було не-
безпечно) Григір Михайлович розповідав
про партійні (вони ж тоді були і керівни-
ми!) кадри та їх перестановки: «Е, номен-
клатурники! Вони ж, як оті вареники в ма-
кітрі — бабця їх підтрушує, а вони, по колу
переміщаючись, в одній і тій же сметані
купаються, і тим, котрі нижче, сметанки
більше перепадає, а тим паче, їх мало ба-
чить людське око... Правда, вже який ви-
паде з макітри, то його й собака не підніма...

Таке суспільство — до макітри ти ніхто, і якщо випадеш — теж ніхто! Людина ти лише тоді, коли в їхній макітрі».

Видавництво «Молодь» було на вулиці Пушкінській (будинок на розі бульвару Шевченка). П'ятий поверх. Тісний коридорчик, але з боку вікна стоїть столик і два м'які крісла. Тут завжди гамір. Приходять невгамовні автори. Сиплять дотепами, випереджаючи один одного, аж кучерява троянда в'яне. Та в центрі уваги Григір! Крокуючи сюди-туди, уважно слухає і «підредаговує» чийсь дотеп, викликаючи загальний сміх.

Працював я тоді у видавництві «Техніка», що розташовувалось нижче поверхом. При нагоді вибігав на верхній поверх, де й був у полоні слова. Працювати на редакторській роботі тоді пробували всі молоді, там гострилися їхні пера. Старші Богдан Чайковський, Василь Грінчак, Віктор Близнець, Петро Засенко, Микола Стеблина, Дмитро Чередниченко, Дмитро Онкович, Іван Дзюба... Одні довше працювали, інші — не засиджувались, бо їх «не засиджували». Всі вони любили Григора і тяглися до нього.

...Ще в «Молоді». У коридорі відчинене вікно. Сьогодні галасу авторів не чути — може, тому, що не гонорарний день? Григір ходить по коридору з цигаркою. Дивиться в підлогу. Маятником сюди-туди. Спостерігаю. Як кажуть, у душу не лізу. Став, затягнувся димом. Знову ходить. «Ой, не ходи Грицю!..» — мовив я. «Ти, напевне, вже сьомий, хто мені так сказав. Значить, у цьому щось є».

...Ось виходить він, змочений дощем, з пучечком деревію в руках — з ліфта, як сокіл вилетів! Вусатий Микола Удовиченко замовк — про дівчат говорив. Очима сміється до нього. Вітаємось. «Що, Михайловичу, травичка до нової збірки?» — запитую. «Хтозна, можливо, що й її назва...»

...Потім ще не раз бачив (і не тільки я!) його з пучечком розквітлого деревію, хоча вже і побачила світ його друга збірка оповідань «Деревій».

Суботнього дня з дружиною зайшов до кав'ярні «Хрещатик» — помічаю, що

в черзі за кавою стоять Григір Михайлович і Петро Засенко. Приєднуюсь. Відчуваю, що треба щось придумувати, бо в хлопців для мене може не бути грошей. Даю гроші, прошу взяти ще дві кави і на трьох по п'ятдесят грамів коньяку (вчора гонорар одержав!), Григір запропонував узяти коньяку і «дамі», а я одразу: «Вона в мене не п'є». Він звертається до Петра як до редактора: «Бач, як він побудував фразу?» — і пішов аналіз. А далі Григір читав свої уривочки — «над маленькими озерцями плавали маленькі тумани...»

Незабутнє чародійство!

...Не поспішаючи, йдемо Хрещатиком у бік Володимирської гірки. Весняне сонце пригріває в спину. Григір веде мову про прозу. Чомусь про прозу військову. Тут він схвалював твори Ф. Бурлачука: «Цей чоловік ще скаже своє слово, воно не буде схожим на мемуари Чуйкова чи Штеменка, бо він війну знає не із «штабних сводок». Висловлюю думку, от коли б у прозі з'явилось щось схоже на «Василя Тьоркіна», він погоджується, що то таки поетичний шедевр, а потім після паузи, яку вмів витримувати доречно, додає: «А цей рядок, як про мене: «Хорошо, что легко телом, отлетел, а то б каюк»... Сміємось, бо ж актуально!

...Як болить душа і як соромно, а ще як гірко усвідомлювати, що не дали своєчасно йому тепла і підтримки чисто людської. Скільки ж талановитих людей здрибнилося, споганилося, загинуло тому, що своєчасно не були почуті, зігріті, зрозумілі. Мабуть, всі ми винні перед чийось чесним ім'ям, перед чиясь поламаною долею.

...О. Т. Гончар пізніше скаже точно: «...І чи не тому в ці застійні роки йшли з життя молоді найобдарованіші люди із середовища нашої інтелігенції?»

Григір Тютюнник високо цінував письменницький талант, майже обожнював майстерність Андрія Головка. Колись подитячому радів з того, як я розповів, що моя старенька мати, проста селянка, цитує, пам'ятаючи ще зі школи, уривки з «Хариті» М. Коцюбинського і «Червоної хустини» А. Головка. Хрестоматія української літератури, так званої нової доби, починалась із цього письменника. (Особисто мені чомусь найближчим був Пилипко, в якого «очі, ніби

волошки в житі»). Дивувались із того, що тих, кого знали з підручників, тепер бачили і чули наяву.

...Глибокої осені, а точніше 30.XI.72 року А. Головка не стало. «Важко нам буде без нього... — сумував Григир. — В цієї людини авторитет був неабиякий і талант незаперечний».

І процитував рядків тридцять напам'ять з «Артема Гармаша».

Григир Михайлович дуже радів з того, що в Києві відкрито нарешті пам'ятник геніальній Лесі Українці. Ми часто ходили до кав'ярні «Еврика» засніженим бульваром її імені. Він хвалив достоїнства пам'ятника, «але йому там не місце». Значно прихильніше ставився до місця, де стоїть досьогодні інший пам'ятник Лесі Українці, той, що в парку за «царським палацом». Художні якості останнього він ставив вище — «більш опоетизований».

Мене вражало те, що інколи непомітно він «заводив» мене, щоб розповідав якусь житейську історію чи спостереження. А слухати він умів уважно, як ніхто.

Йдемо ранньою весною. Латками на сонці просихає асфальт. І чомусь пригадався випадок із дитинства (чи, може, контраст?). Як тільки злізе сніг, ледь присихає дворище, кури на призьбі гріються проти сонця, а ми з сестричкою (бо ж «чистий» четвер!) граблями і деркачем вимітаємо з-під кущів жовтої акації торішнє злежане листя, а під ним такі ніжні, ще жовторожеві стебельця новенької травички, що голочками до сонця крізь ту товщу пробиваються... «Спасибі, — обриває Григир, — ти навіть не знаєш, що ти сказав!» Я таки дійсно не знаю, що прокинулося в його душі в ту хвилину.

Григир уважно слухає, зосередивши колючий погляд на якійсь квітці, що саме розквітла на клумбі, про те, як мені мати розповідала про голодомор у нашому селі. «Страшно». Йдемо мовчки, відчуваю роз'ятрену його душу.

«Не надрукують!» — ствердно випаляє він. «Чоловік ще живий показує, що хоче їсти, а вони його на воза і в загальну яму?...» — «Мати зварила дитя?» — «Невже зголоділа людина настільки ди-чавіє?; Моторшно».

1974 рік. Раптове листопадове похолодання з вітром після сонячних золотоосінніх днів. Зустрілися з Григором Тютюнником. Пропоную зайти в кафе «Хрещатик» зігрітись кавою. Стоячи за столиком, він розповідає історію з дорогою шапкою. Через неї він ходив насторожено. (Рукою показує, як тримав її).

Якось, вирвавшись із сумнівного оточення при колективній випивці, Григир зупинив машину, аби швидше добратись додому (так він чинив не раз, щоб не хвилювалась дружина).

Машина навіть дала задній хід, підкочуючи під бровку, дверцята розчинились: «Садись!» Коли сів, у тісноті збавнув, що пасажирів забагато. Не проїхавши сто метрів, «молодчики», майже на ходу, виштовхнули його з машини, знявши розкішну шапку. Крадіжка хутряних шапок, які коштували сто карбованців, саме «входила в моду». Дмухнувши синім димком, хряснувши дверцятами, машина рвонула і незабаром зникла з очей.

«Я, падаючи, розбив коліно. Розбив коліно, втратив шапку, але придбав спокій!» — підсумовував Григир Михайлович. Тоді ж він розмірковував про переростання ось такого грабіжництва в масове. «Працювати не обов'язково — три шапки на місяць зірвав з голови, і ти забезпечений». Таке собі пророче передбачення сучасного «рекету!».

Далі він ходив у сіренькій кролячій шапці, яку знімав завжди у кав'ярнях, де для шапок і місць не було. «Ми, православні, повинні знімати головні убори там, де їдять». Робив він це принципово. Бували випадки — забуде, чи шапку, чи рукавички, — «ніхто їх не краде, дешеві!» — дівчата прибережуть до наступного разу, повертають. Сиплячи дотепами і жартами, Григир, звичайно ж, дякує їм уклінно за все одразу, а вони вже назавжди запам'ятовують симпатичного, дотепного жартівника.

Григир Михайлович любив і цінував акуратність у людях, сам теж був таким. Неголеним ніколи на людях не з'являвся. Єдине — чуб-непослух (але підстрижений завжди!) звисав аж до брів, надаючи йому колоритності.

...Заходжу одного разу у «Веселку» в щойно купленому сірому пальті. Стрічає

мене в коридорі, вітаючись, заглядає в очі: «Це ти, Василечку, чи не ти? Що робить одяжка з людиною!»

...Якось увечері з Григором Михайловичем проходили повз «Ладу» — кафе на Володимирській гірці. Вже зачинено. Але він став на повен зріст у квадраті висвітленого зсередини вікна, його помічає молодиця, що прибирає зі столів, приємно посміхається і йде відчиняти двері. Проходимо, вітаємось, дякуємо. Вона вказує на столик у кутку, де вже прибрано і вимито. Замовивши все, що потрібно до кави після робочого дня, зручно розташувавшись, гомонимо. В такі незабутні хвилини — вся увага на Григора, цього зухвальця духу, чародія.

Спостерігаючи за роботою прибиральниці, відзначивши постійну увагу і прихильність її до себе, Григір Михайлович мовив: «Вона мені сорочку зашивала», — сказав, ніби між іншим, і знову повернув розмову на літературні негаразди. Знаючи його вдачу, не насмілювався тоді запитати, як і чому. Мої спостереження може підтвердити кожен, хто знав його особисто. Важко уявити Григора неохайним. А сорочку він мав за святиню. Білий колір на красивій смуглявій шії завжди надавав йому урочистості. Принагідно він якось мовив: «Сорочка і совість у людини повинні бути завжди чистими».

...Тепер про ту кав'ярню залишився лише спомин. А вище згадана Євдокія Іванівна (тоді була ще просто Дусею) нині працює в поліклініці. Стрічаємось, як давні знайомі, а поєднує нас Григір. Запитую, як сталося, що вона йому сорочку зашивала? Підійшов, красивий, чорночубий, очі горять, в розірваній сорочці і говорить лагідно: «Мені нікому зашить»... «Знімай!» — мовила.

Доки він задумано скурив цигарку, зашила. Відтоді довірливо, ніби на знак вдячності, постійно відвідував наше кафе. Заходячи, знайомив з гамірними друзями, кланявся, вітаючись, знімав головний убір, голосно підкреслюючи: «Ми православні...».

З теплотою пригадуємо випадки, пов'язані з ним, і в тих згадках Григір, на диво, реально присутній, як живий.

Зайшла колись захоплююча розмова про разучу популярність Д. М. Гнатюка.

З боку котрогось із меломанів було мовлено, що оперного міжнародного рівня він не досягне. Класичної постави голосу і вокальної культури в нього не вистає... «Хлопці! Спасибі йому, в нього наша невмируща Душа є! Та й таким ліричним фальцетом володіє не всяка знаменитість», — заперечив Григір Тютюнник.

«...Прийшов у садочок, зозуля кувала...» — саме так до душі людей пригорнулось популярне тріо Мареничів пісню «Несе Галя воду». Зазвучало по всіх куточках України рідною мовою з естради.

«Даремно вони осучаснюють народні пісні, — говорив Григір, — від цього пісні тільки програють». Не любив пісень, у яких висміювались українці («Візьміть собі дівчину, віддайте пироги...»), і танець «Повзунець»: «Ач, як хлопають, коли козаки на колінах повзають!» Хоч сам ансамбль ім. Вірського та хор ім. Г. Верьовки цінував високо. «Традиційне все-таки бережеться і тримається на рівні мистецтва, яке бачить весь світ».

Обідаючи колективно в спілчанському «Енеї», Григір Михайлович уважно слухав письменників, що наввипередки розповідали цікаві історії, які вже вони або описали, або просто почули. Спостерігаю за тим, як уважно і зацікавлено він сприймає розповіді. Роблю авторучкою начерк, який помітив Віктор Стороженко: «Дуже схожим вийшов на Григорія-старшого». Зацікавився й Григір. «Дійсно, як воно так могло вийти, адже ти його живого не бачив? Я хотів би бути схожим на нього. Спасибі тобі! Але для мене це загадка». Особисто для мене ще більша...

...Після одного з «революційних свят» піднімаємось бульваром Шевченка повз рожево-гранітний пам'ятник «вождю світового пролетаріату», прикрашений розкішними вінками з написами на яскравих стрічках і обставлений акуратно рядочками вазонів (у день свята тут обов'язково стояла ще й почесна варта з посинілими від холоду піонерами).

«При спільній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна

можлива...» — бронзою сяє викарбувана на циліндричному п'єдесталі довга цитата, якою всім нам забивали голови ще з шкільної лави.

«Розжареним залізом треба випікати подібні вислови всіх вождів і «пролетарських письменників», які зневажливо називають українську мову «наречієм», — з обуренням говорив Григорій Михайлович.

Якось розговорились про Нестора Махна. Розповідаю письменникові, що в моєму селі жив дід Петро Віценко, якого сімнадцятирічним «піймали» махновці, привели в штаб, і сам Нестор Іванович його розпитував «звідки» й «куди». («Взагалі він був зовсім не такий, як показують у кіно»). Після всього отаман наказав полоненого нагодувати і обігріти як слід і відпустити додому: «Хай іде, розказує людям правду про нас».

Григір уважно вислухав, підсумував: «Махно — особистість народна, він не стає поруч із загальнопридуманими «героями» громадянської війни. Коли б грамотнішим був, вочевидь, зробив би щось значиміше для України, стихії в нього вистачало». Подумавши, додав: «Люди так просто «Батьком» не назвуть».

Є люди, значення яких по-справжньому оцінюється після їхньої смерті. Історія літератури знає небагато письменників, яких можна назвати народними. Ми з гіркотою завжди згадуємо В. Шукшина, трохи іншого плану В. Висоцького. Та їм більше хоч після смерті пощастило. Адже смерть — це теж боротьба за життя! Таким людям, як Тютюнник, краще вмерти, ніж відступити! У його творах безліч автобіографічних відомостей і фактів. Його складний світ розвивався за власними внутрішніми законами. Мистецтво його в умінні одухотворювати образи і навколишнє середовище. Та, окрім ліричних здібностей, відчуваємо виваженість, роботу розуму. Це не талановите рукоділля, це художній смак, відчуття міри і гідності, це біль душі. Його не можна читати байдуже, бо тут глибинне саморозкриття істинного таланту.

...Колись зачитав Григорові рядки: «Що зміниться, коли я вдарю не по цій струні кіфари, а по сусідній?» — запитав юний

Александр Македонський вчителя музики. «Нічого, для того, хто готується царювати, але багато, для того, хто хоче грати майстерно». Письменницькі очі засвітились. «Це те, що треба знати!» Потім почав розповідати (дивуючи постійно мене різнобічною обізнаністю!), як розпалась перша спроба «інтернаціональної держави». Воїни Александра Македонського, завойовуючи світ, вибирали собі в жінки найкрасивіших із підкорених. Після переможного бенкету (за одну ніч!) нікого з найхоробріших не лишилось (хтось утік, комусь коханка ніж у серце загнала і т. ін.). «Такий підсумок насильного об'єднання!»

Виснажений постійними цькуваннями, нарешті Григір Михайлович знає, що від «Веселки» його висунули на здобуття літературної премії ім. Лесі Українки. Проголосували, ухвалили майже одностайно. Ось і офіційне визнання. У газеті «Літературна Україна» з'явилася перша більш-менш об'єктивна стаття з аналізом. Він той номер газети віддав мені: «Вона в тебе збережеться». А на те, який у нього з цього приводу бадьор, відповів: «Жінка зраділа, а мені однаково».

Григора Михайловича не повинні любити всі. (І Дзюба після смерті В. Симоненка закликав не любити загальною любов'ю поета). Особливо ті, котрим він говорив правду в очі, а вона їм не гірчила, бо вони почували себе безпечно. Їх ще багато, і вони при повному здоров'ї. Нічого не вдієш. Так влаштоване життя. Тут світлі і темні сили, і вічна боротьба між ними, і маса всякого сміття та пилу на тлі цієї боротьби.

Пам'ятне тютюнниківське місце могло б бути в рідній Шилівці, де хотів бути похованим Григір (це місце достеменно може вказати поет-побратим П. Засенко, сам Тютюнник з ним ділився «цим секретом»). Не обов'язково «знаком» повинен бути камінь (він його душу несправедливістю за життя тиснув!). Це могла б бути «татова сосна» чи просто криниця, де збиралися б «послідовники Климка», туди з'їжджалися б письменники, а в школі

організувався б куточок, в якому «ожил» б талановиті брати Тютюнники. Це могло б стати традицією, а то означало б: Тютюнники з Шилівкою назавжди!

Рівень обдаровання Григора Тютюнника не відповідав умовам і законам часу. Фатальний підсумок майже закономірний. Відвага і м'якість — нерозривні частини його гармонійної і неспокійної душі. Його любили, ним захоплювались. Він рано перестав вірити в ідеали і переконався, що справедливість розіп'ята, і підтверджував це прикладом геніального «ідеаліста» О. Довженка. Навколо нього червою кишіли білялітературні бездарні інтригани. Ось ще один його вираз: «Щастя моє, що я знаю, хто чого вартий». Або ще про одного літератора: «Цей зірок з неба не хватає, але й свічок лойових не їсть». Всі знають, якими вбивчими репліками відзначався Григор, не звертаючи уваги на особистості й дуті авторитети. Про державних діячів: «Якщо вони так будуть ставитись до свого народу і надалі, то нам скоро доведеться «просити хліба» в тих, кого впевнено перемогли в кривавій війні». Ставлення його до них не було двозначним, і ніколи він його не міняв, бо система для нього з дитинства була антилюдською. Бути непохитним, не відступитись від своїх переконань на ті часи означало виявити неабияку мужність. Григор вважав літературу не особистою справою, а загальною, за яку несуть відповідальність усі літератори. Дивуюсь із того, пригадуючи наші розмови і прогулянки, дотепи і жарти — про щоб у них не йшлося, а закінчувались вони розмовою про літературу.

Звертаючись до відповідального працівника видавництва, просив делікатно: «Це гарний письменник, не завантажуйте його службовими справами, бо якщо всі будуть служити, то хто ж буде робити діло?»

Він жив своїми героями і відстоював їх — отих трудівників небагатослівних, із святою душею.

...Була весна. Чомусь весняні прогулянки запам'ятались яскравіше («вже набубнявіли бруньки»...). Хоч блукали і осінніми й зимовими днями, вириваючись з міської метушні, аби хоч оку був простір. Сонце

припікало, пішли звичним маршрутом на схили Дніпра. З річки тягло прохолодою, і він пошкодував, що роздягся (залишив пальто «в сосонку» у видавництві). Розмова велась звично, легко, невимушено, хоч між дотепами поскаржився на виснаженість і душевну втому. Коли розходились, сказав: «Напам'ятай сьогодні не буду цитувати, а ти сам віднайди 66-й сонет Шекспіра. Прочитай». Був початок безрезня. Він шукав грошей, аби з «Веселкою» відзначити радісну подію, яка з масою тюльпанів несла у Київ свято Жінок...

...З великим запізненням я знайшов той сонет:

Стомившись, вже смерті я благаю,
Бо скрізь нікчемність в розкоші сама,
І в злиднях честь доходить до одчаю,
І чистій вірності шляхів нема,
І силу неміч забива в кайдани,
І честь дівоча втоптана у бруд,
І почесні не тим, хто гідний шани,
І досконалості — ганебний суд,
І злу — добро поставлене в служниці,
І владою уярмлені митці,
І істину вважають за дурниці,
І гине хист в недоума в руці.
Стомившись тим, спокою прагну я,
Та вмерти не дає любов твоя.

Переклад Дмитра Паламарчука

Боязко висловлювати здогад, що цей сонет В. Шекспіра Григор Тютюнник сприймав як найповніший за змістом підсумок свого буття на землі. Невже у цих рядках великого англійця треба шукати закодовану суть смерті прекрасного українського письменника?

Та й сади ж, мої сади,
Сади процвітають,
А з-під їхнього цвіту
Зозуленьки вилітають.

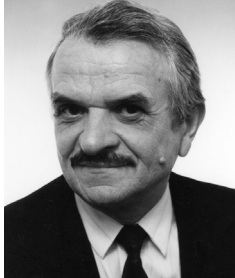
Ці слова козацької пісні спливають на думку, коли дивлюсь на те фото, де Григор Михайлович на тлі розквітлого саду. Зосереджено поглибив характерну міжбровами зморшку — мудрості і гніву, задумливо вдивляється в сьогоднішній день, відшукуючи поглядом когось із небагатьох друзів, аби запитати: «Болить?».

м. Київ

Гриць Гайовий

Проца

Хроніка паломницької експедиції

Державний рівень чергової експедиції

21 травня 2007 року Президент України¹ видав Указ за №431/2007 «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Великого терору — масових політичних репресій 1937—1938 років», де було, зокрема, передбачено «організацію Українським інститутом національної пам'яті із залученням Українського добровільного культурно-просвітницького товариства «Меморіал» ім. В. Стуса, Всеукраїнського товариства політичних в'язнів і репресованих, інших громадських організацій, які безпосередньо займаються вивченням проблем політичних репресій, заходів щодо забезпечення участі в серпні 2007 року та наступних роках української делегації у традиційних днях пам'яті на меморіальних місцях, пов'язаних із трагічними подіями масових політичних репресій 1937—38 років, зокрема в урочищі Сандармох та на Соловецьких островах (Російська Федерація)».

Ось на виконання саме цього пункту Указу й була — вже, так би мовити, на державному рівні — організована традиційна експедиція представників зацікавленої української громадськості, вчених-дослідників та журналістів, які вранці 1 серпня зібралися в Києві біля Покровської православної автокефальної церкви на Подолі і з благословіння настоятеля цього храму священика Володимира Черпака (він уже не вперше забезпечує належний духовний супровід подібним експедиціям, започаткованим десять років тому, та й цього разу теж їде з нами) понад три десятка чоловіків і жінок розмістились у м'яких кріслах швидкісного автобуса «Мерседес-Бенц» із двома водіями — і вирушили на північний схід у дорогу завдовжки мало не три тисячі кілометрів, проторовану невідьничькими етапами наших предків.

¹ Тодішній: ідеться про 2007 рік (ред.).

Традиційний координатор подібних попередніх подорожей — відомий правозахисник, колишній багатолітній гулагівський в'язень, а нині активний дослідник дисидентського руху часів тоталітаризму Василь Овсієнко цього разу від поїздки утримався, але мало не кожному з нас особисто дав цінні напутні вказівки з урахуванням власного досвіду — приміром, що взяти в дорогу, аби не заклакнати (їдемо ж на Північ) та не виснажитись голодом чи перевтомою (шлях далекий і нелегкий), як поводитись серед чужинців (проїздимо ж територіями двох іноземних держав), на що слід звернути особливу увагу, аби чогось найважливішого не прогаяти (бо другої такої нагоди може й не трапитись)...

Тож ми були у всеозброєнні: хто мав — одягнув на себе вишиванку, поклавши у валізу на всяк випадок кожушину, плащ-палатку та гумові чи кирзові чоботи; поміняли гривні на рублі («зайчики», сказали, навряд чи знадобляться), озброїлись розкладними ножами (з виделками й штопорами), алюмінієвими кухлями, фотоапаратами, блокнотами й авторучками, а дехто для орієнтації в просторі найшов у своїх букністичних запасниках навіть давно застарілі мапи колишнього Радянського Союзу.

Одне слово — поїхали!

В дорогу — до Сандармоху

Хронометраж подорожи зберігся в моєму робочому блокноті похвилинно, та не буду переповідати всіх вражень від не таких уже й значних дорожніх пригод. На прикордонних митницях хоч і довелося по кілька годин затримуватись, але обійшлося без ексцесів завдяки завбачливості випробуваної в подібних бувальцях функціонерки з київського «Меморіалу» Валентини Скачко, яка, лиш угледівши о 15.30 на прикордонні дорожню табличку з милою моєму серцю язичницькою назвою «с. Нові Яриловичі» (ми, поліщуки, хоч скільки б нас хрестили, завжди були і десь у глибині душі таки залишаємось язичниками), строго попередила:

— З митниками, особливо білоруськими, не жартувати — можуть бути непередбачувані наслідки. Скажімо, влаштують шмон під нашими сидіннями...

Тож ми героїчно утримувались від будь-яких натяків на жартівливі прояви — і під час перевірки нашими молодцоватими співвітчизниками відповідності паспортних даних обліковому складу учасників делегації, і коли вже опинилися в зоні опіки сьабрів на білоруському прикордонному посту «Новая Гута», де кожному з нас запропонували заповнити так звані міграційні картки російською або англійською мовою, а мене так і підмивало вигукнути: «А можна білоруською?». Але стримався й подумки похвалив себе за давно усвоєне ще в слідчих ізоляторах КДБ правило: наша головна зброя — мовчання!

Тим часом настала перша ніч тривалої, хоч і не надто виснажливої подорожі, протягом якої ми з Божою поміччю завдяки вечірній молитві отця Володимира щасливо перетнули всю територію суверенної Біларусі з півдня на північ десь по тридцятому меридіану східної довготи й, скоцюрблено сьак-так передрімавши у м'яких сидіннях, на початку п'ятої вже наступного дня чуємо знайомий баритон із гучномовця:

— Пора прокидатись: вставай, Україно — москаль вже годину не спить! — це був ліричний заспів до чергової вранішньої молитви святого отця й заодно порада тимчасово перевести стрілки своїх хронометрів на годину вперед.

Так із смиренною молитвою за себе, грішних, і за любих ворогів наших та невинно убієнних ними праведників ми опинилися на теренах колишнього старшого брата — нині також суверенної Російської Федерації.

Росія очима «іноземців»

Одноманітний понурий краєвид південної Псковщини: обабіч дороги недоглянуті ліси зрідка перериваються полянами, іноді промелькнуть одна-друга ізби — не такі, як у нас, біленькі хати, а сірі, в зруб чи дощаті, часом з обдертими покрівлями та повибиваними вікнами, немов покинуті господарями, — і не видно ні клаптя орної землі, ані якоїсь огорожі навколо обійсть чи фруктового саду...

Так ось яка вона — ота стократ оспівана й вічно занедбана глибинка знаменитої Центральної нечорноземної зони!

Кілька разів дорога перетинає ріку Великую: спершу вона метрів зо два-три завширшки, далі — біля райцентру з назвою Остров кілометрів за півста від обласного центру — уже значно ширша, і перила мосту через неї пофарбовані в червоний колір: відчувається наближення до цивілізації. У Дуловці, на межі з Псковським районом, вигулькнув придорожній магазин, а трохи далі в Погорелці — кафе-шашлична з рекламою гарячих обідів. Аж ось, мабуть, і передмістя самого Пскова — Череха, яку обмиває ріка з назвою під стать Великої — Многа. До Санкт-Петербурга, написано на вказівнику, — 288 км, з них рівно десять проїжджаємо по трасі мимо Пскова.

Хмарно. Тепло. Дощу нема.

У самому Пскові ми ще матимемо нагоду побувати, як вертатимемось додому. Забігаючи наперед, скажу, що якраз у цьому старовинному слов'янському місті у звичайній продовольчій крамниці ми купили собі пачку звичайного масла, бо закінчилися домашні припаси. І — о диво! — воно пахло справжнім маслом. Мене обдало, як отого половецького ханенка від понюху євшану з поеми Миколи Вороного. Такого запаху масла я не відчував у себе в Україні, либонь, років із сорок. Таки справді, мабуть, нечорноземної глибинки Росії досі не спромоглася зовсім знівелювати, принаймні «прогресивними» харчовими домішками, уславлена європейсько-американська цивілізація. Чи, може, це імпортований продукт із сусідньої незалежної Естонії?..

Отець Володимир ще з годину посилав у мікрофон вказівки Господу нашому Ісусу Христу через Пречисту Діву Марію, кого й за віщо Він має милувати, кому і які гріхи прощати, а кого навіки-вічні іскоренити. Якщо ж хтось і не сприймає такого звернення до Бога, зауважує святий отець (який чомусь уперто називає себе великим нікчемним грішником у діях і помислах), усе-таки хай послухає, а то й сам у душі помолиться, бо від молитви, мовляв, досі ніхто не помирав.

О десятій двадцять перетнули умовний рубіж Ленінградської області (її, на відміну від обласного центру, так

і не перейменували), а о пів на третю дісталися центра Пітера. Зупинились на Конюшному дворі чи площі, як там воно називається, біля знаменитого храму «Спас на крові» — і до 21 години нас відпустили у вільне блукання по Північній Пальмірі.

Ми з колегою Леонідом Череватенком — лавреятром Шевченківської премії, сумлінним дослідником і редактором багатьох видань творів письменників із плеяди «розстріляного відродження» — із задоволенням і не без моралі прогулялися стежками великого Гоголя по спекотному Невському проспекту й прилеглих до нього вулицях та скверах. Враження таке, що місцеві власті, до їх чести, не поспішають американізувати, принаймні, історичного центра міста, аби не зіпсувати його усталеного 4-поверхового архітектурного ансамблю, як це роблять наші «нові українці», понастиржавши по всьому Києву зловісні «зуби дракона».

В безрезультатних пошуках мап Озерного краю чи бодай Північної Європи ми зазирали в кожную книжкову крамницю, яких там, по-перше, дуже багато, а по-друге, що нас особливо здивувало, — ціни на буквально всю друковану продукцію (у валютному співвідношенні) значно вищі від наших (це при їхніх видавничих пільгах і паперовому багатстві!), а в Україні такі ж їхні книги продаються дешевше навіть від аналогічних українських. Тут є над чим замислитись. Леонід Васильович, проте, не замислюючись, одразу витратив мало не половину своїх конвертованих рублів на, як він каже, раритетні видання, яких у Києві ніколи не знайдеш. Загалом же в Росії порівняльні ціни, здається, мало не на всі без винятку товари приблизно удвічі — утричі вищі, ніж у нас, хоча й середні заробітки там, кажуть, більші, але ж не настільки...

Знічев'я двічі натикалися на одну й ту ж імператрицю всеросійську Катерину II — ту саму, що Січ зруйнувала і останнього кошового отамана запроторила в каземат Соловецького монастиря на довічне загнівання, — точніше, з помпезним пам'ятником, де вона в оточенні улюблених фаворитів, серед яких фігурує і наш професійний колега — придворний поет Гаврило Державин, та з досить майстерно зліпленою її «восковою фігурою» в натуральну величину, одиноко виставленою

прямо на тротуарі Невського проспекту, де кожен охочий може її запросто обійняти, зазнимкуватися з нею або й дулю їй дати.

Царів у північній столиці імперії, безперечно, люблять. Усяких — і давніх, і сучасних. Шанують і «мідного вершника», й «матушку-імператрицю», і того, хто й досі ще «живеє всех живих», і чисю волею були організовані і Соловки, й Сандармохи, куди оце ми й попрямуємо після передишки.

Спекотно, дуже спекотно й на Сенатському майдані біля Зимового палацу, де рідкобороді молодики на роликівих ковзанах лівиво ганяють шайбу навколо «Александрійского столпа». Завертаю в холодок сусіднього скверу. Там, здається, має бути пам'ятник ще одному знаменитому російському поетові й вихователю царя, старшому другові того ж таки Миколи Гоголя Василеві Жуковському — і що я бачу?! — Постамент з відповідним написом є, а самого поета наче корова язиком злизала.

— Тут, здається, колись стояв такий собі Василь Андрійович — куди він щез? — питаю у продавщиці з найближчої ятки.

— Видать, намедни веселые матросы взяли в свою компанию. День-то военно-морского флота отмечали в прошлом месяце — раскачали фигуру-то, сбросили наземь и уволокли с собой нивесть куда. А нынче поди взыщи с них: пьяному-то и море по колено...

Воистину, умом Расеї не панять...

А ми тим часом, трохи розвіявшись і добряче стомившись санкт-перербурзьким відпочинком, знову ж таки з молитвою проти ночі рушили далі.

Камінний край 60 тисяч водойм

І вже наступного дня на нас одразу навалилася лавина вражень, занотувати які та ще й у певній послідовності було просто неможливо.

Карелія — величезна за розміром, всуціль заліснена й заводнена кам'яниста країна дивовижного природного багатства і суворой краси. Унікальні каньйони, стрімкі гори й мальовничі долини, живописно розкидане по всій країні громаддя валунів льодовикового періоду — ні, це треба побачити! А хіба все побачиш, якщо — вдуматись тільки! — тут, кажуть, налічується понад шістдесят тисяч річок та озер, не

рахуючи боліт (це ж найбільш заозерений суходіл Європейського материка!). І, ясна річ, жодна водойма не схожа на іншу. А ще й рукотворні дива — від усесвітньо відомого шедевра дерев'яного зодчества на Кижівських островах Онезького озера до славно-, а точніше — сумнозвісного 19-шлюзного камінно-бетонного Біломорсько-Балтійського каналу, продовбаного за рекордно короткий проміжок часу в гранітних скелях між Повенцем та Біломорськом більш як на 5-метрову глибину за рівнем води. За приблизними оцінками демографів, близько ста тисяч не-вільницьких скелетів покладено великими зодчими комунізму в основу тільки цієї гігантської споруди...

І все це при дуже низькій залюдненості території. Корінного ж населення — карелів, вепсів та інших народів угро-фінської групи — порівняно зовсім мало: може, й десяти відсотків не набереться. Далася взнаки тривала колонізація. Та хоч як запекло проводилася тут спочатку царсько-романовська, затим ленінсько-сталінська великодержавна політика на зміщення й асиміляцію народів, багатьом із їх представників пощастило зберегти своє національне обличчя.

Українського ж сліду, і то суттєвого, в Карелії — на кожному кроці. Досить нагадати, що автор слів нашого національного гімну Павло Чубинський, свого часу відбуваючи заслання в Архангельській губернії (до речі, Соловецькі острови й нині адміністративно підпорядковані Архангельську), зібрав тут чимало цікавих красензавчих відомостей і написав докладний етнографічний нарис про карелів. Жителі ж столиці Карелії Петрозаводська, принаймні на час нашого приїзду, здавалося, більше послуговувалися українською мовою, аніж деякі корінні кияни у себе вдома...

Привиди комунізму

До Петрозаводська ми добралися близько дев'ятої ранку за місцевим часом. Нас радо зустріли гостинні земляки, допомогли розміститися в завчасно замовлених кімнатах університетського гуртожитку, а потім для охочих (а неохочих не виявилось) організували цікаву екскурсію по місту. Вів її заступник голови

тамтешньої української громади Андрій Литвин — жвавий, постійно усміхнений чоловік середніх літ із козацькими вусами «в обвислий шнурок», дуже схожий на одного з героїв популярної серії гумористичних мультфільмів про дивовижні пригоди й хитромудрі витівки трьох запорожців-характерників.

У центрі столиці, як і годиться, — площа Леніна, колишня Кругла (дехто й тепер її так називає), з пам'ятником вождеві світового пролетаріату, змонтованим із грубо обтесаних кам'яних брил, що ззаду імітують позірно непарні ноги великого керманіча (одну підібгану, а другу витягнуту), а спереду — барикадну трибуну, на яку тесаний вождь обпирається десницею, звисивши за межі постаменту шуйцю з затисненою в ній шапкою-вущанкою типу солдацької чи зеківської.

Дуже оригінальна композиція. Мабуть, вважається шедевром монументальної скульптури, тому й досі зберігається в недоторканності. І шедевр, треба думати, не поодинокий. Он майже навпроти у скверіку — ще один не менш цікавий витвір мистецтва: два бородаті діди на одному п'єдесталі — Маркс і Енгельс. Отже, привид таки бродить по Європі! Ми з Валерієм Кравченком — хоч і не схильним до екстремізму колишнім політрепресантом, однак свого часу постраждалим за нібито неправильне тлумачення марксистського вчення, — не утрималися від спокуси сфотографуватися біля підніжжя пам'ятника в такій же позі, як засновники того вчення. Начувайтесь, правовірні марксистки!

Та, виявляється, найпопулярнішим у цих місцях «привидом комунізму» (принаймні, за кількістю бовванів на душу населення) поки що залишається сталінський «любимець партії и народа» — колишній куратор усього північного регіону СРСР товариш Кіров, який свого часу на урочистостях з нагоди 15-річчя ВЧК-ГПУ так образно, дохідливо й не без витонченого гумору заохочував працівників цих каральних органів ще завзятіше «карать, а если по-просту изобразить это дело, — то карать по-настоящему, чтобы на том свете был замечен прирост населения благодаря деятельности нашего ГПУ», — і невдовзі сам став першою жертвою чергового по-косу на вівтарі цього таки дуже помітного,

хоч десятиліттями й утаємничуваного по тойбічного приросту...

Але, як сказано в так званому Святому Письмі, нема нічого таємного, що б не стало явним. Наш гід пан Андрій зізнається, що і його батькові тут, на облюбованих ГУЛагом теренах, «випала честь» поповнити собою оте по тойбіччя. Та й заводить нас на Заріцький цвинтар біля Хрестовоздвиженської церкви, де років з десять тому край дороги встановлено велику чорну гранітну стелу з висіченим на ній написом: «Здесь обрели покой жертвы политических репрессий 1937—38 гг. Светлая вам память».

Читаєм і мовчки схиляємо голови.

Українська «Калевала»

Затим у приміщенні Республіканського центру національних культур відбулася на урядовому рівні перша офіційна зустріч представників української громадськості з громадянами Карелії українського походження і столичною інтелігенцією за участю міністра з питань національної політики та зв'язків з релігійними об'єднаннями Андрія Маніна (який, власне, й вів прийом), керівників ряду культурологічних товариств національних громад, республіканської бібліотеки, деяких професійних і самодіяльних творчих колективів.

— Хоч як би ми любили Карелію (а ми її любимо: для багатьох українців вона стала другою батьківщиною!), мені завжди перехоплює подих, коли зустрічаюся з земляками, — розпочала розмову голова правління Карельського республіканського товариства української культури «Калина» Лариса Скрипникова й коротко розповіла про створення майже п'ятнадцять років тому організованого земляцтва й подвижницьку діяльність Товариства, в якому зараз 88 фіксованих членів, а всього в республіці до 20 тисяч вихідців з України, і саме «Калина» допомагає їм тут адаптуватися, не одриваючись, так би мовити, від родового коріння.

У сфері її зацікавленості — освіта, культура, просвітницька й пошукова робота, видавнича справа, підтримання зв'язків і обмін досвідом з аналогічними громадами інших суб'єктів Російської Федерації та метрополією, а також із

закордоном, чи, як тепер кажуть, далеким зарубіжжям. Конкретно — це оганізація дитячих недільних шкіл та курсів української мови для дорослих, «Слов'янського хору», духового оркестру «Гелікон», дитячого художнього колективу «Українські ластівки», проведення міжзонального дитячого конкурсу-фестивалю «Мово рідна — слово рідне», участь у всеросійських Шевченківських читаннях у Москві та в святкуванні Днів української культури в С.-Петербурзі, збирання пожертв на будівництво «Козацького хреста» й відкриття пам'ятника «Убієнним синам України» в урочищі Сандармох і ще багато-багато чого іншого.

Особливо опікаються тут молоддю, всіляко підтримуючи й заохочуючи здібних та обдарованих юнаків і дівчат з українських родин. Ось найсвіжіший приклад: цього, 2007-го, року талановита випускниця середньої школи, постійна ведуча концертних програм ансамблю «Українські ластівки» та учасниця (разом з матір'ю) дорослого «Слов'янського хору» Ганночка Бойко за рекомендацією Товариства поїхала в Київ і стала студенткою Національного університету культури.

— Як бачите, дорогі друзі, і в цьому ви ще неодноразово зможете пересвідчитись, нам сприяє і нас підтримує місцева влада, за що ми їй дуже вдячні, — завершила свій виступ Лариса Григорівна, не без гордості роздаючи нам українськомовну поліграфічну продукцію карельського виробництва.

Від «метрополії» лаконічне слово двома реченнями встиг виголосити учасник уже не першої подібної експедиції, автор цілої низки публікацій і навіть кількох книг — досліджень більшовицького терору Сергій Шевченко:

— Приємно, що є така могутня громадська організація, як ваша українська громада. Приємно, що є уряд, який підтримує національні культури.

Після того відразу ж перебрав на себе ініціативу спілкування Герой України Дмитро Павличко, який щойно прибув до Петрозаводська на спеціальне запрошення карельською стороною. Проте виступав він — і на цій зустрічі, й пізніше на дискусіях за «круглим столом» та скорботних мітингах У Сандармосі — не тільки

як державний і громадсько-політичний діяч — колишній народний депутат і чиновник високого рангу, голова Української всевітньої координаційної ради, а більше як знаний поет і особливо — редактор нового видання карельського народного епосу «Калевала» в перекладі українською мовою Євгена Тимченка.

Засвідчуючи давні й безперервні культурні зв'язки двох народів, Дмитро Васильович власноруч підписує примірник цього видання і під оплески присутніх вручає його заступникові директора Національної бібліотеки Карелії Світлані Алексєєвій.

І тут почалася ніби імпровізована (а насправді мабуть-таки завчасно зрежисована) художньо-літературна частина зустрічі з декламацією, сольним і хорувим вокалом тощо.

Професійні актори й аматори традиційним речитативом читали окремі руни з «Калевали» — карельською, російською та українською мовами. Усім найбільше сподобався, звичайно ж, останній варіант у виконанні самої Лариси Скрипникової.

Зворушила присутніх і особливо розчулила Дмитра Васильовича пісня «Два кольори», виконана в оригінальному аранжуванні подружнім дуєтом Клари Фофанової та Олексія Стасюка.

Виходець із подільського Гайсина, одружившись тут на місці відбуття військової служби, уже 55 років із 78 проживає в Петрозаводську, так надихаючи рідною українською піснею свою метку і сприйнятливості до високого мистецтва дружину, що вона стала заслуженою і артисткою, і діячкою культури, і ще набула цілу низку почесних звань як автономії, так і федерації, яких я, на жаль, не встиг з її слів записати, бо нас покликали відвозити на ночівлю...

*«Вища міра соціального захисту»,
або «Звичайне місце виконання вироків»*

Наступного ранку виїхали за місто, на околиці якого поснідали, хто хотів, у природолюбній забігайлівці з лагідно-іронічною назвою «Експресс-кафе ПЕЛЬМЕШКИ», де пельменів, звичайно ж, не виявилось. Можна б покепкувати з цього приводу, згадавши заодно, як ми бачили на Невському в Пітері ще «лагіднішу» насмішкувату назву якоїсь, мабуть східно-екзотичної, хар-

чевні — «Япошка», та було не до жартів, оскільки отець Володимир постійно називав нашу подорож паломництвом до священних місць і всіх закликав налаштуватися відповідно.

Тож рушили в напрямку Медвежогорська, поступово наближаючись до загадкового піщано-гравієвого кар'єру в глухому сосновому борі на узбережжі Повенецької затоки Онезького озера, що колись у таємних донесеннях репресивних органів значився як «звичайне місце виконання вироків», або, висловлюючись евфемізмом тодішньої офіційної термінології, «исполнение приговоров с высшей мерой социальной защиты» (абрєвіатурою — ВМСЗ, що означало розстріл, як і ВМУН — высшая мера уголовного наказания²), а нині відомий усьому світові під страшною назвою урочище Сандармох (мало не Армагедон!) — символ геноциду в Карелії. І не тільки.

Урочище Сандармох як місце масових поховань «відкрили» десять років тому пошуковці з Петрозаводська й Санкт-Петербурга, йдучи слідами так званого «соловецького етапу» 1116 в'язнів, вивезених на баржах невідомо куди для знищення на честь 20-ї річниці «Великого Жовтня» згідно з директивою тодішнього міністра (наркома) внутрішніх справ М. Єжова на виконання спеціальної Постанови Політбюро ЦК ВКП(б).

Відтоді воно й стало місцем масового паломництва.

Ці «звичайні» місця насправді незвичайні. Краса — дивовижна. Ось Кондопога (у перекладі з карельської: *кондо* —

² Такі словесні абракадабри тоді були в моді. Наприклад, дуже популярною абрєвіатурою ЧСВН позначався кожен «член семьи врага народа», а словоскорочення ЖВН розшифровувалось як «жена врага народа». До речі, в доповнення до декрету Раднаркому від 10 жовтня 1922 року «Про адміністративне виселення» осіб зазначеної категорії наказом наркома внутрішніх справ Єжова №00486 від 15 серпня 1937 р. визначалось покарання всіх ЧСВН «за недонесення» позбавленням волі від п'яти до восьми років, а щодо ЖВН допускався «гуманний» виняток: «Арешту не підлягають дружини засуджених, які викрили своїх чоловіків і повідомили органам влади про них, що стало підставою для арешту їхніх чоловіків». Ось так! (Тут і далі — примітки автора. — Г. Г.).

ведмідь, *пога* — кут, тобто Ведмежий Кут. Ведмідь тут, видно, у великій пошані, принаймні в топоніміці — як російській, так і карельській). Зупиняємось перепочити, розім'яти ноги й помилуватися чарівним прионезьким красвидом з грандіозним дерев'яним храмом на передньому плані, на охоронній табличці при вході на алею до якого написано: «Успенская церковь — памятник архитектуры федерального значения XVIII века».

«Белбалтлаг»

Викроївши трохи часу, завернули й у Повенець, де, власне, починається каскад отих видовбаних у камені шлюзів знаменитого каналу, на територію якого нас не пропустила охорона, оскільки завчасно не запаслися спеціальним дозволом, бо така екскурсія, на жаль, не була передбачена програмою. Тож задовольняємось оглядом зблизька, хоч і не зсередини, та ділимося відомостями, добутими з писемних і усних джерел.

Біломорбалтканал, як лаконічно повідомляють енциклопедичні довідники радянської доби, це «водний шлях між Білим морем і Онезьким озером, споруджений 1931—33, загальною протяжністю 227 км, з них 37 км — штучний канал, через систему озер та рік сполучає Біле море з Балтійським та Волзьким басейном».

Справді, то була одна з перших так званих «великих строек комунізму», рабсилою й кістковим підмосткам для якої слугували, звичайно ж, зеки — переважно «вороги народу» всіх мастей. А навколо новобудови, либонь завдовжки в 37, якщо не всі 227 кілометрів, і без обмеження в ширину надовго утвердився велетенський комуністичний концтабір «Белбалтлаг»³.

³ Ось деякі штрихи до офіційного літопису тієї доби. 4 серпня 1933 року ЦВК СРСР прийняв постанову «О награждении орденами Союза ССР работников, инженеров и руководителей строительства Беломоро-Балтийского канала имени тов. Сталина». В числі нагороджених було й 16 колишніх в'язнів. Невдовзі, за ініціативою Максима Горького, по новозбудованому каналу здійснили екскурсійну подорож 120 письменників із Москви, Ленінграда, України, Білорусі та Середньої Азії і колективно увіchnили епохальну подію у виданій 1934 року книзі в дусі утверджуваного тоді соціалістичного реалізму «Беломоро-Балтийский канал имени

Саме тут у 1937—38 роках відбував своє перше «виправно-трудова» покарання і вісімнадцятилітній український юнак Андрій Ющенко — майбутній батько нашого Президента, засуджений на три роки «за порушення паспортного режиму». Щоправда, в залік за ударну працю, що тоді ще практикувалося, йому було «скошено» термін відсидки наполовину і навіть знято судимість, а набутий біломорканалський досвід пізніше допоміг пройти сім смертних кругів випробування пеклом ще й у фашистських таборах для військовополонених і залишитися живим. Так що Віктор Ющенко міг би бути по праву зачислений до складу нашого гурту паломників не тільки як Президент України, а й як син репресованого...

Міг бути, але цього разу не сталося. Та без представника бодай якоїсь президентської родини все-таки не обійшлося: Наталія Кирилівна Осьмак — дочка славного голови Української головної визвольної ради (УГВР), свого часу закатованого у Владимирському централі, — уже вдруге бере участь у паломництві. Хоч їй як архітектору-мостобудівникові набагато давніше стала близькою і по-своєму рідною Карелія: не один міст, через який ми тут переїздили, споруджений за її проектом і з її участю. Тому вона почувається й орієнтується на цій землі, мов риба у воді. І за все знає, що та вміє, як сказати. Тож організатори всіх публічних заходів завжди включають її до виступу, як представницького Демосфена нашої громади, навіть за присутності видатних ораторів на зразок Дмитра Павличка, якого республіканське начальство має привезти до наміченого «круглого столу» дискусій у райцентр Медвежогорськ окремо від нас...

«Процедурний момент», або Єдіная неделімая чи вільна й незалежна?

Отже, 4 серпня у просторій залі на другому поверсі Будинку дитячої творчості Медвежогорська, де московський «Мемо-

Сталина. История строительства». А товариш Молотов у промові на VI з'їзді рад (Советов) сказав таке: «К позору для капитализма многие и многие тысячи безработных позавидуют сейчас условиям труда и жизни заключенных в наших северных районах».

ріял» розгорнув виставку «Історія одного розстрілу», за «круглим столом» відбулася міжнародна науково-практична конференція на тему «Виявлення, облік та меморіалізація місць поховань жертв терору».

Доповідачів та співдоповідачів було багато. Говорили, як кажуть, довго й цікаво. Ділилися досвідом роботи. Під час дискусії висловлювалось чимало нарікань і побажань. Зокрема, Ніна Лапчинська з харківського «Меморіялу», заступник голови редакційної колегії наукового видання «Реабілітовані історією», відзначила, що, на жаль, досі нема міждержавної угоди між Російською Федерацією та Україною, як прийнято у практиці цивілізованого світу, про пошуки і впорядкування місць поховань громадян різних країн.

У підході до оцінки тоталітаризму, практики державного терору, необхідності її широкого висвітлення й рішучого засудження, здається, сходилися всі. Але тут же намітились і принципові засадничі розбіжності між українцями й нашими російськими колегами: вони — за єдиную і неделімую, ми — за вільну і незалежну.

Ось характерний, так би мовити, процедурний момент. Для промовців не було жорсткого регламенту, але коли зголосився до виступу директор Нікопольського регіонального відділення науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії НАН України Владислав Грибовський з підготовленою до цього форуму доповіддю «Проблеми меморіалізації місць, пов'язаних з життям та діяльністю найбільш знаного соловецького в'язня Петра Калнишевського», головуючий на зібранні Олександр Даніель спочатку зовсім не хотів надавати йому слова, мовляв, не по темі (?!), а потім обмежив виступ трьома хвилинами...

Мене ж як письменника-сатирика найбільше зацікавило повідомлення члена правління Комі-республіканського благодійного громадського фонду жертв політичних репресій (саме так він називається) Надії Бушманової із Сиктивкара про розроблену й успішно втілювану в Республіці Комі (до речі, там теж існує дуже потужна українська громада) пошуково-дослідницьку просвітницьку програму «Покаяння». У щойно виданій за цією програмою книжці однойменної

назви подано характеристику й коротку історію тамтешніх концтаборів, вміщені списки всіх репресованих у республіці й тих, хто мав нещастя там відбувати покарання, а також обнародовані для багатьох несподівані знахідки з кадебістських архівів — зокрема нібито начерки невірних оповідань Остапа Вишні. На моє прохання Надія Павлівна обіцяла надіслати примірник цього унікального видання для Київської письменницької організації⁴.

«Пам'ятайте про нас, люди!..»

Переночували далеко за містом на приватній лісовій базі відпочинку «Большая Медведица» в новенькому всуціль дерев'яному — елітному, зі смаком облицьованому й умебльованому (знаменита карельська береза!), обладнаному дзеркальними туалетами та зручними душевими з гарячою й холодною водою — бараці (декому з нас пригадалися бараки тих часів), і не поспішаючи вирушили до меморіального цвинтаря Сандармох, де о 12-й годині 5 серпня мали розпочатися намічені погодженою програмою урочистості.

На 19-му кілометрі шосе Медвежогорськ — Повенець зупинка. Далі — кілька кілометрів лісовою дорогою пішки. У вишиванках, із розгорнутими державними прапорами. До речі, голова Київського товариства політв'язнів і жертв репресій Григорій Куценко ніс, можна сказати, історичний прапор, виготовлений його дружиною Надією Михайлівною в Підмосков'ї 1991 року, який майорів на барикадах біля Білого дому під час гекачепістського заколоту.

А ось і пам'ятний знак при вході на меморіальне кладовище (робота петрозаводського скульптора Григорія Салтупа) — гранітна брила з написом на барельєфі:

⁴ І згодом таки надіслала, за що я їй дуже вдячний. Книга обсягом 80 друкованих аркушів називається «Покаяние. Коми республиканский мартиролог жертв массовых политических репрессий. Том VIII, часть 1». (Сост. Е. А. Зеленская, М. Б. Рогачёв. — Сыктывкар, 2005. — 912 с.; ил.). Там справді вперше опубліковані зразки несподівано бравурної «табірної публіцистики», які можуть не тільки зацікавити, а й здивувати багатьох шанувальників нашого славетного сатирика, але про їх специфіку — окрема розмова... — Г. Г.

«Здесь, в урочище Сандармох, на месте массовых расстрелов, с 1934 по 1941 годы убиты свыше 7 тысяч ни в чем не повинных людей: жителей Карелии, заключенных и спецпоселенцев Белбалтлага, узников Соловецкой тюрьмы. Помните о нас, люди! Не убивайте друг друга!».

За оцінками експертів, кількість закатованих тут людей імовірно значно більша. Але точна цифра підтверджених відкритими петрозаводським дослідником Юрієм Дмитрієвим архівними документами достовірних осіб поки що зупинилася на позначці 6212 (дані станом на 1.03.2006 р.). Із них 677 (тобто майже кожен дев'ятий) українців. Це не рахуючи, як тепер кажуть, неетнічних українців, тобто українських поляків, білорусів, татар, німців, євреїв, росіян та інших представників української «політичної нації». А з 1111 розстріляних «соловчан» — 163 українці, але які! Образно кажучи, мозок, серце і совість народу, тобто найбільш обдаровані, освічені й суспільно активні творчі люди. Це видатні державні й громадсько-політичні діячі, вчені, художники, письменники, актори, священнослужителі, інженери і техніки, хлібороби... Всі вони названі поіменно в уже згаданому збірнику «Убієнним синам України. Сандармох». Список зайняв 58 сторінок убористого тексту!

Як свідчить статистика, за чисельністю відправленого через це урочище «в по тойбіччя» народонаселення ми посідаємо четверте місце (після росіян, фіннів і карелів). А всього тут представлено 60 (шістдесят!) національностей — від абазина до ерзі (таблиця складена за російським алфавітом). Воістину — інтернаціонал!

Тож крім нас, на жалобні церемонії до Сандармоху прибули делегації з різних регіонів Росії, представники Білорусі, Литви, Латвії, Естонії, Фінляндії, Швеції, Польщі.

Згадували. Поминали. Відправляли службу Богу. Молилися. Ставили свічки. Покладали квіти. (Між иншим, і від держадміністрації Медвежогорського району, яку очолював її голова Володимир Карпенко — видно, теж наша людина!). Мітингували. Застерігали. Деякі промовці натякали на сотні, а може й тисячі ще не відкритих сандармохів у країні традиційного державного терору, проте навіть в обласних краєзнавчих та історичних музеях

практично зовсім не відводиться місця для висвітлення тероризму як поширеного явища, не кажучи вже про те, щоб хоч окремі вулиці цих міст чи бодай навколишні меморіяльні урочища були названі іменами жертв того терору.

А лейтмотивом майже всіх виступів була думка, що її зачитав на мітингу біля Соловецького каменя навпроти православної каплиці Георгія Побідника тимчасово повірений у справах України в Російській Федерації Леонід Осоволук:

— «Наш обов'язок — зробити все можливе, щоб прийдешні покоління ніколи не забули цих трагічних сторінок нашої історії. Злочини тоталітаризму мають бути засуджені. Вони ніколи більше не повинні повторитися».

Затим українська делегація й численні земляки з діяспори перейшли трохи вглиб лісу до власне нашого пам'ятного знака, де стараннями ентузіастів із громади земляків Карелії на зібрані з усього українського світу кошти чотири роки тому замість раніше встановленого попередніми паломниками тимчасового дерев'яного хреста постав на надійному фундаменті у вигляді могили з камінних брил монументальний пам'ятник — 8-тонний Козацький хрест, виготовлений за проектом і в обробці Назара Білика й Миколи Малишка із монолітної брили світлосірого уральського граніту, що органічно вписався й, так би мовити, архітектурно довершив композицію багатонаціонального меморіялу, де вже є Православний, Католицький та численні карельські хрести, Мусульманський меморіяльний знак і Єврейський камінь.

«Убієнним синам України» викарбувано на моноліті граніту під барельєфом — зображенням ніби освітлених прожектором силуетів із натовпу замордованих великих земляків.

Запалили свічки. Відправили молебінь. Палкі слова промовляли і генеральний консул України в Санкт-Петербурзі Микола Рудько, і Лариса Скрипникова, й Наталка Осьмак і, звичайно ж, Дмитро Павличко, який прочитав свою свіжу, щойно за ніч написану мало не цілу сандармохівську поему (бачте: є ще порох у порохівниці!). Але мені чомусь не та поема запам'яталася, а вірш дівчини з міста Баранівки на Житомирщині, учениці 10-го класу медич-

ного ліцею Національного університету імені Богомольця в Києві Марійки Лапшиною. (Разом з мамою Надією Борисівною вони приїхали на канікули в Петрозаводськ, де проживають усі їхні родичі, три покоління яких були розкуркулені й репресовані). Юна поетка ризикнула виступити після такого знаменитого майстра слова — і таки викресала сльозу у присутніх. Ось трохи не повний текст того вірша.

*Моєму прадідові
Василеві Івановичу Побідинському*

Тебе в тридцятих вислали з сім'єю
В Карелію, у царство мерзлоти —
Знущалися над долею твоєю
Сатрапи Сталінови, нелюди-кати.

Мій прадіду — стражденний мій Ікаре,
Пройшов ти чесно свій життєвий шлях,
Хоч на будові Біломорканалу
Вони топтались по твоїх кістках...

Тяжкі й жорстокі пережив ти роки —
Робота, голод, холод кожен день,
Гучні наглядачів мерзенних кроки
І тихий стогін зморених людей...

За що тебе репресували, милий?
За те, що землю хлібом засівав,
Просив у Бога всім здоров'я й сили
І рідний край піснями прославляв.

Нехай же буде благословенний той
край, що його піснями прославляли наші
діди-прадіди, і та земля, що увібрала їх
у своє лоно...

А ми рушимо далі на північ. Там —
Соловки.

СОЛОВЕЦЬКИЙ АРХІПЕЛАГ

На Соловки — і без конвою...

5 серпня, неділя. Пообідавши в «Пінгвіні»
щами й котлетою та прикупивши випивки
й закуски на дорогу, о 18-й годині виїхали
з Медвежогорська. Промелькнуло придо-
рожнє табло, засвідчуючи 175-кілометро-
ву відстань на південь до Петрозаводська.
А нам — іще далі у протилежний бік.

Прямуємо на всіх газах рівною, мов
шнур, укатаною шосейною дорогою, дбай-
ливо прокладеною в кам'янистому між-
болітті. Обабіч мелькають над деревами
виступи скель та ніби виставлені напоказ
при дорозі відшліфовані льодовиком сірі

валуни з білими автографами типу «Ваня +
+ Таня» або ж «Ася и Вася были здесь».

А колись же не було ні цієї стратегіч-
ної дороги, ні швидкісного транспорту. То
можна собі уявити, скільки часу і з якими
зусиллями закований у кайдани 85-річний
січовий отаман, що перед тим, аби уник-
нути «братнього» кровопролиття, разом
з кошем без бою шляхетно здався підступ-
ним московитам, наївно сподіваючись на
милість христоролюбних єдиновірців, із са-
мих Запорозів, супроводжуваний озброє-
ною до зубів вартою, ведмежими стежка-
ми торував непролазні хащі, добираючись
до таємно уготованого йому милостивою
всеросійською монархиною довічного міс-
ця «почесного» призначення, куди й ми
оце їдемо, але вже без конвою...

Монотонність подорожи скращує й уріз-
номанітнює цікавий і повчальний фільм під
назвою «Остання адреса», прокручений з те-
лекрана, установленого позаду кабіни водія.
Це документальна кінорозповідь про долю
згадуваного вже легендарного голову УТВР
Кирила Осьмака, якого представляє його
донька у двох серіях: «Забутий Президент»
і «Незламний Президент». Коментує висвіт-
лювані події сама Наталя Кирилівна — одна
з авторів і героїв, а тут іще й співглядачів
того фільму, завершальним акордом якого
прозвучали і нині надзвичайно актуальні
слова з клятви незламного Президента,
який віддав своє життя для того, «...щоб ти,
український народ, був навіки володарем
у своїй землі».

Тим часом звертаю увагу на дорогов-
кази за вікном: вивіска назви населеного
пункту Сокол: ми в тридцяти шести кіло-
метрах за Біломорськом і повертаємо пра-
воруч на Кем — до пристані залишилося
15 кілометрів. Лісів, здається, поменшало,
полян побільшало, і навкруги — вода, поки
що прісна. А ми вже психологічно нала-
штуємо себе на подолання страхіть пере-
прави на архіпелаг по непередбачуваному
в стихійних проявах Білому морю, якими
нас дехто з бувальців залякував ще перед
від'їздом.

Та ми не з полохливих, тим більше, що
серед нас був хоч нині й сухопутний, але
випробуваний моряк — незворушний,
сміливий і винахідливий капітан першо-
го рангу, колишній нардеп Євген Лупаков
із доблесної Спілки офіцерів України.

Та й я маю всі підстави вважати себе спадкоємцем безстрашного революційного матроса, оскільки мій батько Гайовий Тит Гнатович теж проходив дійсну військову службу не де-небудь, а на славнозвісній Чорноморській ескадрі, загибель якої так яскраво живописав у однойменній оптимістичній трагедії Олександр Корнійчук. (У мене досі зберігається батькове фото, датоване 25 жовтня, тобто за новим стилем 7 листопада, 1917 року, надіслане з Севастополя в рідне село Степанівку на Чернігівщині. На безкозирці бравого матроса ясно прочитується слово «Златоуст» — мабуть, назва або частина назви бойового корабля). Тож я міркую, що хоч ескадра й затонула, а батько таки вцілів і ще двадцять один рік прожив після того, доки до нього так звана радянська влада не добралася... Отже, не моря, а тієї влади слід було остерігатися, а оскільки її вже нібито нема, то й нам нічого боятися. Тим більше, що наш духовний пастир православний отець Володимир Черпак устиг на добраніч громаді грішників закликати милосердного Сина Божого — Того Самого, Котрий, як відомо з Писання, ходив по воді, яко по суху...

І справді, якихось три години тихої нічної плавби з Кемі на катері «Печак» (дехто ледь устиг задрімати, примостившись на прибортових лавах тісного, незручного, хоч начебто не такого вже й холодного, мрачного, як у відомій невільницькій пісні, трюма; інші повсідалися на приступках вузької палуби, щоб тілесно відчутти принади «білої» ночі — може, навіть пощастить побачити й північне сяйво?) — і ми в бухті Благополуччя (яка обнадійлива назва!) Великого Соловецького острова.

На тлі сірого нічного неба ліворуч зіє порожніми отворами повибиваних вікон колишня адміністративна, чомусь досі занедбана триповерхова будівля без даху. Праворуч вирізняються химерні обриси веж над глухою стіною фортеці та ледь виблискують бані церков. Ось воно — серце острівної цитаделі!

Тасмичі Соловецькі острови — «архипелаг, отрезанный от материка серым, холодным морем, оштетиненный лесом, засоренный валунами, покрытый заплатами серебряных озер», як свого часу писав Максим Горький у серії нарисів «По

Стране Советов», нині називають — бо вони таки й стали — своєрідною туристичною меккою, хоча досі вживається і їх давніша не менш точна за образом і суттю назва — «Північна Голгота».

Тепер це — великий державний заповідний музей, працівники якого ведуть значну науково-дослідницьку й пошукову роботу природничого, історичного й мистецького характеру, водночас обслуговуючи численних відвідувачів — від науковців до туристів-любителів і просто зівак — ознайомлюють їх з унікальними пам'ятками природи й архітектури та особливостями історії.

Тут нас розмістили — декого в гуртожитку готельного типу, а більшість у звичайному бараці (могли б і надворі, бо якраз курортно-туристичний сезон у розпалі, коли місць для прибульців не вистачає, але все було завчасно домовлено).

Наше тимчасове пристанище справді нагадує райський куточок обітваної землі серед спокійного, лагідного й досить теплого моря. Аж не віриться. Таке враження, ніби ми потрапили не за якихось півтора кілометрів до Полярного кола, а на таку ж відстань від субтропиків, і навколо нас не Біле море, а Чорне. Хіба що небо, особливо нічне, якесь не те: у нас воно глибоке, темне, усіяне великими яскравими зорями, а тут — бліде, невиразне, і вночі зірок навіть при ясній погоді майже не видно, принаймні, влітку — не знаю, як зимою...

«...смертю благочестивою, доброю»...

Найбільшим дивом середньовічного зодчества, а заодно й свідком похмурої і жорстокої історії, є, звичайно ж, тамешній кремль, усі стіни й вежі якого змуровані з величезних кам'яних валунів, обтесаних гігантським льодовиком у геологічний період його відходу. Важко збагнути, як і за рахунок якої енергії не озброні технікою люди могли доставляти, відбирати за розміром і конфігурацією, піднімати й намертво складати ці брили одна на одну, зліплювати їх у цілісну монолітну конструкцію, залишаючи на кожному ярусі лиш манюсінські заготовані отвори для зовнішнього огляду, щоб надійно забезпечити неприступність для проникнення у фортецю й унеможливити втечу з неї.

Таким постав перед нами кремль, і ми наступного ранку щонайперше поспішили відвідати тепер уже напіврозвалено, темну й тісну, завжди холодну, зате вологу цегельно-кам'яну конусовидну з вузьким віконечком у товстелезній стіні келію так званої підхижи Сушила кремлівського монастиря (за царя це був фортечний каземат, а при більшовиках — тюремна камера), де по «височайшому повеленію» самої Катерини II для щиросердного усвідомлення своєї провини двадцять п'ять років «перевиховувався» найбільш знаний соловецький в'язень Петро Калнишевський, доки не діждався амністії «ліберального» імператора Олександра I, який, коронувавшись 1801 року, відразу (також «височайше»!) почав був скасовувати деякі «повелення» своєї свавільної бабусі. Старий отаман на той час уже давно перетнув столітній рубіж свого переповненого трагічною романтикою життя, тож про таке колись жадане повернення на улюблену Батьківщину йому годі було й думати. Так уже нібито вільним і помер бідолаха на чужині, до якої звик і пристосувався, а ось де саме був похований — невідомо.

Надгробну плиту Калнишевського, вірогідно, пізніше перенесли зі старого (знищеного) монастирського погоста (цвинтаря), вид на який відкривався в'язневі через казематне віконце, й поклали в так званому Германівському дворіку — притворі Спасо-Преображенського собору. Ось повний ідентичний текст набагато пізніше висіченого на ній напису — я дослівно занотував його до свого блокнота:

«Здесь погребено тѣло в Бозе почившаго Кошевого бывшей нѣкогда Запорожской грозной Сѣчи Казаковъ. Атамана Петра Кольнишевскаго. Сосланнаго въ сію Обитель по Высочайшему повелѣнію в 1776 году на смиреніе... Онъ 1801 года по Высочайшему повелѣнію снова был освобожденъ, но уже самъ не пожелалъ оставить Обитель, в коей обрелъ душевное спокойствіе, смиреннаго Христіаніна искренно познавшаго свои вини. Скончался 1803 года, октября 31. Дня въ Суб. 112 лѣтъ отъ роду смертію благочестивою, доброю. Блаженніи мертвіи умирающіи о Господе Аминь. 1856 (далі щось

на взірєць круглої печатки й загадкові — можливо, за ім'ям тодішнього архімандрита? — ініціали) А.А.».

А вже в наш час, а саме 29 червня 2004 року, біля цього надгробка земляками славного кошового з належними урочистостями був установлений пам'ятник роботи запорізького скульптора Миколи Соболя — бронзове погруддя останнього ватажка січовиків на постаменті з блакитного запорізького граніту, під який засипали пригірщ землі, доставленої тодішнім народним депутатом Іваном Рішняком з колишньої садиби отамана в його рідному селі Пустовійтівці на Сумщині.

Стою я біля тієї плити і сам собі міркую: всяке діяння історичної особи оцінюється результатами. А чим, власне, повчальна для нас, теперішніх, ота сумна історія довгого й загадкового життя останнього кошового ватажка славної Запорізької Січі? Може, ратними подвигами заради України? Чи державною мудрістю? Чи якимись прогресивними ідеями, що збагатили суспільну думку нашої нації, або іншими творчими надбаннями, залишеними нащадкам у спадок?

На жаль, нічого подібного тут не простежується. Натомість за легковірною християнською смиренністю, що впливає з ханжеської моралі, й нібито миролюбними потугами отамана «колись грізної» Січі прочитується легкодушна зрада і своєї ідеї, і своїх товаришів, і, зрештою, своєї землі заради примарних шкурних інтересів. Краще б уже він поліг смертю хоробрих у нехай нерівному герці (хоча були шанси й перемогти!), а не ганебно карався після так дешево проданої волі, ще двадцять сім років спокутуючи на чужині справжню провину перед своїм народом та подаючи негативний приклад ошуканим співвітчизникам.

Те ж саме стосується і його, лагідно кажучи, м'якотілих нащадків — зокрема в'язнів цієї ж біломорської твердині з різних поколінь. Таких, приміром, як уродженець Полтавщини, студент Київського університету ім. Святого Володимира середини позаминулого століття, український поет і член Кирило-Мефодіївського братства Юрій Андрузький. «Розколовшись» на жандармських допитах, він і на суді

кався у нібито нав'язаних йому «революційних» переконаннях, тим самим «обтяживши своїм зізнанням Шевченка», як справедливо зазначається в «Енциклопедії українознавства» (т. I, с. 46), але — що то насправді Москва сльозам не вірить! — і своєї долі не пом'якшив: соловецьку п'ятирічку таки мусив відбутися, а потім невідомо де й подівся і коли помер... Або Андрій Баб'юк — письменник із Коломиї, знаний під псевдонімом Мирослав Ірчан: намагався бути заприсяженим і вірним уже комуністичній Москві, та під час останнього покосу 37-го року минулого століття і він не уникнув її «караючого меча»: як кажуть, за що боровся, на те й напоровся... Таким людям можна хіба що поспівчувати.

Все це пряма засторога сьогоднішнім недолугим і переляканим українським політикам, «державотворчі» зусилля яких спрямовані на те, щоб тільки не роздратувати бува хижого московського ведмедя (або ж якогось іншого звіра з чужого лісу): ні, не чекайте — не зжалиться він і над вами!

Формула трьох «к»

Як відомо, вже через два тижні після більшовицького перевороту в Петрограді (точніше — 24 листопада 1917 року) з'явилися так звані революційні трибунали, які, за словами вождя пролетаріату, «для усунення людської перешкоди зі шляху революції» карали без слідства і суду всіх підозрюваних у нелояльності до них. А підписаний 5 вересня 1918 року В. Ульяновим (Леніним) декрет Раднаркому «Про червоний терор» (саме так він і називався!) узаконував безмежне насилля узурпаторів державної влади, націлюючи і без того свавільних комісарів рішуче позбавляти волі й життя людей не за їхню вину, а за принципом так званої революційної доцільності, ізолюючи і знешкоджуючи неугодних, «шкідливих» для пролетарської держави елементів. 20 грудня 1917 року була створена Всероссийская чрезвычайная комиссия (ВЧК) для вжиття «экстренных мер борьбы с контрреволюционерами и саботажниками» (пригадуєте, у Дем'яна Бедного: «Что с попом, что с кулаком — одна беседа: в брюхо толстое штыком мироеда!»). І одним із перших надійних місць масової ізоляції та знешкодження «особливо небезпечних державних зло-

чинців», як карних, так і політичних, були Соловки, назва яких з самого початку комуністичного правління стала символом державного терору, політичного насилля й непогамовних репресій.

У травні 1920 року чекісти організували тут спеціальне відділення Північних таборів примусових робіт, першопочатково призначене для ув'язнення військовополонених громадянської війни та каторжників. Останні мали будувати дороги, прокладати залізничну вузькоколіяку, виконувати гідротехнічні, меліоративні й сільськогосподарські роботи в радгоспі, організованому на базі колишнього монастирського господарства (чернечу обитель офіційно не було закрито), а також працювати на лісопалі й у підпорядкованих табору шкірзаводі, лісопилні, столярно-меблевій, бондарній, механічній, вапняно-алебастровій, гончарній та пошивній майстернях тощо. А після спустошливої пожежи 1923 року ще й відбудовувати погоріле. Трохи раніше — в 22-му році — було організоване спеціальне конструкторське бюро будівельної контори з метою переобладнання всіх монастирських приміщень для в'язничного утримання постійно нарощуваного контингенту. (Зокрема, за проектом цього бюро було викорчувано всі дерева внутрішнього саду й поділено вивільнену площу на прогулянкові та відстійні дворики). Так що дармової рабсили треба було дуже багато. У 1927—29 роки тут відбували покарання понад тридцять тисяч в'язнів, половина яких розміщала-ся в кремлі. Це шість поділених на роти відділень та кілька десятків віддалених табірних командировок. (Для порівняння: на сьогоднішній день у всьому селищі Соловецькому налічується 830 постійних жителів). А на кінець 1930-го року, вже під егідою ГУЛагу⁵, коли управління перенесли на материк у м. Кем, чисельність ув'язненого контингенту подвоїлась.

Практично країни всіх континентів світу, крім Африки, мали тоді своїх представників на Соловках. Серед них були й суворо засекречені особи — ціла чотирнадцята рота в'язничного утриман-

⁵ ГУЛаг — Главное управление лагерей ОГПУ — почало функціонувати в 1930 році. ОГПУ — розшифровується як Объединённое государственное политическое управление.

ня, — з якими ніхто ніколи не мав права спілкуватися чи навіть бачитись. Хто вони — колишні партійні бонзи чи проштрафовані карателі, наглядачі чи нишпорки, представники дипломатичного корпусу чи дискредитовані розвідники (шпигуни), небажані співзлочинці чи свідки злочинів? У 1939 році, коли у зв'язку з підготовкою до війни з Фінляндією всю акваторію Білого моря з архіпелагом включно було передано у військове відомство, більшість зеків вивезли в Норильськ, а “секретних” — у Владимирський централ. Ніяких анкетних даних про них нібито не збереглося⁶.

Невільників доставляли на острови колишнім монастирським пароплавом «Соловецкий», перейменований на «Глеб Бокий», а також криголамом «Нева» та баржею з революційно-поетичною назвою «Клара Цеткін». Після прибуття невільники спочатку потрапляли в карантинну роту — їх по кілька місяців тримали на суворому в'язничному режимі в камерах Зосимо-Саватієвського собору, а потім розподіляли по підрозділах. Один із пунктів затвердженого 2 жовтня 1924 року Положення о Соловецких лагерях особого назначения ОГПУ націлював адміністрацію «приохотить и приучить к труду отбывающих наказание». Щоправда, політичних в'язнів (меншовиків, есерів, анархістів та інших альтернативних більшовикам революціонерів) тоді звільняли від фізичної праці й дозволяли їм гуляти на повітрі по п'ять годин щодня, а священники навіть мали право відправляти святкові богослужіння на селищному цвинтарі.

До речі, щодо віросповідання, то і в цьому плані спостерігалось надзвичайне розмаїття: були атеїсти, а також буддисти, мусульмани, юдеї і християни — останніх десь близько 22—25 відсотків. Причому,

⁶ Після розформування табору в 1939 році частину соловецького архіву було вивезено до Карелії, решту в Архангельськ та Москву. Там, у Бутирській в'язниці, того ж таки 1939 року основні матеріали СТОНу були нібито знищені, як пояснювалося в офіційних звітах, «з урахуванням терміну давності». (Тільки яка там може бути давність, коли, за правовими нормами, подібні документи мають зберігатися аж 80 років, після чого їх зазвичай розсекречують, а не знищують).

хоч це може видатись і дивним, але й серед них переважали католики, протестанти, уніяти, різні сектанти, а православні, як правило, залишалися в меншості.

Для «перевиховання» політичних опонентів у душі більшовицького марксизму їм регулярно читалися лекції, організовувалися самодіяльні концерти, театральні вистави та інші «образовательные развлечения». З березня 1924 року виходив друком часопис «СЛОН»⁷, згодом перейменований на «Соловецкие острова». І все це спершу під таким собі ліберальним гаслом: «Советская власть не карает, а исправляет», невдовзі заміненим на рішучіше: «Железной рукой загоним человечество к счастью!». І незабаром таки справді загнали, перетворивши в 1937 році СЛОНа на СТОН (тобто Соловецкую тюрьму особого назначения). Загалом радянські Соловки «перемололи» близько 100 тисяч людей, із них кожен четвертий був якщо не розстріляний, то доведений до смерті фізичним і моральним виснаженням. В тому числі розстріли періоду Великого терору забрали життя близько двох тисяч осіб. Причому, з імовірних трьох місць масових стратпокищовиявленелише одне — Сандармох. Закрили СТОН якраз перед нападом СРСР на Фінляндію — тоді за постановою Раднаркому вся територія архіпелагу з інфраструктурою була передана наркомату Військово-Морського флоту. Це був черговий метастаз ракової пухлини ГУЛагу.

Про все це нам докладно розповіла на оглядовій екскурсії по кремлю завідувачка експозиційним відділом музею О. В. Бочкарьова.

— 37—39-ті роки, безперечно, одні з найтяжчих і найскладніших у нашій історії, — казала Ольга Володимирівна. — Але то вже було завершення репресій, так би мовити, планова зачистка результатів: весь національно-культурний і науково-промисловий генофонд був знищений до того. Система заохочення й покарання стукачів була розроблена ще на початку 20-х років — в архівах збереглися спеціальні картотеки так званих секретних сотрудников, інструкції, де визначені

⁷ СЛОН — Соловецкий лагерь особого назначения.

пільги, розміри винагород та міри покарань: хто з сексотів погано доносив, того відправляли на «перевиховання» в місце ув'язнення. Таємна документація, як і виконання вироків, велися чітко, планово: стріляли двоє, третій спостерігав; до кожного протоколу прикладалися довідки про розстріли; норма виконання розстрілу — півтори хвилини на людину. Система операцій, як і місця масових розстрілів та поховань, суворо засекречувались — документи потім вилучалися, а місця масових поховань зазвичай відводились під паркову чи курортну зону. Нині розвелось дуже багато гробокочапців, прямо як пошесть вандалізму, оця повальна установка хрестів... Тому ми, якщо навіть і знаємо такі місця, то не афішуємо їх. Ось і Дмитрієву заборонили вести розкопки на Сікирці та Заяцьких островах...

У вцілілій від пожежи 1923 року ризниці (її колишня офіційна назва — «Ризниця Русскаго Сѣвера») під церквою св. Миколая, вхід до якої з'єднує головні собори фортеці, розміщені для показу туристам деякі музейні експонати, що начоно демонструють історію центральної твердині острівного поселення — середньовічного кремля — з часу заснування Соловецького монастиря (перша половина XV ст.) аж до тридцятих років минулого століття, яку можна звести до формули: келія — каземат — камера...

До речі, на території кремля в так званому повареному корпусі була унікальна монастирська бібліотека, що нараховувала близько семи тисяч томів рідкісних книг, які досі невідомо куди поділися, коли червоні комісари в кінці двадцятих років монастир розігнали...

А ще в кремлі була так звана Рухлядьна палата (нам пояснили, що рухлядню колись називали не нагромадження якогось там непотребу, а все щонайцінніше з одяжі, взуття тощо), де зберігалися вериги та різні подарункові скарби, накопичені протягом століть. Ось характерна виписка з книги «Історія першокласного ставропигіального Соловецкаго монастыря», в якій перелічується дещо з цієї «рухляді», приміром «Евангеліє 1638 г., облаженное серебром

позлащенным; кресты напрестольные; священные сосуды и др. церковная утварь; священные облачения — риза преподобнаго Зосима из белого полотна с оплечьем из шелковой материи, дана преподобному архиепископом новгородским Ионою при посвященіи его в сан иеромонаха и игумена; риза и стихарь, пожалованные царем Михаилом Федоровичем...».

Все це було пограбовано або варварськи знищено. Для більшої переконливості тут же в ризниці прямо на стіні, що слугує екраном, для відвідувачів демонструється документальний фільм з архівів КДБ, де зафіксовано окремі моменти тієї руйнації. Особливо вражають картини, як звалені відчайдушними верхолазами в п'ятикутних зірках церковні хрести й навіть бані падають на землю і в друзки розлітаються та палахкотять чернечі вериги й письмена...

«Вір — і спасенний будеш»

Кілометрів з дванадцять їзди всуціль лісовою дорогою на північ — і ми біля підніжжя ще одного дива тутешньої природи — знаменитої Сікирної гори, або попростому «Сікирки» — найвищої точки Великого Соловецького острова.

Назву її пов'язують з висіченою тут же поблизу на скельних, що на обочині стежини, скрижальях легендою про те, як чи то два янголи, чи монахи-пустельники, виконуючи волю Всевишнього, жорстоко висікли жінку — дружину рибалки-карела (місцевого чи прибулого з материка — невідомо), яка випадково з'явилася на теренах їхнього обиталища, аби та не вводила святих отців у спокусу, тобто щоб своєю присутністю не схилила їх до блуду...

А на самій маківці гори — чергове вже рукотворне диво: споруджена 1860 року, як написано на охоронній дошці, Вознесенська церква, баня якої (а її видно, кажуть, на сорок миль навкруги) слугувала надійним маяком для мореплавців.

При вході в церкву я вперше побачив живого соловецького ченця — кремезного чорнобородого чоловіка приблизно тридцятирічного віку — і скористався нагодою поговорити з ним. Моя українська мова його ніскільки не бентежила: видно, вона тут невидовижу, і він її добре ро-

зуміє, хоч, задовольняючи мою цікавість, на запитання відповідав недосконалою російською.

Виявляється, тут був колись (а нині відновлений) Сікиро-Вознесенський скит — один із п'яти при Соловецькому монастирі (центральный, як і належить, знаходиться у кремлі). Усього в обителі п'ятдесят монахів, четверо з яких на чолі з ієромонахом Матвієм Романчуком постійно перебувають на «Сікирці» й по черзі несуть вахту, ненав'язливо зустрічаючи та при потребі супроводжуючи прихожан і різних туристів.

— А вас як звати? — питаю.

— Матвій Романчук.

— Ова! То саме ви і є тут головний начальник?

Мовчанка — знак згоди.

— Виходить, ви — теж українець?

— Не зовсім: записаний українцем, хоч мати — молдаванка. Я з Тирасполя.

— Тоді скажіть мені, якщо можна, щиро, бо я не розумію: що змусило вас своє рідне Придністров'я змінити на оцю... як би лагідніше висловитись, усамітнену далечинь?

— Такий Божий промисел. Тут не розуміти, а вірити треба. Вір — і спасенний будеш.

У двадцятих роках, ліквідувавши монастир, нові хазяї відвели «Сікирку» під штрафний ізолятор. Приміщення не опалювалось навіть узимку, хоч навколо суцільний ліс, — і голодні, виснажені в'язні, аби хоч якось зберегти тепло (бо й постелі теж не видавали) — укладалися спати штабелями по три чоловіка в кілька перекресних ярусів, так що нижні часом не витримували й помирали якщо не від холоду, то від задухи...

А в кінці тридцятих, коли й СТОН розформували, тих, хто вже не в силах був працювати, на етап не брали, а розстрілювали в підніжжі гори, на її північному схилі, про що свідчать кілька рядів засипаних ровів завширшки по 3—4 метри: туди звалювали трупи.

На цьому місці, біля установленого нашими попередниками Поклінного хреста, українська делегація провела традиційну меморіальну акцію «Свіча пам'яті», а отець Володимир відслужив літію.

Анзерський СРАМ Мельпомени

А ще далі, на протилежному (по діагоналі) від бухти Благополуччя північно-східному боці Великого Соловецького острова, куди ми так і не добралися, за п'ятикілометровою протокою під назвою Анзерська Салма, розташований другий по величині острів архіпелагу Анзер, і на ньому — ще одна загадкова гора вулканічного походження — Голгота (офіційно Голгофа), увінчана церквою Розп'яття (услухайтесь — які страшні назви!), де свого часу знайшли пристанище ченці Троїцького та Голгофо-Розп'ятського скитів, а пізніше був облаштований табірний пункт «Анзер». Там більшовики «перевиховували» щонайближчих своїх політичних опонентів — есерів, меншовиків, націонал-комуністів та інших опортуністів різної масти й масу непрацевдатного контингенту в'язнів — інвалідів, священників, які не піддалися гепоушній вербовці або ж після вербовки чогось недопрацювали, та «мамок», тобто жінок з немовлятами⁸, і т. п.

Тож у часи СЛОНу ці «відщепенці» організували на другому поверсі церкви Розп'яття щось на взірць табірному храму Мельпомени, який жартома називали СРАМом, що російською мовою розшифровувалось як «Союз работников Анзерской музыки». Там збирався мало не весь соловецький ХЛАМ (тобто «художники, літератори, актори, музиканти»⁹) і розважався

⁸ До речі, одним із тих колишніх «немовлят» виявився член нашої паломницької делегації від Київського правозахисного товариства «Меморіал» — по-своєму колоритний як по-стать, всюдисущий, але трохи неурівноважений і безвідповідальний у поведінці Ерік Адамович Яшкевич. Вихований у дитбудинках і «обгертій» вулицею, він називає себе поляком, а своєю батьківщиною Соловки, бо нібито народжений саме тут від невідомо за що репресованої «мамки». Тільки не каже, а може й не знає, як це вийшло, адже його рік народження 1940-й, а табір було ліквідовано в 39-му...

⁹ Своєрідна хвороба тієї епохи — абрєвіату-романія — вразила не тільки владні ешелони, а й, сказати б, підешелонні верстви суспільності. І кожен по-своєму в силу розумових здібностей і фантазії творив та видозмінював абрєвіатурні шедеври. Не кажучи вже про словоскорочення типу ЦККП(б), що в народі

театральними виставами типу «Скупого лицаря» та «Наталки Полтавки», що їх організував і ставив сам Лесь Курбас, «українізуючи» Соловки після ганебного провалу «злочинних» спроб українізації України...

На Анзері (та й не тільки) багато хто з репресованих мистців та вчених, фізиків і ліриків, теоретиків і практиків, представників різних видів мистецтва і галузей знань, із фанатичною впертістю намагався навіть у тих жажливих умовах продовжувати справу свого життя, поповнюючи скарбницю інтелектуальних надбань людства. Іноді навіть за сприяння, а здебільшого всупереч волі адміністрації, оскільки невідомо хто з можновладців був (та чи й був узагалі) зацікавлений у результатах творчих пошуків і досліджень підневільних мистців та вчених-ентузіастів.

Про ці та деякі інші повчальні географічні подробиці й переповнені курйозами та пересипані літературно-мистецькими дотепами трагічні епізоди історії я довідався з усних переказів та опублікованих свідчень пошуковців і дослідників, зокрема з книжки «Українські Соловки» (Київ, «ЕксОб»-2001), що її під час подорожі подарував мені один з авторів — уже згадуваний колега Сергій Шевченко, якому Служба безпеки України погоджено з відповідною установою Російської Федерації десять років тому надала змогу побувати й на Анзері у складі пошукової документознавчої експедиції дослідників тоді ще загадкової «соловецької трагедії».

читалося як це кака п... б..., варто навести кілька сталих виразів із тогочасного словникового багажу репресивних органів. Так, назва льотчика-винищувача найвищого класу АС перетворилася на кличку «анти-советчика», а бадьорим вигуком кавказьких танцювальників АСА позначалася «анти-советская агитация»; вороняче КРА означало «контр-революционную агитацию», а гаркаве КРТА — «контр-революционную троцкистскую агитацию»; як уже зазначалось, назвою благородної, сильної та розумної тварини СЛОН спочатку був з'абрєвіатурений Соловецький лагерь особого призначення, що згодом перетворився на поняття, ближче до серця садистському сприйняттю карателів — СТОН, тобто Соловецкая тюрьма особого призначення.

Острів тіней забутих предків

На жаль, цього разу потрапити на Анзер нікому з нас не судилося: територія острова оголошена заповідником — і ніяких туристів, тим паче паломників, туди не допускають. А від колишніх винахідливих у своїх дотепях «перевихованців», не вивезених на материк одним із «соловецьких етапів», там хіба що рештки кісток залишилися, якщо досі зовсім не зітліли...

Зате ми не проминули нагоди побувати на одному значно ближчому від цитаделі й набагато меншому за розмірами, але не менш цікавому Великому Заяцькому острові¹⁰, що багатьох заінтригував перспективою на власні очі побачити там якісь таємничі язичницькі пам'ятки.

Поїздка була платною — по 400 рублів (це приблизно 80 наших гривень) з кожного туриста за кількогодінну екскурсію на катері й пішки по всьому острову. Не зовсім дешево, зате скільки моря й задоволення! І, знову ж таки, як кажуть, не без моралі.

По-перше, дивує ось що. Це ж зовсім близько, причому на південь від Великого Соловецького, а яка різниця кліматична відмінність: замість буйного різнотрав'я, могутніх листяних і хвойних дерев тут на всій устеленій відшліфованими каменюками площині — за якусь годину з гаком ми обійшли її по дерев'яному настилу звивистої доріжки, завбачливо прокладеної, аби туристи не потоптали, бува, ніжної рослинності та не порозкидали загадкових споруд із кам'яних брил та валунів, що є досі незбагненною археологічною пам'яткою, — лише убогі низькорослі

¹⁰ Відверто кажучи, прикметник «великий» тут явно гіперболічний, бо площа того загадкового суходолу ледь перевищує один квадратний кілометр. Та поряд є ще й Малий Заяцький, так само, як Велику Муксалму підпирає чи доповнює Мала Муксалма; обоє були відділені від Великого Соловецького мілководною, але бурхливою й небезпечною протокою Залізні Ворота, доки більшого з цих островів не «припнули» кам'яною кілометровою дамбою до ще більшого. А ось Малего Соловецького, як можна було б передбачити за логікою найменувань, — в архіпелазі нема. Назва ж Заяцькі перебрана від нерп, або по-тамтешньому морських зайців, що водилися та нібито й досі водяться в навколишніх водах.

кущі та суцільні мохи й лишайники. Одне слово — тундра.

Але прикметний він навіть не цим дивовижним феноменом природи, а якраз отими імовірно культовими спорудами з валунів — трьома розміщеними в певному геометричному порядку «лабіринтами» й нагромадженням кам'яних курганів — 850-ма викладеними з булижників конусовидними могилками заввишки від півметра до півтора, що вважаються погребальними пам'ятниками доісторичного періоду. Весь комплекс святилища компактно розташований на 450-ти квадратних метрах центральної частини острова і датується віком близько чотирьох тисяч років¹¹.

Найзагадковішими з тамтешніх археологічних пам'яток видаються так звані лабіринти — складне переплетиво низеньких звивистих коридорчиків, викладених колами з невеличких булижників і вигадливо з'єднаних між собою. Найбільший із них має в зовнішньому діаметрі 25 метрів. Кажуть, подібні чи то культові, а чи побутові споруди трапляються і в інших острівних місцях Скандинавії — Ісландії, Ірландії, Швеції, Норвегії. Дослідники досі ламають голови над визначенням їх призначення. Висуваються найрізноманітніші гіпотези — від прагматичних (з припливом у лабіринт потрапляє риба, яка не може знайти виходу в море під час відпливу і таким чином стає здобиччю рибалок), через науково-пізнавальні (може, це своєрідний астрономічний календар чи символічна

¹¹ Цікаво, що й вік самих Заяцьких островів не набагато більший — вони з'явилися з пучини вод унаслідок «спучення» морського дна. Та, власне, й досі триває їх «ріст». Ось красномовне тому підтвердження. Для благоустрою безлюдного Великого Заяцького острова, а заодно й безпеки мореплавства тут ще в XVI столітті була штучно створена й облаштована велика валунна гавань, яка згодом виявилася зайвою архітектурною прикрасою, оскільки через підняття ґрунту її дно стало суходолом, над яким у вигляді амфітеатру тепер височать фундаментально викладені хвилястримуючі стіни, і не те що судно, а навіть плоскодонна шлюпка не може туди увійти навіть при морському припливі. Тимчасову ж пристань, яка функціонує й досі, довелося споруджувати трохи збоку й осторонь тієї гавані.

схема руху планет або ж схематичне віддзеркалення якихось інших природних чи надприродних явищ) до обрядово-культових (священне місце для вчинення певних магічних дійств далеких предків). Сучасні ж експериментатори схильні до фізкультурно-оздоровчої версії: мовляв, так чи інакше, а об'єктивні показники здоров'я людини, яка успішно пройшла стежками лабіринту, значно поліпшуються — ефект крокотерапії!

А кам'яні кургани, певно, прикривають попіл спалених за язичницьким обрядом мерців, що їх відправляли турботливі родичі для вічного спокою на цей безлюдний острів, який, можливо, асоціювався у древніх поморів із Потойбіччям...

І ще одна цікавинка. При цілковитій відсутності деревини як будівельного матеріалу саме тут збереглася найдавніша дерев'яна споруда на архіпелазі — вже давно не діюча церква Андрія Первозванного, зведена 1702 року поблизу двох давніших кам'яниць. Оглядаємо одну з них — так звану поварню, складену в XVI столітті з валунів, скріплених глиняним розчином. Внутрішній розмір приміщення — десть три з половиною — чотири квадратних метри. Стіни завтовшки з півтора метра, є отвори для входу, двох вікон та димоходу в покрівлі...

Ось, власне, і весь історичний архітектурний ансамбль Великого Заяцького острова, який з 1923 року став філіялом Соловецького краєзнавчого музею. До речі, тоді й деяких ув'язнених учених — істориків, археологів, ботаніків, ґрунтознавців, синоптиків — прилучали до науково-дослідної роботи. А там таки було що досліджувати, тільки ті дослідники виявились нікому не потрібними, бо, на думку начальства, надто дорого обходились. Відтак унікальний шматок майже голої суши серед Білого моря перетворили на жіночий штрафний ізолятор: для охорони проштрафлениць вистачало одного наглядача, оскільки навіть спроба голодного бунту чи втечі з цього холодного безлюддя була рівнозначною самогубству.

«Ішов відважний гайовий...»

Маємо час і змогу в невимушеній обстановці перезнайти ближче, дізнатися

не лише про наукові інтереси одне одного, а й, так би мовити, суспільні та особистісні уподобання й симпатії як тих, кого або про кого вже мали нагоду наслухатися, так і тих із колег, хто ще не встиг публічно завітатися.

Скажімо, харків'янка Ніна Лапчинська, за її словами, належить до третього покоління репресованих. Дід її чоловіка Георгій Федорович Лапчинський був відомим політичним діячем з часів революції 1917 року і навіть обіймав посаду народного секретаря в УНР, а після громадянської війни примкнув до так званих комуністів-федералістів, потім був консулом у Львові, де схилив до репатріації в СРСР політично активну галицьку інтелігенцію задля інтенсивнішої українізації Радянської України, в результаті чого і його самого, звинувативши в націоналізмі, заслали спочатку в Казахстан, згодом «пришили» участь у Коновальцівській УВО й запроторили в Магадан і там десь у 1935 році розстріляли, тим часом як майже вся заготована ним галицька інтелігенція опинилася тут на Соловках у чеканні 1937-го року... Її ж рідного, нічим не знаменитого, діда, засудженого вже після Другої світової війни, більшовики доконали в уранових рудниках Кіровоградської області.

А ось неговіркий, завжди серйозний 30-літній кандидат історичних наук із Нікополя Владислав Грибовський, якому (єдиному з учасників дискусії!) брутально обмежили виступ на семінарі в Медвежогорську, — можна сказати, спадковий учений. Його батько Володимир Григорович, колишній голова районного осередку Товариства охорони пам'яток історії та культури (помер у 2002 році), ще в шістдесятих — сімдесятих роках минулого століття ініціював створення історичного музею під відкритим небом у селі Капулівці, обґрунтувавши цю ідею в нарисі «Біля моря Каховського». Та партійний бос обласного масштабу товариш Ватченко на якомусь там пленумі заявив, що науковець Грибовський, мовляв, хоче на каховському вітрильнику протягнути націоналізм в історичну науку — і за це підбаворий акомпанемент матючні його

вигнали з партії, «зарубали» дисертацію на тему «Економічні зв'язки запорожців з Правобережною Україною», тривалий час не допускали до викладання в інституті та серйозної наукової праці.

Тож довелося синові перейняти естафету батька, який, виявляється, був сподвижником широко відомого у вузьких колах ентузіастів-дослідників старожитностей енциклопедиста місцевого краєзнавства (нині також покійного) Павла Богуша, з яким і мені на початку дев'яностих років випала нагода «показувати» на теренах підмитой отим «рукотворним морем» колишньої Чортомлицької Січи, перезахоронюючи в тій же Капулівці нетлінні останки славного отамана Сірка, щоб потім увічнити цю подію в напівмістичному звіті про незвичайне журналістське відрядження¹²...

А Владислав Володимирович спочатку збагатив історичну науку дисертацією на тему «Ногайські орди Північного Причорномор'я у XVIII — на початку XIX століття», потім захопився останнім періодом існування й занепаду Запорізької Січи, і з метою глибшого вивчення предмету ось уже втретє приїздить на Соловки. Як наслідок — монографія «Кошовий отаман Петро Калнишевський», видана 2004-го року в Січеславі (Дніпропетровську), та з півтора десятка публікацій про «найвідомішого соловецького в'язня».

49-річний голова Хмельницького осередку Всеукраїнського товариства «Меморіал» ім. В. Стуса Олександр Новомирович Корольов яскраво «засвітився», поділившись із колегами першим числом редактованого ним «Вісника Подільського Меморіалу», де наведені засвідчені документами імена, факти і цифри, що стосуються планомірних безперервних жажливих злодіянь московського окупаційного режиму, починаючи з приходу до влади більшовиків, і героїчної боротьби подолян з окупантами й визискувачами та їхніми місцевими посіпаками.

А 40-річний Віктор Миронович Федощук зі Львівського обласного товариства

¹² Мій нарис «Як я дозахоронював Сірка» був надрукований у газеті «Народна армія» 4 червня 1994 р. — Г. Г.

«Пошук» наділив бажаними дискетами власних цифрових фотознімків, зроблених під час подорожи.

Із «незасвічених» можна назвати статечну й доброзичливу галичанку пані Галину Легун — вона всіх нас ласкаво запрошувала на гостину в її рідне село Угорники на Івано-Франківщині, та компанійську, метку й допитливу пенсіонерку-ентузіязтку з київського «Меморіялу» Катерину Сергієнко, яка всім на світі жваво цікавиться, усе фотографує й записує. Давня співачка уславленого хору «Гомін», Катерина Єлісеївна і тут охоче влилася в самодіяльний півчий гурт голосистих паломників, що «Червоною калиною» та іншими патріотичними піснями емоційно посилював численні обрядові дійства нашого духовного пастиря отця Володимира: «Боже великий, єдиний, нам Україну храни»...

Крім нас трьох представників Київського товариства політв'язнів та жертв репресій, реабілітованих колишніх зеків представляв і 78-річний Іван Адамович Солтан — голова Волинської обласної організації Всеукраїнського товариства політичних в'язнів і репресованих — вихований, чемний, приємний у поведженні чоловік, завжди акуратний, у свіжій вишиванці. Відсидів він свою п'ятирічку ще в кінці сорокових — на початку п'ятдесятих років минулого століття, заgrimівши в зону ГУЛагу із третього курсу Камінь-Каширського педучилища як член молодіжної секції ОУН бандерівського спрямування.

Познайомившись зі мною, він тут же замуликав таку популярну колись в українських повстанців мелодію пісні «Ішов відважний гайовий», яку я не раз чув іще в мордовських таборах, але її слів ніхто з моїх тодішніх та й нинішніх знайомих до кінця так і не міг пригадати. А Іван Адамович, виявляється, знає весь текст — і тут же власноруч записав його до мого робочого блокнота:

Ішов відважний гайовий | Два перші
До лісу темного. | рядки — двічі
За ним ішла дівчинонька —
Така гарна, як квітенька.
Він взяв її за рученьку,
До лісу проводив.

Назустріч їм серна бігла | Двічі
Стежкою попід ліс.
Він вимірів, він вистрілив —
В саме серце її вцілив!
Ой темна ніч майовая,
А він її убив...

Пішов відважний гайовий | Двічі
Дивитись, що зробив:
Його мила в крові лежить,
Останні слова говорить:
«Ох, милий мій, що ти зробив —
Нащо мене убив?».

Набив відважний гайовий | Двічі
Рушницю в другий раз.
Він вимірів, він вистрілив —
В саме серце себе вцілив!
Ой темна ніч майовая,
То він себе убив.

А соловейко десь в кущах | Двічі
Жалібно щebetав —
Він бачив це, та не сказав,
Як милий з милов ся прощав.
Ой темна ніч майовая, | Останні два
Як він з нею прощавсь...¹³ | рядки — двічі

«Зеркало русской революции»¹⁴

Другого дня нашого перебування на Соловках, згідно з наміченим планом заходів, у центральному скверіку Соловецького селища був проведений мітинг паломників за участю місцевих жителів та покладання квітів біля пам'ятного Соловецького каменя.

Люду зібралося чимало. Майоріли прапори. Лунали промови. А відкрив офіційну церемонію голова Соловецького сільського поселення Приморського

¹³ Тут, мабуть, слід зробити філологічне зауваження, або примітку. Бадьора й водночас жалібно пісня (слова і музика Л. Лепкого). Співається вона дуже мелодійно, хоча мелодія ритмічна, маршова. Але, читаючи текст, мало не на кожному слові мусиш спотикатися, збиваючись із ритму через інверсію (зміщення) наголосів, тому, записуючи, слід проставляти й наголоси згідно з ритмікою звучання, причому в деяких словах виходить по два наголошені склади.

¹⁴ Фразу запозичено з назви хрестоматійно відомої статті В. Леніна «Лев Толстой как зеркало русской революции».

муніципального району Архангельської області (такі адміністративні координати цього населеного пункту) Дмитро Дмитрович... Луговий. Пригадалося: кілька днів тому жалобний мітинг у Сандармосі відкривав голова Медвежогорської районної держадміністрації Володимир Карпенко. І це відразу спонукало мене до «крамольних» роздумів.

Складається враження, що в Росії нема (та, власне, ніколи й не було) своїх начальників — починаючи від великих князів, царів, імператорів, вождів та президентів і аж до дрібних чиновників — усі вони, за влучним визначенням В. Леніна, іногородці. Виняток становить хіба що Борис Єльцин, та й то під питанням. А ось про чинного президента Російської Федерації Володимира Путіна ширяться легендарні чутки — принаймні тут, в угро-фінському середовищі, — ніби він за національністю вепс, тільки не афішує того, ховаючись за нарешті віднайдену своїм попередником Єльциним і узаконеною нині «громадянською» формулою росіянин, що зрівнює всіх «іногородців», надійніше приховуючи їхню належність до певної національності, ніж колишнє руский: тоді можна було сказати «русский карел» або «русский еврей», а тепер натомість хіба що вжити словесний викрутас типу «россиянин карельского происхождения», а сказати «вепского происхождения» — складніше й незвичніше...

А де ж тоді отой власне великий руский народ, що у графі «національність» домінує навіть у списках розстріляних в ім'я гегемонії та процвітання цього народу (який із поблажливою зневагою нас називає хохлами, а ми його, відповідно, москалями, або кацапами) на всіх теренах найобширнішої в світі імперії, що й досі не перестає претендувати на всесвітнє панування?

Може, спробувати скористатися нагодою краще пізнати цей загадковий нарід з його історичними здобутками та втратами через ієверно Іофе й Ірину Фліге з пі-

терського та вже згадуваного Олександра Данієля¹⁵ з московського «Меморіялу»?

Та ми й до того неодноразово бачили по телевізору кращих представників росіян в інтелігентних образах то ієвер і Сахарова, то Новодворської та Політковської, то Явлінського та Каспарова, то Немцова та Чубайса, то Жириновського й Хакамади. Бачили, чули й пізнавали, як Всевишнього Господа Бога в різних іпостасях, зведених через Магомета до єдиного Аллаха або через Мойсея та Ісуса до ще єдинішого ієве...

А мені, по своїй наївній язичницькій простоті звиклому бачити й пізнавати Бога у самій Природі чи власній душі, і тут хотілось би по-щирості, відверто, без посередників поспілкуватися не взагалі з росіяніном або з якимось там недолугим чи ієверностім кацапом, а саме з натуральним і самодостатнім москалем, аби все-таки зрозуміти його зміфізовану містичну русскую душу.

І такого типу я запримітив у складі московської делегації саме на тому мітингу при покладанні вінків біля Соловецького каменя. Це був, висловлюючись образною мовою російського фольклору, богатырь, добрый молодец, детинушка — косая сажень в плечах, з розлогою сивою бородою мало не до пояса та розкішною вибіленою роками шевелюрою. Принаймні, зовні він дуже нагадував Лева Толстого: ну викапане тобі зеркало русской революции!

Звичайно ж, я скористався нагодою на першому слухному дозвіллі зав'язати з ним невимушену розмову. Співбесідник виявився освіченою, ерудованою, до того ж відвертою і нелукавою

¹⁵ Пригадую батька цього Олександра — нині покійного Юлія Данієля, який у середині далеких шістдесятих років минулого століття за спробу чи то емігрувати в Ізраїль чи тільки передати за кордон свої твори опинився за колочими дротами в Мордовії і там «косив» під блатного (завжди неохайний, ходив зіщулившись у розхристаному бушлаті з відірваними гудзиками), та його подільника — статечного, марксобородого Андрія Синявського, який за чифіром, — а в таборах чифірування вважалося свого роду обрядовим дійством, — бувало, помпезно промовляв, передусім маючи на увазі, мабуть же, себе і свого товариша: «Вот мы, цвет русской интеллигенции...» — Г. Г.

людиною. Довідавшись, що ми кияни, він аж просіяв, засипавши компліментами і «мать городов иевер», і Київську Русь — «колыбель трех иеверно славянских народов», але тут же ні сіло, ні впало почав ганьбити галичан за їхні «в принципе неприемлемые» націоналістичні устремління. В чому полягає цей «принцип» і чим він відрізняється від загальноприйнятого у світовій практиці принципу природного права націй на самовизначення, мій опонент так і не зміг толком пояснити, але сказав, що в контексті слов'янської иеверності він разом з усією свідомою московською громадою готовий підпорядкуватися Києву, аби відновити історичну справедливість, оскільки «иеве великого русского народа — в иеве».

Довго тривала та бесіда під тихий хлюпін біломорської хвилі, але й вона, подібно до медвежогогорської науково-практичної конференції та «круглого столу» тут, на Соловках, так і не добігла, як тепер модно казати, консенсусу. Та чи не найсмійнішим був її фінал.

Коли я запитав, що змусило такого «принципового» поборника єдиної неділимій Росії прибути сьогодні в ці краї, де мордувалися й гинули якраз противники великоросійської імперської ідеї та практики, він назвався сином репресованого і розповів про своїх діда й батька — кубанських козаків, нащадків колишніх запорожців, — ще на зорі радянської влади разом із сім'ями винародовлених із Краснодарського краю і замордованих більшовиками. А «сын врага народа» після всіляких поневірянь нарешті опинився в Москві й там прижився. Прізвище ж цього сина, як і його батька, діда та прадіда — Лебеденко.

Ось таким виявилось «зеркало русской революции» — не дзеркало, а ніби якась задзеркалля...

І святі... горшки ліплять

Соловецький кремль, як і належить середньовічній фортеці, всуціль огорожений неприступним муром, фасад якого з «парадним» входом спрямований на бухту Благополуччя. А з протилежного боку стіни рукотворної твердині омиває

ніби звичайне для тих місць водоймище з інтригуючою назвою Святе озеро.

Опинившись на «святій землі», не скупатися в Святому озері — мабуть, все одно, що побувати в Римі й не побачити Папи римського...

Позаяк протягом тридобового перебування на біломорських островах часу в нас було вдосталь, а погода видалася напрочуд сприятливою, тож ми поодиноці і групами на чолі зі своїм ініціативним священиком раз по раз намагалися кожен по-своєму здійснювати хто ритуальне омовіння, хто занурення, а декотрі — й швидкісний заплив та глибоке пірнання, аби святою водою начисто змити тілесну скверну.

Але свята вода виявилася не такою вже й чистою та прозорою, як здавалось би, а якогось підозріло іржавого, брунатного кольору. І не тому, що поряд з нами місцеві дітлахи (а може, діти приїжджих туристів), купаючись на мілководді, обмазувалися грязюкою й кидали одне в одного грудки глею, а неподалік на кладці їхні мами чи тітки прали й виполоскували брудну одягу. І не тому, що візники тут же обмивали своїх спітнілих коней, а водії КамАЗів змивали бруд із велетенських машин.

Чесно кажучи, нам спочатку страшно було й залазити в таку воду, тим більше, що дно пляжної частини озера було всіяне скляними скалками розбитих пляшок та шматками іржавого залізяччя... І тільки легкий специфічний запах йоду розвіяв усі наші сумніви. Так ось звідки і оте забарвлення води, і її легендарна непростудність та цілющість, і дезинфекція всякого наносного бруду! Виходить, даремно й назва така утвердилася. Тільки занадто по-варварськи експлуатують люди і назву, і властивості Святого озера...

З його глибин я й собі добув цікаві сувеніри — відрубок обвугленої деревини та черепок якогось керамічного чи гончарного виробу — як речовий доказ того, що і святі горшки ліплять...

Відтак, попередньо очистившись од тілесної скверни, ми з колегами Григорієм Куценком та Валерієм Кравченком зішлись на думці, що незайвим було б змити і йодований бруд Святого озера солоною прохолодою Білого моря. І хоч для

цього довелося досить довго теліпатися пішки, доки потрапили до відкритого морського простору, зате ж яке задоволення отримали! А на пам'ять про ту неповторну купіль я прихопив із собою два біломорські камінці: один схожий на бурштин, другий — на мушлю.

На зворотньому шляху ми час від часу ніби знічев'я заглиблювалися в придорожні хащі, де нас мало не загризли комарі. Звичайно ж, буде перебільшенням сказати, що соловецький комар розміром з нашого горобця. Але вони таки дебелі і їх там так же багато, як, приміром, у Гостомелі поблизу Києва, і що від них відбою нема, особливо в лісі, та коли ще познімати з себе сорочки, як це спочатку зробив мій тезко й безпосередній начальник по громадській роботі Куценко, а за ним і ми, щоб, позав'язувавши рукави, перетворити їх на добрячі торби для грибів, то це буде правда. Як правда й те, що грибів у соловецьких лісах виявилась тьма-тьмуца — і всі, немов капелюхи. Особливо впадають ув око підосичники, або, як у нас кажуть на них, червоноголовці. А нерідко й справжні темнобрунатні боровики трапляються.

Отож ми з Куценком похапцем збираємо їх, перебігаючи від однієї галявини до іншої та ще й пильнуючи дорогу, аби, чого доброго, не заблукати, а Валерій нам допомагає, переносячи з місця на місце самодіяльні торби й по ходу фотографуючи знамениту здобич своїм новеньким цифровим апаратом, спеціально придбаним для цієї подорожі.

І раптом:

— Григорію! Ти не бачив, куди я поклав свій фотоапарат?..

До котрого з нас було це звертання, невідомо, але ми обидва занепокоїлися: така пропажа — спробуй тепер відшукати його в суцільних мохах цих захаращених болотистих нетрошів...

Потупцювали туди-сюди для годиться, відчуваючи марність старань — і вже навіть відпала охота до грибів, тож ми, похнюпившись, за торби і гайда до дороги, коли бачимо: наш Валерій за щось перечепився, аж мало не впав, несподівано радісно вигукуючи:

— О!

Думали, велетенський гриб побачив, а виявляється, то він на свій щойно загублений фотоапарат наступив. Добре, що мох м'який, так навіть лінзи не пошкодив.

Зате увечері в готелі ми пир улаштували: попросили в обслуги дві великі каструлі, зібрали, в кого були, кип'ятильники й такої грибною юшки наварили, що вся наша паломницька братія від задоволення тільки облизувалась!..

Ось на такій мажорній ноті завершувалась наша соловецька епопея. Ранком дружно зібралися в бухті Благополуччя, повсідалися на той же катер і, супроводжувані кугиканням та помахом крил зграї чайок, взяли курс на Кем.

Ще по дорозі до Сандармоху ми відвідали знакові місця Південної Карелії Повенець та Кондопогу, що в гирлі ріки Суни при її впадінні в Повенецьку затоку Онезького озера, а за планом мали побувати й вище по течії цієї ріки з каскадом унікально мальовничих водоспадів та урочищ — Гірвасі та Ківачу, що й зробили на зворотньому шляху, ще раз заїхавши перед тим до Медвежогорська.

У Гірвасі вразила об'ємність незмірного простору, затисненого кам'яними скелями химерних конфігурацій, яких не вигадас уява, й омиваний невпинними (хоча й перепиненими штучною греблею) потоками чистих бурхливих вод.

Розслабся. Купайся. Дихай. Спостерігай.

Оцей величний каньйон, оті дивовижні краєвиди, що відкриваються з висоти греблі Гірваської гідроелектростанції, а ще більше із загребелля, нас так захопили, що до Державного природного заповідника «Ківач», хоч він і знаходиться неподалік, ми добралися аж надечір. Добре, що в тамтешніх місцях літній день набагато довший, ніж у нас, та й уночі не темрява, а ніби присмерки, то встигли ще багато дечого побачити й відчути.

Відвідання Музею природи заповідника платне. Доки ми скинулись по двадцять рублів на квитки та, перш ніж зайти за огорожу, перечитали рекламні вивіски на вході до самого парку, а потім вишиковувалися для ефектної групової фотографії на пам'ять, аж гульк:

наш духовний пастир барахтається десь ген унизу, то потопаючи, то виринаючи з нуртуючих вод. Здавалося, вони ось-ось затягнуть бідолаху в безодню вирви порожистого водоспаду Ківач, і тільки на одному з уступів скелі, що охоплює його мальовничим амфітеатром, залишається лежати пригнічені бронзовою масою святого хреста акуратно складені священицькі румовища...

Ну, з жахом подумав кожен свідок тієї з'яви, закрутила нечиста сила відчайдушного батюшку в шаленому вирі величного водоспаду — так може статися й непоправне... І перший, хто стрімголов кинувся в ту водоверть рятувати благочестивого панотця, був зовні непримітний, богобоязний, а отже стриманий у буденних помислах і діях (мабуть, тому ще й досі не удостоєний високого звання Героя), але в надзвичайних обставинах завжди рішучий Валерій Кравченко. Та, як виявилось, даремно старався: ніяк то не вража підступність злого духу і тим паче не бажання похизуватися спонукали неабиякого плавця Володимира Черпака раз по раз пірнати й виринати — просто він виловлював у водоспадній піні зірвані невагомною стихією труси з його грішного тіла — і таки, слава Богові й козацькому гарту та вправності, вилловив самотужки, доки пан Валерій підплив на допомогу.

Тож після цієї пригоди і я набрався зухвалости у м'яких кріслах автобуса перед черговою молитвою на сон грядущий обережненьким натяком порадити святому отцеві Володимиру, з яким за дорогу ми добре спізналися й, незважаючи на його сан, були вже ніби запанібрата (навіть при нагоді сукупно причащалися оковитою та свіжозвареними грибами на закуску!), щоб він у постійних зверненнях до Матері

Сина Всевишнього, принаймні, себе не обзивав великим грішником, оскільки всі свої й почасти наші гріхи не тільки відмолив, а й відмив у Святому озері, прочистив у Білому морі, рештки ж їх мов язиком злизали бурхливі потоки Гірвасу та Ківачу...

Дорога додому здалася мобільнішою. У Пітері не зупинялися, а, перепочивши трохи й розім'явши пішою екскурсією по Пскову, рушили далі. Цього разу Білоруссю проїздили повидну. Вразила охайність сябрів. Уявляєте: за всю дорогу ми не помітили жодного целофанового кулька чи викинутої на обочину порожньої пляшки! Не те, що у нас... Подумалось: якщо це й організована командою бацька Лукашенка показуха, а не сила внутрішнього потягу до чистоти, то нехай краще буде така показуха, ніж наша захламленість, особливо на придорожжях.

Під час тригодинної стоянки на прикордонному пропускному пункті в Нових Яриловичах переводимо стрілки хронометрів на годину назад.

Затим об'їзною дорогою по мосту через Десну проминаємо мій рідний Чернігів — центр колись могутнього Сіверського князівства, далеким прикордонням якого був такий собі малонаселений пункт Москва...

А ось за мутносизою гладінню Славутича у прижухлій зелені Печерських пагорбів із-за сталевієї постаті грізної Баби з мечем та щитом зблиснули позолотою бань і київські церкви та собори. Що може бути святішого на нашій грішній і досі ще не своїй землі?..

*Київ — Сандармох — Соловки — Київ,
серпень 2007 р.*

Збережено граматичні особливості авторського стилю.

ПРОЧИТАЙТЕ ДІТЯМ

Геннадій Горовий

Квако був украй лінивим жабеням. Тільки й знав, що, лежачи на лататті, підставляти боки пестливим промінчикам. Ледь бурсаючи кінчиками лапок у про-

зорій воді, він безжурно наквакував мотив улюбленої пісеньки:

— Ква-кум-ква ква-кум-кум-ква, кум-ква-ква ква-кум-ква-ква.

За таку вдачу однолітки дражили його хмарком, а старші жаби, прострибуючи повз, непривітно косилися на байдикувате жабеня.

Та були й такі, хто душі за ним не чув. То, звичайно ж, його тато Скрек і мамуся Кумка.

Одного разу Квако випадково — ну, майже випадково, дочув, як мамусина сестра Ква-квакка докоряла їй за те, що, мовляв, розбещує сина. Мамуся Кумка, вислухавши тес, відповіла, що Квако ще маленький, аби задавати йому якої роботи. Та й взагалі, як виховувати Квака, то справа тільки її — Кумки, тож хай шановна сестриця пошукає кого вчити деінде.

От і жив собі Квако, незнаючи турбот. Минали дні. Інші жабенята вже давно зловили перших своїх комариків, пізнали премудрості, як пережити зиму... Багато чого навчилися. Квако ж не вмів нічогосінько. Бо як можна щось уміти, нічому не навчаючись?

Однієї погожої днини Квакові трапився на очі великий лататтевий листок. Відірваний від водяної рослини й нічий, він плыв за течією і скидався на пліт.

У жабенятки загорілися очі. Йому відразу пригадалися чисельні татові історії про відважних мандрівників. Чого тільки

Ква-кум-ква

Казка

в тих історіях не було! І чарівні речі — як-от скринька, завжди наповнена по вінця смачнючими сушеними мушками, і краї, де ясно й тепло увесь рік, і незрівнянної краси квакині, що дивляться на звитяжного мандрівника закоханими очима...

Квако немов на яву побачив своє героїчне майбуття. Ось вона, його життєва стежка: скарби, красуні й слава.! Багато, багато слави!

Недовго думаючи, він стрибонув на лататтевий лист — тобто, звичайно ж, на свій у майбутньому всесвітньо відомий пліт. Вмостившись якнайзручніше й, поринувши у крутіж манливих видінь, Квако незчувсь, як заснув.

Прокинувся юний мандрівник від нагужного, скрекотливого плачу. Виявилося, пліт-листок вже давно прибило хвилями до берега, та він так міцно спав, що цього й не помітив.

Огледівшись, Квако побачив жабенятко. Зовсім маленьке, ще менше за нього. Воно сиділо в прибережній траві саме-самісіньке і гірко плакало.

Квако несміло наблизився і спитав:

— Ти чого плачеш?

— Я загуби-и-ився, — відповіло жабеня й заплакало ще дужче.

Тут тільки Квако збагнув, що, поки він спав, лататтевий листок відніс його так далеко, що він і гадки не має, де є тепер. То що, виходить він теж загубився?

— Ти заспокойся, — спробував утішити жабенятка Квако. — Дивись на мене: я теж загубився, але ж не плачу.

— Теж загубився? — перепитало недовірливо жабенятко.

— Так і є, — підтвердив Квако, зраділий від того, що жабенятко перестало плакати.

— І що, ти зовсім-зовсім не боїшся?

— Не боюся, — гордо запевнив Квако, в якого від страху аж подих перехоплювало. Ну, не показувати ж себе боягузом перед кожним пуголовком.

— Мене звати Квако, а тебе?

— Квакумчик, — відповіло жабенятко.

— Ти ось що, Квакумчику... ти заспокойся. Я нікому не дам тебе скривдити. І додому ти дуже скоро повернешся... я обіцяю.

У Квака аж лапки послабли від власної сміливості. А Квакумчик, зраділий, що йому більше нічого боятися, сказав:

— Я голодний.

Лапки у Квака послабли ще дужче. Образ сильного та сміливого жабуна загрожував от-от розтанути. Він-бо зовсім не вмів добувати їжу! Але як у цьому зізнаєшся тому, кого тільки-но переконував, ніби тобі до снаги будь-яка справа? І Квако наважився:

— Ось що, Квакумчику, ти посидь тут, а я пошукаю чогось поїсти.

Чого Квако зазнав під час першого в своєму житті полювання, він потім так нікому і не розповів. Та, коли вірити Квакумчикові, Квако, припадаючи на праву лапку, приніс йому цілих два комарики!

Поволеньки сонце сховалося до свого терему. Йому на зміну вийшов молодецький місяць.

Ситий і заколисаний тихою пісенькою Квака, Квакумчик заснув просто неба. А Квако сидів і, наквакуючи улюблену мелодію, думав. Йому тієї ночі багацько про що треба було подумати.

— Ква-кум-ква ква-кум-кум-ква, кум-ква-ква ква-кум-ква-ква.

Це був найдовший день у житті Квака. Він устиг пізнати справжню дружбу, навчився добувати їжу... А ще він зрозумів одну дуже важливу істину: виявляється, коли про когось піклуєшся, власні негоди подолати набагато легше.

Він обіцяв Квакумчику, що поверне його до тата й мами, а теперішній Квако — не з тих, хто розкидається пустими обіцянками. Він знає напромак, звідки сюди при-

плив, і має лататтевий лист, який витримає і його, і Квакумчика. Дістатися власної домівки для нього тепер лише справа часу. А вже його батькам простіше простого буде з'ясувати, де мешкає Квакумчик і хто його родичі.

Квако позіхнув і примостився поряд із Квакумчиком: завтра, як зійде сонечко, вони вирушать у дорогу.

А коли настав ранок, то Квако не повірив заспанним очам: перед ним, щасливо усміхаючись, нишком сиділа мамася Кумка.

— Як?.. звідки?! — вигукнув радісно Квако.

— Ми тебе шукали всю ніч, — сказала мамася Кумка. — А коли нарешті знайшли... ви з маленьким спали і ми вирішили вас не будити.

Мамусині слова нагадали йому про Квакумчика. Квако озирнувся, аби перевірити, чи все добре в його друга.

З Квакумчиком усе було гаразд. Він сидів обіч і намагався проморгатися від сну.

— Ходи до води, — сказав йому Квако. — Я допоможу тобі вмитися.

Поки він умивав Квакумчика, приплив Тато Скрек і привів із собою батьків Квакумчика. Виявилось, що тато Скрек і татусь Квакумко — давні друзі.

Тож уся ця історія закінчилась якнайкраще. Квако й Квакумчик розпливлися по своїх домівках. Проте вони назавжди лишилися друзями нерозливвода.

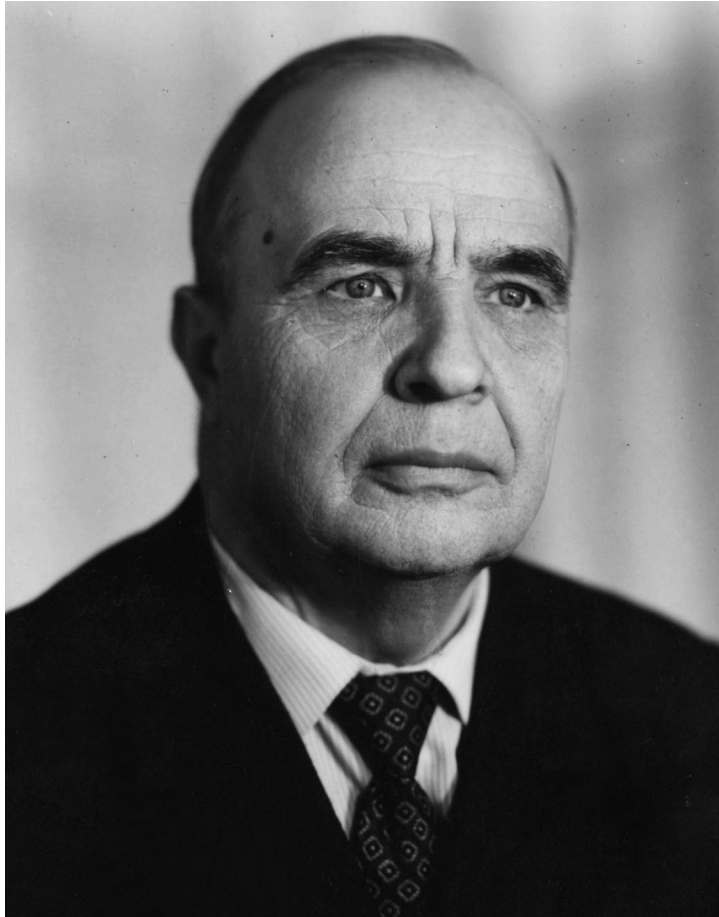
Квако з того дня дуже змінився. Він збагнув наскільки важливо все знати й усе вміти. Його більше ніхто не називав ні хмарком, ані байдиком.

Пройде час, Квако стане поважним, умудреним жабуном. І коли над жаб'ячою громадою нависне страшна небезпека, саме Квако буде тим, хто відверне біду.

Але то вже інша історія.

— Ква-кум-ква ква-кум-кум-ква, кум-ква-ква ква-кум-ква-ква.

*м. Обухів,
Київська область*

М. Г. ГОНЧАРЕНКО (1912—1997)

20 грудня 2012 року в Луганську відбулася Всеукраїнська наукова конференція «Соціально-економічна та політична модернізація України на початку ХХ століття (до 100-річчя від дня народження професора Миколи Гавриловича Гончаренка)». Учасники конференції виступали з доповідями на таких секціях: «Відомі науковці Донбасу», «Проблема занепаду капіталізму та утвердження соціалізму в історії України», «Вивчення історії України початку ХХ ст. у вітчизняних та зарубіжних дослідженнях». Друкуємо деякі з цих доповідей.

Наукове життя, педагогічна діяльність Миколи Гончаренка є яскравою сторінкою в історії університету. Тут він працював протягом 46 років, з яких 29 був завідувачем кафедри.

Народився майбутній учений 13 (26 — за новим стилем) грудня 1912 року в селі Суислове Компаніївського району Кіровоградської області. На початку 30-х років, рягуючись від примусової колективізації, вся родина залишає рідні місця, а Микола опиняється в Ленінграді. Із серпня 1931 р. до призову на військову службу в грудні 1933 р. він працює токарем на заводі «Більшовик». Військову службу йому призначили проходити молодшим командиром артилерійського полку РСЧА, що базувався в Приволзькому військовому окрузі. Після закінчення служби Микола Гончаренко у 1935 р. вступає до історичного факультету Саратовського державного університету імені М.Г. Чернишевського.

В університеті Миколі поталанило вчитися у відомих учених-істориків, яких компартійна влада вилучала з провідних вищих навчальних закладів Москви та Ленінграда, зокрема у члена-кореспондента Академії наук СРСР Анни Панкратової. Він блискуче вчиться, захоплюється науковою роботою. Студенту-випускнику доручають викладати на молодших курсах історичного факультету університету основи марксизму-ленінізму. 1940 року М.Г. Гончаренко з відзнакою закінчує університет за спеціальністю «Історія» й отримує кваліфікацію асистента-історика. У тому ж році починається його самостійна викладацька робота на посаді старшого викладача основ марксизму-ленінізму у Вольському учительському інституті.

У Саратовському університеті здібному юнакові запропонували продовжувати наукову роботу. Працюючи у Вольську, Микола Гаврилович протягом 1940/41 навчального року підготував і склав в університеті 4 екзамени кандидатського мінімуму. Але всі плани наукової роботи були відкладені з нападом Німеччини на СРСР.

З липня 1941 р. Микола Гаврилович у лавах Червоної армії, спочатку у Приволзькому військовому окрузі, а потім бере безпосередню участь у бойових діях IV Українського, I та III Білоруських

фронтів, за що отримав ордени Вітчизняної війни I і II ступеня, Червоної Зірки. Майор Гончаренко на чолі штурмового батальйону дійшов до Східної Пруссії, де 16 січня 1945 р. був важко поранений. Майже весь 1945 р. він знаходився в госпіталях, деякий час за станом здоров'я не міг працювати.

Але молодий організм переміг, і на початку 1946 року Микола Гаврилович повертається до Вольського учительського інституту, де починає свою викладацьку діяльність. Однак його батьки у той час мешкали у Ворошиловграді й разом було легше долати післявоєнні труднощі життя, лікувати поранення. Тому Микола Гаврилович у вересні 1946 р. зі своєю родиною приїздить сюди й стає старшим викладачем основ марксизму-ленінізму у Ворошиловградському педагогічному інституті. Тут він працював до 1992 р., коли у 80-річному віці пішов на пенсію.

В інституті повною мірою виявився науковий потенціал Миколи Гончаренка, його організаторські здібності. Протягом 1946—1949 рр. він веде напружену викладацьку роботу й водночас готує кандидатську дисертацію за темою «Ради Донбасу від лютого до жовтня 1917 р.» У 1950 році М.Г. Гончаренко захистив дисертацію в Інституті історії АН УРСР, отримав науковий ступінь кандидата історичних наук.

У жовтні того ж року він був затверджений у вченому званні доцента по кафедрі історії СРСР, а в грудні став завідувачем кафедри марксизму-ленінізму педагогічного та учительського інститутів. Очолена ним кафедра складалася з 6 осіб, з них тільки він один мав науковий ступінь кандидата наук. Протягом 50-х років Микола Гончаренко створює на кафедрі міцний висококваліфікований викладацький колектив, і на початку 60-х років з 8-ми викладачів кафедри 6 уже мали наукові ступені та вчені звання.

У 1964 р. М.Г. Гончаренко очолює створену тоді нову кафедру історії КППС, докладає чимало зусиль для її становлення й розвитку. Коли в 1979 році він залишив керівництво кафедрою, з 11 викладачів кафедри семеро мали наукові ступені та вчені звання, а сам Микола Гаврилович був професором, доктором історичних наук.

Багато поколінь студентської молоді запам'ятали Миколу Гончаренка

як блискучого лектора, творчу людину, завжди відкрити для спілкування.

Він приділяв спілкуванню з викладацькою молоддю, студентством першочергову увагу. Вважав, що це допомагає молоді формувати погляди на головні проблеми наукового і суспільно-політичного життя, осмислювати навколишню дійсність.

Микола Гаврилович був постійним учасником різноманітних теоретичних та методичних семінарів, науково-практичних конференцій, де його творча натура, глибина і всебічність знань виявлялися особливо яскраво.

Захист дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук був тільки першим кроком на шляху наукового пошуку, який Микола Гаврилович здійснював у галузі історії України. Незабаром він стає визнаним авторитетом з історії робітничого руху в Донбасі.

У 1957 році виходить друком його монографія «Советы Донбасса в 1917 году (март — декабрь)» (Сталино, обл. издательство), 1961 р. друга монографія — «Октябрь в Донбассе» (Луганское обл. издательство), 1963 р. третя — «Борьба за укрепление власти Советов в Донбассе» (Луганское обл. издательство). Ці роботи дістали високу оцінку науковців. У 1961 р. наукова, викладацька й громадська діяльність Миколи Гавриловича була відзначена орденом Леніна. У 1963 році ВАК СРСР затвердив його у званні професора по кафедрі марксизму-ленінізму зі спеціальності «Курс історії КППС».

Не зупиняючись на досягнутому, Микола Гаврилович підготував докторську дисертацію за темою «Підготовка соціалістичної революції і встановлення радянської влади у Донбасі (лютий 1917 — квітень 1918 рр.)», захист якої відбувся у 1965 р. в Харківському державному університеті. Рішенням ВАК СРСР в 1967 році йому присуджується науковий ступінь доктора історичних наук.

Учений друкує статті в Українській радянській енциклопедії, Радянській енциклопедії історії України, стає автором і членом редколегій загальноновизнаних видань: «Історія міст і сіл Української РСР. Луганська область» (К.: УРЕ, 1968); «Луганск. Исторический очерк» (Донецк : Донбасс, 1969); «Великий Жовтень і громадянська

війна на Україні» (К. : Наук. думка, 1973); «Ворошиловград. Исторический очерк» (Донецк : Донбас, 1974); «История городов и сел Украинской ССР. Ворошиловградская область» (К. : УСЭ, 1976); «Очерки истории Ворошиловградской областной партийной организации» (К. : Политиздат Украины, 1979); «История рабочих Донбасса. В 2-х томах» (К. : Наук. думка, 1981); «Страною возвеличенный Донбасс: Очерки» (Донецк : Донбас, 1987). Друкує монографію «В битвах за Октябрь (март 1917 — март 1918 гг.). Исторический очерк» (Донецк : Донбас, 1974).

Загалом Миколою Гончаренком було видано понад 140 книг, брошур, статей. Найбільшого визнання дістала його робота у складі авторського колективу над двотомною працею «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні» (К.: Наук. думка, 1967). У травні 1969 р. в Україні встановлюються Державні премії УРСР у галузі науки і техніки. У грудні 1969 р. були визначені перші лауреати, серед яких (за вказану працю) був і Микола Гаврилович.

Серед нагород, якими відзначена невтомна праця вченого-педагога, — медаль Н.К. Крупської (1969 р.), у 1973 році йому присвоєно почесне звання заслуженого працівника вищої школи УРСР. Визнанням наукових досягнень було включення Миколи Гавриловича до складу вченої ради Інституту історії АН УРСР.

Багато уваги Микола Гаврилович приділяв підготовці науково-педагогічних кадрів, керуючи створеною ним аспірантурою. Він підготував 21 кандидата історичних наук, одного доктора наук.

Не меншої поваги заслуговує громадська діяльність Миколи Гончаренка. З 1955 р. понад двадцять років він був головою правління обласної організації товариства «Знання», членом правління Українського республіканського товариства «Знання» і членом ревізійної комісії Всесоюзної організації товариства «Знання». Тривалий час, з 1947 по 1962 рік, він був депутатом Луганської міської Ради депутатів трудящих. У 1969 р. Микола Гаврилович був відзначений званням почесного громадянина Луганська.

Помер Микола Гаврилович Гончаренко 5 травня 1997 року.

УДК 929 Гончаренко: 94(477)

Анатолій Климов

м. Луганськ

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ТА НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРА М. Г. ГОНЧАРЕНКА

Висвітлюється життєвий шлях, наукова діяльність доктора історичних наук, професора Луганського національного університету імені Тараса Шевченка Миколи Гавриловича Гончаренка, одного з перших лауреатів Державної премії УРСР в галузі науки і техніки, одного із засновників аспірантури університету, почесного громадянина Луганська.

Ключові слова: Луганський національний університет, історія вищої освіти в Донбасі, українська історична наука другої половини ХХ століття, українські історики ХХ століття.

Микола Гаврилович Гончаренко, знаний фахівець у царині історії робітничого руху в Донбасі, боротьби за владу в цьому регіоні в 1917—1918 рр. був, без перебільшення, непересічною особистістю. Його науково-педагогічна діяльність припала на радянські часи й це відбилося на наукових працях ученого. Критично ставлячись до радянської системи, він водночас вимушений був у цю систему інтегруватися. Адже держава була для вчених єдиним працедавцем і вони могли працювати тільки в державних університетах або інститутах та науково-дослідних установах, матеріально цілковито залежавши від влади.

М. Г. Гончаренко вписав яскраву сторінку в історію Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, в якому працював протягом 46 років, з них 29 був завідувачем кафедри, в історію вищої освіти Луганщини. У 3-му томі Української радянської енциклопедії, друге видання якої вийшло з друку 1979 р., вміщено біографічну довідку про вченого [1, с. 103]. Але скупі рядки енциклопедичного тексту не репрезентують усієї повноти й багатогранності його колоритної постаті.

Народився майбутній учений у заможній селянській родині 13 (26 — за новим стилем) грудня 1912 року

в селі Суислове Компаніївської волості Єлисаветградського повіту Одеської губернії (зараз це Компаніївський район Кіровоградської області). Батько його був так званим «твердозавданником», таких селян влада постійним збільшенням податків доводила до розорення.

На початку 30-х років, рятуючись від примусової колективізації, вся родина залишає рідні місця, а Микола опиняється в Ленінграді. Із серпня 1931 р. до призову на військову службу в грудні 1933 р. він працює токарем на заводі «Більшовик». Ураховуючи освіченість та організаторські здібності хлопця, військову службу йому призначили проходити молодшим командиром артилерійського полку РСЧА, що базувався поблизу Саратова в Приволзькому військовому окрузі. Після закінчення служби Микола Гончаренко в 1935 р. вступає до історичного факультету Саратовського державного університету імені М. Г. Чернишевського. Робота на заводі та служба в армії в тодішніх умовах суворого класового відбору до вищих навчальних закладів були тим необхідним додатком до здібностей, який дав йому змогу стати студентом.

У університеті Миколі поталанило вчитися у відомих учених-істориків, яких

Климов Анатолій Олексійович — професор, завідувач кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

компартійна влада вилучала з провідних вищих навчальних закладів Москви та Ленінграда, зокрема у члена-кореспондента Академії наук СРСР Анни Панкратової. Він блискуче вчиться, захоплюється науковою роботою. Студентові-випускнику доручають викладати на молодших курсах історичного факультету університету основи марксизму-ленінізму — введений тоді обов'язковий навчальний предмет [2, арк. 4]. 1940 року М. Г. Гончаренко з відзнакою закінчує університет за спеціальністю «Історія» й отримує кваліфікацію асистента-історика [2, арк. 17]. У тому ж році починається його самостійна викладацька робота на посаді старшого викладача основ марксизму-ленінізму у Вольському учительському інституті [2, арк. 7].

У Саратовському університеті здібному юнакові запропонували продовжувати наукову роботу й спеціалізуватися з основ марксизму-ленінізму. Працюючи у Вольську, Микола Гаврилович протягом 1940/41 навчального року підготував і склав в університеті 4 екзамени кандидатського мінімуму: з історії ВКП(б), діалектичного та історичного матеріалізму, історії народів СРСР та німецької мови [2, арк. 6]. Але всі плани наукової роботи були відкладені з нападом Німеччини на СРСР.

Із липня 1941 р. Микола Гаврилович у лавах Червоної армії, спочатку в Приволзькому військовому окрузі, а потім бере безпосередню участь у бойових діях IV Українського, I та III Білоруських фронтів. Воював хоробро, за що отримав ордени Вітчизняної війни I і II ступеня, Червоної Зірки. З важкими боями майор Гончаренко на чолі штурмового батальйону дійшов до Східної Пруссії, де 16 січня 1945 р. був важко поранений. Майже весь 1945 р. він перебував у госпіталях, звідки вийшов інвалідом II групи й деякий час за станом здоров'я не міг працювати.

Але молодий організм переміг і, як тільки сталося деяке покращення здоров'я, Микола Гаврилович на початку 1946 року повертається до Вольського учительського інституту, де починає свою викладацьку діяльність [2, арк. 8]. Однак батьки його в той час мешкали у Ворошиловграді й разом було легше долати післявоєн-

ні труднощі життя, лікувати поранення. Тому Микола Гаврилович у вересні 1946 р. зі своєю родиною приїздить сюди й стає старшим викладачем основ марксизму-ленінізму у Ворошиловградському педагогічному інституті. Тут він працював до 1992 р., коли у 80-річному віці вийшов на пенсію.

В інституті повною мірою виявився науковий потенціал Миколи Гончаренка, його організаторські здібності. Протягом 1946—1949 рр. він веде напружену викладацьку роботу й водночас готує кандидатську дисертацію.

Працювати в перші повоєнні роки було важко. І не тільки через скрутні матеріальні та побутові умови. Микола Гаврилович був єдиним викладачем, котрий читав курс історії ВКП(б), тому викладав його студентам усіх факультетів і спеціальностей на великих потоках у найбільшій аудиторії ще не повністю відбудованого навчального корпусу (відбудовні роботи завершилися тільки в 1955 р.). Таке навантаження, безумовно, потребувало хорошої фізичної форми, а давалися взнаки важкі поранення, отримані на фронті. Крім того, треба було брати участь у різноманітних політичних заходах і кампаніях, організовувати численні конференції, як-от «В. І. Ленін, Й. В. Сталін та історична наука», «Боротьба з буржуазним космополітизмом і завдання історичної науки», керувати постійнодіючим семінаром з вивчення творів Й. Сталіна тощо.

При цьому треба було завжди пильнувати, адже на всіх кафедрах були «інформатори» — люди, які співробітничали з органами держбезпеки, повідомляючи про все, що там відбувалося. Відомий випадок, коли лаборант кафедри зробив механічну помилку, надрукувавши в питанні «Партія більшовиків в період столипінської реакції» «сталінської реакції». Миттєво про це стало відомо в управлінні держбезпеки, але Микола Гаврилович встиг знищити злочасний білет, а тому звинуватити його у ворожих діях не вдалося.

У 1950 році М. Г. Гончаренко захистив дисертацію за темою «Ради Донбасу від лютого до жовтня 1917 р.» в Інституті історії АН УРСР, отримав науковий ступінь кандидата історичних наук [2, арк. 11]. У жовтні

того ж року він був затверджений у вченому званні доцента по кафедрі історії СРСР, а в грудні став завідувачем кафедри марксизму-ленінізму педагогічного та учительського інститутів [2, арк. 13, 15]. Очолена ним кафедра складалася з 6 осіб (крім нього на кафедрі працювали Х. Ф. Лук'янов, Р. Е. Даснман, А. І. Гуров, Р. Й. Новопляньська, Г. Г. Потапов [2, арк. 18]), з них тільки він мав науковий ступінь кандидата наук. Протягом 50-х років Микола Гончаренко створює на кафедрі міцний висококваліфікований викладацький колектив, і на початку 60-х років з восьми викладачів кафедри шестеро вже мали наукові ступені та вчені звання.

У 1964 р. М. Г. Гончаренко очолює створену тоді нову кафедру історії КППС [2, арк. 37], докладає чимало зусиль для її становлення й розвитку. Кафедра стає провідною не тільки в інституті, а й серед гуманітарних кафедр усіх вищих навчальних закладів області. Коли в 1979 році він залишив керівництво кафедрою, перейшовши на посаду професора, з 11 викладачів кафедри семеро мали наукові ступені та вчені звання, а сам Микола Гаврилович був професором, доктором історичних наук.

Багато поколінь студентської молоді запам'ятали Миколу Гончаренка як блискучого лектора, творчу людину, завжди відкриту для спілкування. Навіть в умовах жорсткої регламентації у викладанні суспільних наук він уникав догм і шаблонів, і це привертало до нього студентську й викладацьку молодь.

У свою чергу Микола Гаврилович приділяв спілкуванню з викладацькою молоддю, студентством першочергову увагу. Він вважав, що це допомагає молоді формувати погляди на головні проблеми наукового і суспільно-політичного життя, осмислювати навколишню дійсність. Його навчальні заняття були лабораторією творчого мислення, своєрідними діалогами зі слухачами. Ідучи за своїм наставником, майбутній учитель не тільки сприймав певний матеріал, а й порівнював, зіставляв, робив разом з викладачем висновки й узагальнення.

Микола Гаврилович був постійним учасником різноманітних теоретичних

та методичних семінарів, науково-практичних конференцій, де його творча натура, глибина і всебічність знань виявлялися особливо яскраво. У колі найближчого оточення, якому довіряв, був відвертим в оцінці історичних подій. Так, ще на початку 70-х років торкався забороненої теми голодомору 1932—1933 років, від нього тоді можна було почути таке: «Нема хліба, нема сала, все советська власть забрала... ні корови, ні свині, — тільки Сталін на стіні».

Але головним напрямом його діяльності все ж була наукова робота. Захист дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук був тільки першим кроком на шляху наукового пошуку, який Микола Гаврилович здійснював у галузі історії України. Незабаром він стає визнаним авторитетом з історії робітничого руху в Донбасі. Маючи неабияку ерудицію, вирізняючись широтою зацікавлень, оригінальним власним баченням історичних подій і явищ, він вимушений був вдаватися до тактики мімікрії, працювати в площині дозволених владою досліджень.

Протягом 1957—1963 років виходять друком три його монографії: «Советы Донбасса в 1917 году (март — декабрь)», «Октябрь в Донбассе», «Борьба за укрепление власти Советов в Донбассе». Ці роботи дістали високу оцінку науковців. У 1961 р. наукова, викладацька й громадська діяльність Миколи Гавриловича була відзначена орденом Леніна. У 1963 році ВАК СРСР затвердив його у званні професора по кафедрі марксизму-ленінізму зі спеціальності «Курс історії КППС» [2, арк. 28].

Не зупиняючись на досягнутому, Микола Гаврилович підготував докторську дисертацію за темою «Підготовка соціалістичної революції і встановлення радянської влади у Донбасі (лютий 1917 — квітень 1918 рр.)», захист якої відбувся в 1965 р. в Харківському державному університеті. Рішенням ВАК СРСР в 1967 році йому присуджується науковий ступінь доктора історичних наук [2, арк. 39]. При цьому, попри те, що керував кафедрою історії КППС, дисертацію захистив не з так званої «історико-партійної науки», а зі спеціальності «Історія

СРСР». Слід зазначити й те, що у цей час в УРСР було трохи більше п'ятдесяти докторів історичних наук.

У подальшому вчений друкує нову монографію «В битвах за Октябрь (март 1917—март 1918 гг.). Исторический очерк», статті в Українській радянській енциклопедії, Радянській енциклопедії історії України, стає автором і членом редколегій загальнонавчаних видань: «Історія міст і сіл Української РСР. Луганська область», «Луганск. Исторический очерк», «Великий Жовтень і громадянська війна на Україні», «Ворошиловград. Исторический очерк», «История городов и сел Украинской ССР. Ворошиловградская область», «Очерки истории Ворошиловградской областной партийной организации», «История рабочих Донбасса. В 2-х томах».

Загалом Микола Гончаренко є автором понад 140 книг, брошур, статей [2, арк. 59]. Найбільшого визнання дістала його робота в складі авторського колективу над двотомною працею «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні». У травні 1969 р. в Україні встановлюються Державні премії УРСР у галузі науки і техніки. У грудні 1969 р. були визначені перші лауреати, серед яких (за вказану працю) був і Микола Гаврилович.

Серед нагород, якими відзначено не втомну працю вченого-педагога, — медаль Н. К. Крупської (1969 р.), у 1973 році йому присвоєно почесне звання заслуженого працівника вищої школи УРСР. Визнанням наукових досягнень на загальноукраїнському рівні було включення Миколи Гавриловича до складу вченої ради Інституту історії АН УРСР. Учений мав дружні стосунки з такими відомими українськими істориками, як М. І. Супруненко, І. Ф. Курас, П. П. Гудзенко, М. М. Матвейчук, О. А. Бородін, Б. І. Стеля, Г. Я. Пономаренко та багатьма іншими.

Багато уваги Микола Гаврилович приділяв підготовці науково-педагогічних кадрів, був одним з фундаторів відкритої в інституті в 1964 році аспірантури. Не шкодуючи часу й сил, він сприяв творчому зростанню талановитої науко-

вої молоді, підготував 21 кандидата історичних наук, одного доктора наук. Серед них — М. С. Гулий, М. О. Баранова, М. І. Чоломбитько, Г. М. Намдаров, А. О. Климов, Г. Є. Скиртач, О. Г. Півень, В. С. Коваль, Г. І. Божко, О. В. Сердюк, Н. Б. Замська, Н. О. Рижева. Водночас професор з презирством ставився до бездарних, малоосвічених, малокомпетентних, але наполегливих у досягненні посад та звань людей.

Не меншої поваги заслуговує громадська діяльність Миколи Гончаренка. Як лектора, пропагандиста, людину енциклопедичних знань його добре знали в області й республіці. З 1955 р. понад двадцять років він був головою правління обласної організації товариства «Знання», членом правління Українського республіканського товариства «Знання» і членом ревізійної комісії Всесоюзної організації товариства «Знання» — організації, яка в той час відігравала значну роль у розповсюдженні наукових та політичних знань. До цього слід додати й те, що тривалий час, з 1947 по 1962 рік, він був депутатом Луганської міської Ради депутатів трудящих [2, арк. 44]. Добре розуміючи негаразди існуючої системи, він був лояльним до режиму. Тому мав чудові житлові умови, можливість виїжджати за кордон (був у Франції, Японії та інших країнах), прихильне ставлення до себе обласного та міського керівництва.

Микола Гаврилович любив Луганськ, з яким були пов'язані всі його досягнення в житті. І мешканці міста цінували й шанували його як людину і вченого, у 1969 р. він був відзначений званням почесного громадянина Луганська [3, с. 43].

Помер Микола Гаврилович Гончаренко 5 травня 1997 року.

Основні наукові праці професора М. Г. Гончаренка

Гончаренко Н. Г. Советы Донбасса в 1917 году (март — декабрь) / Н. Г. Гончаренко. — Сталино : Обл. изд-во, 1957. — 133 с.

Гончаренко Н. Г. Октябрь в Донбассе / Н. Г. Гончаренко. — Луганск : Луган. обл. изд-во, 1961. — 272 с.

Гончаренко Н. Г. Борьба за укрепление власти Советов в Донбассе / Н. Г. Гончаренко. — Луганск : Луган. обл. изд-во, 1963. — 211 с.

Гончаренко М. Г. Підготовка соціалістичної революції та встановлення влади Рад у Донбасі / М. Г. Гончаренко // Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. — К. : Наук. думка, 1967. — С. 105—150.

Гончаренко М. Г. Класова боротьба в Донбасі напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції (серпень — жовтень 1917 р.) / М. Г. Гончаренко // Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. — К. : Наук. думка, 1973. — С. 99—114.

Гончаренко Н. Г. За власть Советов / Н. Г. Гончаренко // Ворошиловград : ист. очерк. — Донецк : Донбас, 1974. — С. 50—75.

Гончаренко Н. Г. В битвах за Октябрь (март 1917 — март 1918 гг.) : ист. очерк. — Донецк : Донбас, 1974. — 254 с.

Гончаренко Н. Г. Большевистские организации Луганщины в период борьбы за победу Великой Октябрьской социалистической революции, за установление и упрочение власти советов на местах (март 1917 — март 1918 годов) / Н. Г. Гончаренко // Очерки истории Ворошиловградской областной партийной организации. — К. : Политиздат Украины, 1979. — С. 79—118.

Гончаренко Н. Г. Донбасс в период Великой Октябрьской социалистической революции / Н. Г. Гончаренко, Г. Г. Скиртч // История рабочих Донбасса : в 2 т. — К. : Наук. думка, 1981. — Т. 1. — С. 143—167.

Гончаренко Н. Г. Заре навстречу / Н. Г. Гончаренко // Страною возвеличенный Донбасс : очерки. — Донецк : Донбас, 1987. — С. 7—32.

История городов и сел Украинской ССР : Ворошиловградская область / ред. коллегия : Шараев Л. Г. (пред.), Алексеева Л. И., ... Гончаренко Н. Г. и др. — К. : Гл. ред. УСЭ, 1976. — 728 с.

Ворошиловград : справочник / сост. : Г. Г. Плиско, А. И. Тананакин ; под ред. Н. Г. Гончаренко. — Донецк : Донбас, 1977. — 142 с.

Ворошиловград : ист. очерк / Н. Г. Гончаренко, Д. А. Гарковский, Г. Я. Емченко, В. А. Литвиненко ; сост. В. А. Литвиненко. — Донецк : Донбас, 1974. — 240 с.

Примітки

1. Українська радянська енциклопедія. Вид. 2-е. Т. 3. — К. : Гол. ред. УРЕ, 1979 — 551 с.

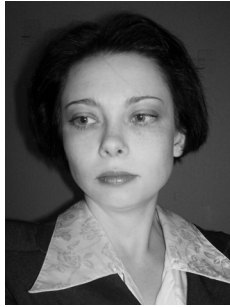
2. Архів ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», особова справа М. Г. Гончаренка. **3. Это — наша история:** почетные граждане Луганска. — Луганск : Світлиця, 2003. — 348 с.

The article life, scientific achievements of the Doctor of Historical science, professor of Luhansk Taras Shevchenko National University Mykola Havrylovych Honcharenko, one the first State Awards receivers for honors in science and technology, one of the founders of post-graduate studies at the University, an honored citizen of Luhansk.

Keywords: Luhansk National University, history of higher education in Donbas, Ukrainian historical science of the second half of the XXth century.

Тетяна Анпілогова

м. Луганськ

ВНЕСОК Ф. А. БЕЛЬСЬКОГО У РОЗВИТОК НАРОДНОЇ ОСВІТИ ТА НАУКИ НА ЛУГАНЩИНІ

У статті аналізується наукова та педагогічна діяльність українського краєзнавця, філолога та історика Фоми Антоновича Бельського, який працював у Донецькому інституті народної освіти в 20-і роки ХХ ст. Розкривається його внесок у створення педагогічного музею при інституті, наукового товариства на Донеччині та роль у організації секції наукових працівників Луганщини.

Ключові слова: Ф. А. Бельський, ДІНО, секція наукових працівників, педагогічний музей, наукове товариство на Донеччині, науково-дослідна кафедра Донбасознавства.

Для Радянської України 20-і роки ХХ ст. стали періодом справжнього культурного піднесення. Бурхливий розвиток культури й освіти, зокрема, був обумовлений цілим комплексом різноманітних причин. Одним із цих чинників стала розпочата «згори» в 1923 році політика «українізації». Другим — була потреба державної влади у швидкому відновленні зруйнованого революційними подіями народного господарства вимагала кардинальних змін у сфері освіти. На це була націлена політика ліквідації неписьменності та формування нової пролетарської інтелігенції, що було неможливим без реформування системи освітніх закладів і збільшення їх кількості. Третя причина полягала в усвідомленні більшовицькою верхівкою того, що миттєва культурна уніфікація й асиміляційні заходи можуть налаштувати проти неї широкі верстви населення й, зокрема, стару інтелігенцію, без якої влада поки що обійтися не могла. Тому відносно вільні умови, в яких протікав розвиток культури й науки в Україні в ці роки, обумовлювали ту культурну поліфонію й свободу творчості, що сприяла новому етапу культурно-національного відродження.

Цей процес не оминув і регіон Луганщини, який здавна вважався «колискою пролетаріату» й, здавалося б, ніяк не міг стати центром культурного життя. Проте, завдяки зусиллям цілої когорти педагогів, учених-ентузіастів і провінційних аматорів,

саме в 20-і роки тут було сконцентровано значний інтелектуальний потенціал усього Донбасу. Подібна ситуація спостерігається і в сучасній Україні, коли промисловий регіон Луганщини продовжує стереотипно сприйматися більшістю населення як «пролетарська коліска», не зважаючи на те, що в краї функціонує кілька вищих навчальних закладів, які стали кузницею української наукової еліти. Отже, проблема недостатньої обізнаності й стереотипності сприйняття української громадськості обумовлює наукову та суспільно-політичну актуальність досліджуваного питання ролі наукової інтелігенції Донбасу в розвитку вітчизняної науки й культури в різні історичні періоди.

Вагомий внесок у розвиток освіти і науки на Луганщині здійснив відомий в Україні та поза її межами філолог, педагог, краєзнавець Фома Антонович Бельський. Аналіз науково-освітньої діяльності вченого в роки його роботи в Донецькому інституті народної освіти (ДІНО) з 1924 по 1929 рік став метою цієї статті.

Історіографічну базу дослідження складають переважно численні статті білоруських учених, зокрема А. Бельського, Я. Бельського, В. Цішкевича, матеріали бібліографічного показника «Прафесар Фама Антонович Бельські»[1]. Окремі питання розвитку освітнього процесу на Луганщині в 20-і роки і діяльності вченого-педаго-

Анпілогова Тетяна Юрївна — доцент кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

га присвячені окремі роботи українських дослідників — І.Ключневої, В.Курило, А.Климова, А.Пугач [2]. Джерельну базу дослідження складала документи українського та білоруського походження — матеріали Державного архіву Луганської області та особистого архіву Ф.А.Бельського, що зберігається у родині А.І.Бельського, а також статті вченого, що містяться у науковому збірнику «Праці наукового товариства на Донеччині» [3].

Цікавим джерелом із вивчення діяльності наукових діячів Луганщини, об'єднаних навколо наукового товариства, є стаття Ф.А.Бельського «До питання про організацію Наукового Товариства на Донеччині» [4] та інші наукові розвідки вченого. Окремі історичні відомості, які дозволяють відстежити процес створення луганськими науковцями секції наукових працівників, Наукового товариства на Донеччині, педагогічного музею при ДІНО тощо, представлені архівними справами фондів Державного архіву Луганської області (Р-416. Донецький інститут народної освіти, Р-165. Луганський окружний комітет професійної спілки робітників освіти, Р-401. Луганская окружная инспектура народного образования) та Центрального архіву вищих органів влади та управління України (Р-331. Уполномоченная комиссия содействия ученым СНК СССР при СНК УССР).

Донецький інститут народної освіти — перший вищий навчальний заклад Донбасу, що відкрився у 1923 році, зібрав у своїх стінах відомих українських учених — С.Г.Грушевського, Ф.А.Бельського, Є.А.Равіча-Щербо, С.О.Локтюшев. Кілька років зусилля інтелектуальної еліти краю спрямовувалися на здійснення спільної мрії — відкриття дослідницької кафедри у Луганську. У червні 1926 року на засіданнях правління інституту почалось обговорення питання, пов'язаного з утворенням при ДІНО краєзнавчої науково-дослідної кафедри Донбасознавства. 22 червня відбулося засідання оргкомітету із заснування кафедри, а 30 червня вже була складена доповідна записка до Укрголовнауки Наркомату освіти УСРР про її відкриття. Передбачалось заснування кафедри у складі таких секцій:

1. Секція соціально-історична (керівник — проректор ДІНО, професор С.Г.Грушевський), при якій мають діяти підсекції: археологічна (вчений-археолог С.О.Локтюшев) і підсекція освіти та культурної праці на Донбасі (професор Ф.А.Бельський).

2. Секція вивчення природних багатств Донбасу (керівник — професор Є.А.Равіч-Щербо).

3. Секція вивчення промисловості та електрифікації Донбасу (керівник — інженер, професор В.С.Буравцов) [5; 6].

31 липня 1926 року засідання президії Укрнауки Наркомату освіти УСРР розглянуло питання про утворення науково-дослідної кафедри вивчення Донбасу і констатувало, що «в Донбасі склалися сприятливі умови для проведення науково-дослідної роботи», а також визнало своєчасним організацію відповідних науково-дослідних інституцій [6, с. 402]. Для проведення підготовчої роботи зі створення науково-дослідної кафедри місцевим науковцям було запропоновано створити наукове товариство на Донеччині, яке б об'єднало всі наукові сили Донбасу.

Наукове товариство було створено наприкінці 1926 року. За півтори роки роботи товариства його членами було надруковано більше 45 наукових статей, заслухано низку доповідей з археології, педагогіки, історії, українознавства, суспільствознавства і природно-географічних дисциплін, налагоджено зв'язки з Українською академією наук і Укрдержпланом [7, с. 92]. Коштами, зібраними членами товариства, за допомогою Луганського окрвиконкому видавався збірник «Праці Наукового Товариства на Донеччині». Та, незважаючи на плідну роботу науковців Луганщини та особисто Ф.А.Бельського зі створення кафедри, відкрити її тоді так і не вдалося.

Фома Антонович Бельський працював у ДІНО на посаді лектора з серпня 1923 по березень 1925 року, а з 1 квітня 1925 року й по 1929 рік посідав посаду професора [8].

Протягом своєї роботи в інституті народної освіти викладав такі дисципліни як «Дидактика», «Педагогіка особи», «Педагогіка колективу», а також очолював науково-навчальну комісію з педагогічного

циклу. Він був ініціатором створення при ДІНО досвідної школи, в якій студенти-практиканти могли б максимально ефективно проходити виробничу педагогічну практику [9]. Очолоючи іститутський гурток «Дитячий рух», Ф.Бельський проводив для студентів теоретичні та практичні семінари, зокрема з таких тем, як «Дитячий рух на Заході», «Червона романтика в піонерзагонах» та інші, що були вкрай актуальними, адже піонерський дитячий рух тільки починав розгортатися в середині 20-х років і вимагав досвідчених керівників.

Під час роботи Ф.А.Бельського в ДІНО вийшли у світ такі його праці, як «Тести Кортіса та спосіб користування їми», «Організація наукової праці». «Питання з приводу економії при організації шкільної справи», «До питання про контрольний стандарт опанування технікою вираховування» та інші. Його жінка, К.М.Бельська також працювала у ДІНО. До сфери її наукових досліджень входили переважно питання зарубіжної історії педагогіки, наприклад, така проблема, як розвиток учнів у народній школі Німеччини [10].

На початку 1926 року при ДІНО було створено педагогічний музей — «навчально-допоміжну установу, що мала на меті сприяти вивченню проблеми педагогіки та педагогічних дисциплін» [11]. Його завідувачем став Фома Антонович Бельський, лаборантом — викладач малювання Федір Миколайович Красильников [12]. Основною функцією педагогічного музею мало стати «поширення педагогічних ідей серед студентства, учнів, учителів трудових шкіл, широких мас працюючих» [13].

Експонати музею були розбиті по окремих відділах: «Педсистеми та портрети видатних педагогів», «НОТ в педагогіці», «ВУЗ, ПедВУЗ, трудшколи», «Помешкання шкіл, їх планування та обладнання», «Наочні посібники по різним дисциплінам», «Шкільне законодавство», «Комдитрух», «Дошкільне виховання», «Політосвіта», «Трудове виховання», «Естетичне виховання», «Фізкультурне виховання», «Методи навчання», «Педологічні проблеми» «Проблема вчителя», «Істріографія ІНО, музея, Наросвіти в Луганському окрузі», «Організація шкільних музеїв», «Змичка

педВУЗів, педмузеїв УСРР, СРСР» [14]. Тільки за перші два роки роботи музею в його стінах було прочитано 10 доповідей-лекцій, проведено 17 екскурсій, 7 занять із фребелізму та 1 семінар із педологічного малюнку, надано 32 педологічних консультації, організовано 6 виставок, складено 32 реєстри рекомендованої педагогічної літератури, видано низку книжок із проблем педології. Під час святкування X річниці Жовтневої Революції працівниками педмузею було влаштовано виставку експонатів ІНО та інших установ соціального виховання [15]. Завідувачем музею професором Ф.А.Бельським були прочитані лекції для вчителів трудшкіл і студентів ДІНО, присвячені таким проблемам: «Як можна виміряти обдарованість за тестами Біне-Симона», «Як вчать діти місцевих трудшкіл за комплексами», «Які педагоги від стародавніх часів аж до теперішнього часу працювали найкращими методами навчання», «Що можна зробити при вивченні комплексів зимою та навесні», «Фребелівський та монтезорівський приклад для роботи з дошкільниками» [16].

У музеї було обладнано куточок «Наука та наукові робітники СРСР», у якому були представлені портрети видатних педагогів — Г.Сковороди, Юркевича, Миропольського та інших. При музеї працювала бібліотека. Музейні колекції постійно збільшувались, у тому числі за рахунок приладів для досліджень окремих функцій людини — антропометру, динамометру тощо [17]. Щороку музейну установу відвідували кілька тисяч осіб.

Ф.А.Бельський був ініціатором створення ще одного осередку наукового життя краю — Луганської секції наукових робітників, заснованої у травні 1924 року. До її складу ввійшли провідні вчені Луганщини. Первинний склад секції був таким:

1. Ефремов Петро Федорович — голова секції (директор ДІНО з 1923 по 1926 рік; без вищої освіти, I категорія; член КП(б)У);

2. Енішерлов Михайло Юрієвич — заступник голови (освіта — вища; категорія I(a); кандидат у члени КП(б)У);

3. Бельський Фома Антонович — секретар (освіта — вища; категорія II (б); безпартійний);

4. Буравцов Володимир Сергійович (освіта — вища; категорія II (в); безпартійний);

5. Войтенко Іван Андрійович (освіта вища; категорія — 0; безпартійний);

6. Трикар Микола Антонович (освіта вища; категорія — 0; безпартійний) [18].

Після вибуття з секції П. Ф. Єфремова наприкінці 1925 року окружне бюро секції очолить професор С. Г. Грушевський [19].

На 1925 рік склад СНР уже становив 29 осіб, із яких 14 — професори і викладачі ДІНО, 7 — викладачі кооперативного технікуму, 7 — викладачі сільськогосподарського технікуму та 1 — викладач індустріального робітфаку. Майже половина членів секції одночасно були членами Всеукраїнського комітету сприяння ученим (ВУКСУ). Серед них — В. Буравцов, Ф. Бельський, С. Грушевський, С. Локтюшев тощо [20]. На 1928 рік кількість членів секції складала вже 35 осіб [21].

За об'єктом своєї діяльності СНР виділяла такі напрямки, як:

- робота серед робітників освіти;
- робота серед робітничо-селянської маси та жіноцтва;
- робота серед членів секції;
- робота серед студентства вузів.

Першочерговими завданнями члени секції вважали допомогу науковцям у вирішенні їх професійних і побутових проблем, залучення колег до роботи товариства «Войовничих матеріалістів», організацію лекцій, екскурсій та інших культурно-освітніх заходів [22]. Члени СНР влаштовували теоретичні доповіді та «вечірки питань та відповідей» серед робітників освіти, організували доповіді з питань фізики, хімії, астрономії у робочих клубах, читали лекції у навчальних закладах районів і міст Луганського округу [23]. Члени секції організували урочисті заходи з приводу відзначення святкових дат — ювілею І. Франка, академіка Д. Багалія та інших культурних діячів України.

Значну увагу приділяли члени секції організації гуртків. Оскільки кожен із них був фахівцем у якійсь галузі науки, виникала можливість створення при секції цілої низки гуртків. Так, члени секції І. Войтенко, М. Трикар і Є. Равич-Щербо організували при Будинку освіти науково-природничий гурток для учителів масової школи. Ф. А. Бельський як літературознавець ке-

рував літературним осередком «Забой», І. О. Войтенко очолював гурток «Авіокем» при ДІНО, А. І. Глядківська очолювала партклуб, С. С. Зімін вів курси з сільського господарства у селах, В. В. Кіменталь керував гуртком «Вивчення книги», С. О. Локтюшев, що викладав географію та краєзнавство в ДІНО, проводив заняття у краєзнавчому гуртку, займався організацією археологічних розкопок краю, завідував Луганським краєзнавчим соціальним музеєм.

Крім того, членів СНР, що працювали у вищих навчальних закладах активно залучали до виробничої та сільськогосподарської пропаганди серед робітників і селян свого району, передвиборчої кампанії до міської ради тощо [24, с. 270; 25]. 1926 року при бюро секції було створено експертну комісію з кваліфікації наукових робітників у кількості п'яти представників луганських вишів.

На своїх засіданнях члени секції обговорювали і питання, пов'язані з проблемою продуктивності праці педагогів, їх матеріально-побутовими умовами життя. З цього приводу на одному із засідань проф. Ф. А. Бельський прочитав цілу лекцію за темою «Чи можливо притягати викладавця ВУЗу до 44-тижневої безперервної праці з точки зору фізіології, гігієни та раціоналізації праці?». СНР дбала про стан здоров'я та організацію дозвілля своїх членів, надаючи їм путівки до курортних місць і організовуючи екскурсії по Донбасу [26]. По можливості із фонду СНР виділялися кошти на здійснення наукових відряджень науковців до архівів, бібліотек і лабораторій Москви, Ленінграду, Харкова та інших культурних центрів. У 1928 році професору Ф. Бельському навіть було вирішено виділити матеріальну допомогу у сумі 200 крб. на наукове відрядження за кордон, яке, втім, так і не відбулося [27].

Члени СНК не однократно піднімали питання про наявність у Донбасі власного інтелектуального потенціалу і необхідність у зв'язку з цим створення науково-дослідної кафедри в місті. З цього приводу 7 квітня 1928 року С. Грушевському було доручено «знестись з професором Багалієм щодо питання організації в Луганську секції Харківської кафедри історії української культури при ІНО» [28]. Питання

про створення в місті потужного науково-культурного центру — кафедри, для чого існували усі об'єктивні умови, буде і надалі підніматися науковими і педагогічними працівниками до кінця 20-х рр. Але, не зважаючи на величезні зусилля членів СНР зі створення при ДІНО такої кафедри, відкрити її так і не вдалося.

Аналізуючи результати активної діяльності в 20-і роки науковців із СНР, працівників ДІНО та інших вузів, членів профспілки робітників освіти, якісний склад науково-освітніх організацій і культурних закладів, можна стверджувати, що в певних культурно-наукових галузях регіон Донбасу накопичив величезний інтелектуальний потенціал і, як стверджував у 1928 році на Луганському окружному з'їзді спілки робітників освіти професор Є.А.Равіч-Щербо, саме Луганськ був «культурним осередком Донбасу» [29]. Отже, завдяки таким науково-педагогічним працівникам і ентузіастам своєї справи як Ф.А.Бельський, В.С.Буравцов, С.Г.Грушевський, М.Холодін, С.Локтюшев, І.Ліщина-Мартиненко, Є.Равіч-Щербо протягом 20-х років вдалося, хоча і не повністю, подолати стереотипну суспільну думку про Донбас як про регіон «культурно відсталий від інших», що є суто «пролетарською коліскою».

Примітки

1. Бельські А.І. І призначення, і лёс. Жыццё і дзейнасць вучонага-педагога прафесара Ф.А.Бельскага / А.І.Бельскі // Адукацыя і выхаванне. — 2012. — №3. — С. 58—65; Бельскі А.І. Прафесар Ф.А.Бельскі як адзін з пачынальнікаў краезнаўства ва Украіне (дзейнасць і погляды) / А.І.Бельскі, Я.А.Бельскі // Краязнаўства як адзін з накірункаў вучэбна-выхаваўчай работы ў школе і ВНУ: матэрыялы рэспубліканскай навуковай канферэнцыі, Брэст, 28—29 сакавіка 2008 года / пад агул. рэд. У.А.Сенькаўца. — Брэст: Альтэрнатывы,

2008. — С. 6—9; Цішкевіч В.З гімназіі — у свет вялікі / В.Цішкевіч // Слуцкі край. — 2012. — 20 студзеня. — С. 6; Прафесар Фама Антонавіч Бельскі: бібліяграфічны паказальнік; Професар Фома Антонович Бельский: библиографический показатель / Уклад. А.І.Бельскі. — Мн.: Энцыклапедыкс, 2002. — 40 с. **2. Ключенева И.Н.** Краеведение на Луганщине (20—30-е гг.) / И.Н.Ключенева. — [Электронный ресурс]. — Доступ к источнику: www.library.lg.ua; та ін. **3. Праці** наукового товариства на Донеччині: наук. зб. — Луганськ, 1928. — Т. 1. **4. Бельський Ф. А.** До питання про організацію Наукового Товариства на Донеччині / Ф.А.Бельський. — Луганськ: Н.Т.Д., 1928. **5. ДАЛО.** Р-401. Оп. 1. Спр. 240. Арк. 143—157. **6. Репресоване** краєзнавство 20—30 рр. — К.: Хмельницький ред.-вид. відділ, 1991. — 492 с. **7. Бельський Ф.** Допитання про організацію Наукового Товариства на Донеччині // Праці наукового товариства на Донеччині: наук. зб. — Луганськ, 1928. — Т. 1. — С. 90—94. **8. Личный архив** професора Ф.А. Бельского. Оп. 2. Папка 2. Ед. хр.19. **9. ДАЛО.** Р. 416. Оп. 1. Спр. 96. Арк. 2, 7. **10. ДАЛО.** Р. 16. Оп. 1. Спр. 70. Арк. 7—8-зв. **11. ДАЛО.** Р. 416. Оп. 1. Спр. 70. Арк. 62. **12. ДАЛО.** Р. 416. Оп. 1. Спр. 70. Арк. 17—18. **13. ДАЛО.** Р. 416. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 15. **14. ДАЛО.** Р. 416. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 17. **15. ДАЛО.** Р. 416. Оп. 1. Спр. 96. Арк. 8. **16. ДАЛО.** Р. 416. Оп. 1. Спр. 96. Арк. 14. **17. ДАЛО.** Р. 416. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 15. **18. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України** (далі — ЦДАВОВУ). Ф. 331. Оп. 1. Спр. 151. Арк. 3, 22, 26. **19. ЦДАВОВУ.** Ф. 331. Оп. 1. Спр. 258. Арк. 12—14. **20. ЦДАВОВУ.** Ф. 331. Оп. 1. Спр. 189. Арк. 4. **21. ЦДАВОВУ.** Ф. 331. Оп. 1. Спр. 258. Арк. 12. **22. ДАЛО.** Р. 165. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 208. **23. ДАЛО.** Р. 165. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 214. **24. Культурне** будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського Уряду. 1917 — 1959 рр. Зб. док. Т. I (1917 — червень 1941 рр.). — К.: Держполітвидав УРСР, 1959. — 884 с. **25. ДАЛО.** Р. 165. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 236. **26. ДАЛО.** Р. 165. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 221. **27. ДАЛО.** Р. 165. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 235. **28. ДАЛО.** Р. 165. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 223—227. **29. ДАЛО.** Р. 165. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 55.

Scientific and pedagogic activity of Ukrainian regional ethnographer, philologist and historian Foma Antonovich Belskiy, who worked in Donetsk institute of public education in 1920-s XX c. has been analyzed in this article. His contribution to initiation of pedagogical museum under the institute, scientific society in Donetsk area is covered as well as his role in arranging the group of Lugansk area scientific researchers.

Keywords: F.A.Belskiy, DINO, group of scientific researchers, pedagogical museum, scientific society in Donetsk area, research department of Donbass area studies.

Михайло Гаухман

м. Луганськ

«ГРУШЕВСЬКІАНА» ВОЛОДИМИРА ВАЩЕНКА: МЕТОДОЛОГІЧНІ МЕДИТАЦІЇ

Розглянуто положення праць сучасного українського історика В. Ващенко, присвячених особистості М. Грушевського. Проаналізовано становище сучасного історичного «грушевськознавства», понятійний апарат і методологічний інструментарій В. Ващенко. Здійснено порівняння постструктуралістської методології В. Ващенко і конструктивістської концепції нації, застосованої С. Плохієм.

Ключові слова: М. Грушевський, постструктуралізм, соціальний конструктивізм, В. Ващенко.

Життя і наукова спадщина Михайла Сергійовича Грушевського (1864—1936 рр.) зі здобуттям Україною незалежності стала досить популярною темою досліджень для вітчизняних і зарубіжних українців. М. Грушевського, за його впливом на українську історію ХХ ст., можна долучити до кола «отців української нації» — класиків літератури та гуманітаристики ХІХ—ХХ ст., творчий доробок яких служить справі легітимізації української нації та української державності. Наш персонаж залишив по собі чимало різноманітних за жанром текстів, — монографій, наукових і публіцистичних статей, рецензій, мемуарів, щоденників і художніх творів, — які, разом із творами сучасників про нього, утворюють широке поле для дослідницької праці. До того ж доробок М. Грушевського і тексти про нього існують у контексті революційної епохи початку ХХ ст., яка становить інтерес для багатьох істориків.

Виняткове місце М. Грушевського в українській історії та історіографії насправді є викликом для сучасних науковців, адже спокушає розглядати його біографічні дані та науковий доробок поза контекстами епох. Тож спробуємо розібратися, як «грушевськознавцям» вдасться подолати цю спокусу винятковості М. Грушевського.

Темою нашого дослідження стала методологія оригінальних праць сучасного українського історика з Дніпропетровська,

Володимира Володимировича Ващенко, який присвятив себе «грушевськознавству». Праці В. Ващенко були створені в контексті сучасного історичного «грушевськознавства», а тому почнемо наш виклад з аналізу найбільш значущих сучасних розвідок — статей і монографій, присвячених біографії, історіософії та історіографії М. Грушевського.

Першим серйозним дослідженням, присвяченим науковому світогляду і методологічному інструментарію М. Грушевського, стала невеличка за обсягом розвідка американського сходознавця та українця, справжнього енциклопедиста від історії та філології, Омеляна Прицака, «Історіософія Михайла Грушевського», що стала передмовою для сучасного перевидання багатотомної праці М. Грушевського «Історія України-Руси». О. Прицак виводив теоретичні погляди свого персонажа з двох джерел — інтелектуальної традиції українського «народництва» та особливостей сімейного виховання й університетської освіти майбутнього вченого. Сприйняття доробку «народників», — насамперед, Миколи Костомарова, Володимира Антоновича і Михайла Драгоманова, — виховало в М. Грушевському романтичну візію української історії та прихильність до позитивістської методології, підставами якої були демократизм, еволюціонізм і прогресизм мислення науковців [1, с. ХІІ—ХІІІ].

Гаухман Михайло Володимирович — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Луганського обласного краєзнавчого музею.

Родючим ґрунтом для прийняття традицій українського народництва стало родинне середовище Грушевських — сім'я різночинців, вихідців з православного духівництва, в якій переважали ліберальні народницькі настрої та побут якої неможливо було уявити собі без літературних і науково-публіцистичних «товстих» журналів [1, с. XLV—XLVIII]. Отже, О. Пріцак першим пов'язав біографію молодого Михайла Грушевського з інтелектуальною атмосферою кінця XIX ст., хоча автор і не встановлював прямих зв'язків між біографією та світоглядом свого персонажа.

Суспільний світогляд М. Грушевського, себто українське народництво, залишався практично незмінним. Романтичний націоналізм історика оприявнився в його вступній лекції, прочитаній після здобуття ним посади професора Львівського університету: «Народ, маса народня зв'яже їх [періоди української історії. — М. Г.] в одну цілість і єсть, і повинний бути альфою і омегою історичної розвідки. Він — із своїми ідеалами й змаганнями, з своєю боротьбою, поспіхами й помилками — єсть єдиний герой історії» [1, с. LII].

Отже, «народ» для М. Грушевського, як і для інших романтичних націоналістів, був «колективною особистістю» з психологічним портретом літературного героя епохи Романтизму. У трійці персонажів історика — «народ», «держава» і «герой», — як показав О. Пріцак, «народ» завжди стояв на першому місці [1, с. LXV—LXXII].

Методологічний інструментарій М. Грушевського, попри постійність його світогляду, не залишався незмінним. О. Пріцак виділив два методологічних періоди в праці історика — позитивістський і соціологічний, вододілом між якими стало перебування його в Парижі, на посаді викладача Російської вищої школи суспільних наук, де М. Грушевський познайомився із соціологією Еміля Дюркгайма [1, с. LVII—LVIII]. Перехід від позитивізму до соціології означав для М. Грушевського переорієнтацію на синтез великих масивів фактичного матеріалу. Однак О. Пріцак висловив красномовне зауваження про розростання обсягу «Історії України-Руси», починаючи із сьомого тому, виданого в 1909 р.: «Він [Михайло Грушевський. — М. Г.] більше не володіє ним [фактичним матеріалом. —

М. Г.], а матеріал стає його паном» [1, с. LXIII]. Це зауваження підважує тезу О. Пріцака про «соціологізм» зрілого М. Грушевського. Радше позитивізм і «соціологізм» поєднувалися в творчості зрілого М. Грушевського. Однак дана розвідка О. Пріцака переважно спрямована на розгляд однієї праці М. Грушевського, «Історії України-Руси» та дореволюційного періоду його наукової праці.

Ґрунтовною розвідкою, присвяченою теоретико-методологічним поглядам М. Грушевського, стала стаття львівського історика Леоніда Зашкільняка. Автор більш детально, ніж О. Пріцак, описав процес наукового становлення М. Грушевського та коло його читання, що складалося з класиків філософської думки — представників різних ідейних течій. Л. Зашкільняк включив до джерельної бази своєї праці «Історію України-Руси», «Історію української літератури», «Всесвітню історію», «Історію й її соціально-виховуюче значення» та «Первісне громадянство», проаналізувавши основні напрямки досліджень М. Грушевського. Найвищим науковим досягненням, у теоретичному плані, Л. Зашкільняк вважає «Первісне громадянство», в якому соціальна еволюція представлена крізь призму дії трьох чинників, — біологічного, економічного та психологічного, — що призводять до постійних переходів між диференціацією та інтеграцією соціальних елементів. Однак Л. Зашкільняк, полемізуючи з О. Пріцаком, заперечує наявність «соціологічного повороту» в творчості свого персонажа, убагаючи в «соціологізмі» М. Грушевського подовження його позитивізму [2].

Суспільну потребу в науково-популярній біографії М. Грушевського спробували задовольнити київські історики Ігор Верба і Юрій Шаповал. Книжка тандему істориків, на жаль, не є цілісним текстом, а поділена на дві частини, що відрізняються за тематикою та стилістикою. Перша частина праці, вірогідно написана І. Вербою, охоплює період до еміграції М. Грушевського з України в 1919 р. та являє собою популярний виклад біографічних даних персонажа в контексті історичних подій [3, с. 10—199].

Друга частина, вірогідно за авторством Ю. Шаповала, є дослідженням обставин приїзду історика до Радянської України

в 1919 р. та суперництва 1920-х рр. у Всеукраїнській Академії наук між «партією М. Грушевського» та «партією А. Кримського і С. Єфремова», а також використання цього суперництва радянськими спецслужбами, які в 1930-і рр. репресували очільників української науки [3, с. 202—351]. Ця частина книжки є переробкою праці Володимира Пристайко і Юрія Шаповала про діяльність спецслужб щодо особи М. Грушевського [4, с. 16—127].

Фактично, книжка І. Верби і Ю. Шаповала поєднує дві різні праці під однією обкладинкою. Якби книжка була цілком науково-популярна, як її перша частина, то вартість видання стала б вищою, бо на українському книжковому ринку катастрофічно не вистачає саме якісних науково-популярних історико-біографічних видань.

Теоретико-методологічні засади досліджень М. Грушевського стали темою кандидатської дисертації дрогобицького історика Віталія Тельвака [5], яка переросла в його першу монографію та задала напрямом подальшим науковим студіям історика. Його кандидатська дисертація й перша монографія присвячені історіософії М. Грушевського та методам і принципам пізнання з його інструментарію. Автор обмежив свої студії працями М. Грушевського, виданими до 1914 р. — до змін у його житті й творчості, спричиненими Першою світовою війною та Українською революцією [6, с. 10]. В. Тельвак реконструював погляди М. Грушевського на категорії історичного процесу: 1. суб'єкт — «народ-нація» як суспільний організм; 2. рушійні сили — географічний, геополітичний, енергетичний, психологічний, економічний і релігійний чинники суспільного буття; 3. герой — продукт епохи з надмірною, порівняно із загальним, «життєвою енергією» [6, с. 86—120].

Проаналізувавши методологічний інструментарій свого персонажа, автор виділив такі методи і принципи пізнання, що застосовувалися М. Грушевським: 1) *Принцип об'єктивності*, заснований на «скептицизмі» М. Грушевського щодо історичних джерел і соціально-філософських теорій; 2) *Принцип історизму*; 3) *Принцип холізму* — переконаність у первинності цілого щодо частин в істо-

ричному явищі; 4) *Принцип есенціалізму* — настанова віднаходити незмінні істотні зв'язки в історичному процесі; 5) *Ціннісний підхід* — визначення якісного та етичного подій і героїв історичного процесу; 6) *Традиційні методи* історичного пізнання (історичний, логічний, історико-генетичний та історико-порівняльний методи); 7) *Принцип міждисциплінарності*; 8) *Психологічний підхід* — виявлення мотивації творців історичних джерел [6, с. 125—157]. Відзначимо, що В. Тельвак звернув прискіпливу увагу на визначення М. Грушевського суспільного значення історичної науки, яка сприяє посиленню національної свідомості «народу-нації» та виховання громадян на прикладах історичних героїв [6, с. 157—166].

Отже, проаналізована праця В. Тельвака є взірцем ретельного аналізу методологічних засад творчості М. Грушевського, але через недостатнє представлення на сторінках монографії аналізу соціально-філософських теорій, — як сучасних персонажу, так і сучасних автору, — теоретичні погляди М. Грушевського не отримали належного висвітлення.

Наступним етапом у науковій творчості В. Тельвака стало дослідження оцінок історичного доробку М. Грушевського його сучасниками, результатом чого стала поява нової монографії та докторської дисертації [7; 8]. Друга монографія В. Тельвака ґрунтується на дослідженні трьох комплексів джерел: 1. «конкретний текст» — сукупність текстів з оцінкою наукової вартості праць М. Грушевського; 2. «великий текст» — сукупність текстів з оцінкою громадської діяльності М. Грушевського; 3. «історико-культурний контекст» — сукупність текстів, які відображають соціокультурні уявлення епохи [7, с. 16]. Проте до цієї типології джерел не потрапили тексти самого М. Грушевського, які й оцінювалися його сучасниками.

Автор ретельно висвітлив оцінки сучасниками, здебільшого науковцями, праць М. Грушевського, іноді крізь призму його політичної ролі в українському націо- і державотворенні першої половини ХХ ст. Основним джерелом для В. Тельвака стали рецензії на видання М. Грушевського та історіографічні праці міжвоєнного періоду. Причому автор звернувся до широкого

кола текстів, написаних українською, російською, польською, чеською, німецькою та французькою мовами. Однак через відсутність у монографії аналізу контроверсійних моментів із праць самого М. Грушевського, оцінки його доробку сучасниками буквально «зависають у повітрі», позаяк автор не розглянув концептуальних положень досліджень свого персонажа, а саме: теорію походження українців від антів; питання походження Русі та значення варягів у давньоруській історії; оцінку відносин між державою та «громадою» в руській історії; проблему українсько-польських відносин у XVI—XVII ст.; оцінку особи Б. Хмельницького тощо. Відтак текст монографії створює в читача враження неповноти викладу, а сама праця здається призначеною виключно для вузьких фахівців, які знаються на історіографії М. Грушевського, а тому не потребують докладних пояснень.

Наостанок зауважимо, що якраз «історико-культурний контекст» кінця XIX — першої половини XX ст., який визначав позиції М. Грушевського і його сучасників щодо ключових питань української історії, виявився нерозглянутим у книжці В. Тельвака. До того ж, на наш погляд, аналіз основних положень праць М. Грушевського та історико-культурного контексту його досліджень не потребував би завеликого текстуального обсягу.

Паралельно з роботою над докторською дисертацією, В. Тельвак, разом із польським істориком Романом Новацьким, працював над двохтомною біографією М. Грушевського, надрукованою в Польщі українською та польською мовами. Перший том праці охоплює період до Української революції (1917—1921 рр.) та приступний автору цих рядків. Книжка Р. Новацького і В. Тельвака є науково-популярною біографією М. Грушевського, яка висвітлює головні події його життя, засадничі ідеї праць історика і коло його спілкування. Виклад містить розлогі цитати із щоденників, наукових праць і публіцистичних статей М. Грушевського, спрямованих на встановлення основних віх його дорослішання, наукової та громадської роботи. Однак сама революційна епоха початку XX ст. не була охарактеризована авторами книжки [9].

Новаторським дослідженням стала монографія американського україніста Сергія Плохія, присвячена ролі М. Грушевського в процесах українського націотворення [10], яка вийшла і в українському перекладі [11]. Заголовок англійського оригіналу — “Unmaking Imperial Russia”, себто «Руйнуючи імперську Росію», вказує на значення історичного доробку М. Грушевського, спрямованого на руйнацію метанаратива імперської історії. «Отець української історіографії» мав на меті позбавити історичної легітимності Російську імперію. Український переклад заголовку — «Великий переділ» є спробою передати значення оригінальної назви: «великий переділ російської історії — сенсу російської імперії та російської нації».

Теоретичною підставою праці С. Плохія стала теза іншого американського україніста, Романа Шпорлюка, що історія модерної нації є історією творення, знищення і відтворення інших націй («making, unmaking and remaking nations»). Р. Шпорлюк убачає в українському націотворенні реалізацію національного проекту, який виграв конкурентну боротьбу в російського та польського проекту, надто слабких і «недостатньо модерних», щоб «націоналізувати» російсько-польську периферію — терени сучасної України [12]. Р. Шпорлюк і С. Плохій є соціальними конструктивістами — послідовниками британського соціолога Б. Андерсона, котрий убачив у націях, як і в усіх великих соціальних групах, «уявлені спільноти», що постійно конструюються в дискурсивних і соціальних практиках націотворення [13].

Поява національної історичної науки є одним із процесів націотворення, особливо значущим для недержавних (неісторичних) націй, еліти яких покликані довести історичну тяглість національного буття. Предметом уваги С. Плохія стало створення М. Грушевським першого українського метанаративу — канонічної схеми національного історіописання, тобто загальної оповіді про українську історію, що складається із «занепадів» і «відроджень». Персонаж книжки діяв у двох взаємопов'язаних напрямках. По-перше, він деконструював російський імперський нарратив, позбавивши підвалин

російський імперський і національний проекти, які були нерозривними наприкінці XIX — на початку XX ст. По-друге, М.Грушевський створив метанаратив української історії — від антив до козацько-гетьманської доби. Стосовно наукової праці М. Грушевського, автор застосував визначення «historian as a nation builder», себто історик як творець нації. Причому, як підкреслив автор, в особі персонажа книжки роль «історика» була підпорядкована ролі «творця нації», позаяк метою М. Грушевського в усіх його наукових спорах — про антив, сіверян і походження Руської державності — було доведення окремишнього існування українського народу від часів, що передували виникненню Київської Русі [10, р. 92—211; 11, с. 105—216].

Важливим напрямом українського націотворення на межі XIX—XX ст. було створення національної історичної науки, покликаної обґрунтувати існування українського народу-нації з домодерних часів до сучасності. Відтак українська історія перетворилася на тисячолітній метанаратив відроджень і занепадів автохтонного народу, який має право на національну державність, високі соціальні позиції та окремишне культурне буття, втрачені під час попередніх епох. Історичні праці, насамперед М.Грушевського, послужили обґрунтуванням для українського націоналізму на межі XIX—XX ст. та в «короткому XX столітті» (1914—1991 рр.).

Отже, сучасне українське і зарубіжне «грушевськознавство», представлене працями попередників В.Ващенка, приділяє найбільшу увагу біографічним даним і теоретико-методологічним поглядам М.Грушевського, а також зв'язку між його біографією та історіографією. Однак сучасні «грушевськознавці» не «психологізують» біографії М.Грушевського, та, за винятком монографії С.Плохія, не відображають соціокультурних тенденцій епох, в яких жив і працював М.Грушевський.

Дніпропетровський історик написав дві дисертації, курс лекції з української історіографії та дві монографії. Кандидатська дисертація В.Ващенка [14] і його курс лекцій [15], що став продовженням кандидатської, не є суто «грушевськознавчими» і, на жаль, неприступні авторові

цих рядків, а тому не стануть об'єктами нашого розгляду. Ми зосередимося на обох монографіях В.Ващенка, присвячених не біографії та науковому доробку М.Грушевського, а саме його особистості — нерозривному поєднанню життя і творчості «отця нації» [16; 17]. Друга монографія стала основою для докторської дисертації В. Ващенка, але, судячи з автореферату, він розширив коло питань дисертації, порівняно з монографією, на що ми звернемо прискіпливу увагу далі [18].

Окремі підставові положення монографії та докторської дисертації В.Ващенка, на наш погляд — найбільш значущі й оригінальні, ми розглянемо за допомогою не дуже розлогих вільних міркувань, які ми назвемо «методологічними медитаціями». Вони являють собою аналіз методології праць дніпропетровського історика та передбачають вихід на нові проблеми, не поставлені ним, та спроби вирішення цих проблем, що нагадує момент «просвітлення», яким завершуються медитації. Зрештою, ми прагнемо зробити наш виклад більш наближеним до «філософствувань» В.Ващенка.

Медитація перша — «неврастенія історика». Наскрізною темою першою монографії В.Ващенка, яка надала їй заголовок, стало повідомлення М.Грушевського про його нервову хворобу — неврастенію — і детальний опис симптомів недуги в «Автобіографії», виданій у 1906 р., до сорокаріччя історика, для його друзів і колег. У сучасній історіографії, до В.Ващенка, або не звертали жодної уваги на це повідомлення, або лише згадували про тимчасовий нервовий розлад М.Грушевського. Саме тому заголовок книжки В.Ващенка — «Неврастенія: непрочитані історії», себто неосмислені істориками сюжети. Дніпропетровський історик поставив питання: що означало захворіти на неврастенію для інтелектуала початку XX ст.?

В.Ващенко показав, що проблема діагностування та лікування неврастенії було ключовим питанням психіатрії на межі XIX—XX ст. Симптоми неврастенії були настільки ж невизначеними, наскільки непевною була й назва хвороби: серед російських лікарів побували дві назви — «неврастенія» і «нейрастенія» [16, с. 68—78].

Проілюструємо виклад розлогою цитатою з характеристики неврастенії, наведеної в «Енциклопедичному словнику Брокгауза і Ефрона»:

«...У психічній сфері головна риса неврастеніків — підвищене хитання настрою з переважанням дурного душевного стану... Погане самопочуття часто не має помітної причини, але в багатьох випадках зумовлене неприємними відчуттями в голові й тілі та боязню, що вони розвинуться в серйозну хворобу. Відчуття ці приковують до себе увагу хворого, викликають у нього невдоволення собою та всім, спричиняють у нього невпевненість у собі, нерішучість, занепад енергії. Розумові здібності залишаються цілком збереженими, але інтелектуальну діяльність утруднено [курсив автора. — М. Г.]» [19, с. 804—805].

Неврастенія була справжнім прокляттям для інтелектуала-декадента епохи «fin de siècle», позаяк нервовий розлад значно ускладнював розумову діяльність і викликав страх подальшого загострення. Неврастенія, як показав В.Ващенко, була модною хворобою свого часу, мабуть, подібною до постмодерної депресії. Хворіти на неврастенію означало належати до групи обраних — до творчих інтелектуальних людей, які перебували на межі здорового та хворого стану. «Ексклюзивності» неврастенії додавало й етнічне маркування розладу як «сврейської» хвороби [17, с. 122—125].

До захворювання М.Грушевського, за словами В.Ващенка, спричинилися дві події — смерть батька, Сергія Федоровича, в 1901 р. та коротке перебування у Франції в 1903 р. Перша подія стала нервовим потрясінням для М.Грушевського, для якого батько був більше, ніж батько, був справжнім Патріархом родини. Друга подія відкрила перед М.Грушевським світ західних модерних інтелектуалів [17, с. 144—145, 158]. Додамо від себе ще й третій момент: у 1903 р. М. Грушевському виповнилося тридцять сім років — критичний вік для поетів. Творча особистість нашого персонажа, — котрий, до речі, в юнацтві марив себе романтичним поетом, — навряд чи могла залишити поза увагою рокову дату.

Наслідком неврастенії для М.Грушевського став невідворотний жах втратити

інтелектуальну працездатність, що спричинилося до прагнення завершити працю всього свого життя — створити український національний метанаратив. Острах нестачі сил і часу для завершення «Історії України-Руси» призвів до того, що М. Грушевський зупинив роботу над своєю фундаментальною працею, перейшовши до написання програмових історіософських статей, узагальнюючи власне — національне — бачення української історії, насамперед, в знаковій статті «Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства», написаній у 1903 р. та опублікованій наступного року [17, с. 122—125].

Встановивши присутність «дискурсу неврастенії» в різних — за жанрами — текстах історика («Автобіографія» 1906 р., «Спомини», листи та описи персонажів М.Грушевського), В.Ващенко не поставив перед собою питання: чому неврастенія зникла зі сторінок текстів М.Грушевського після 1906 р.? Однак автор процитував рядки про зникнення неврастенії з «Автобіографії» 1906 р.: «Поволі, одначе, з весною 1905 р. головно, сей прикрий стан став поліпшатися, а з тим виступала й енергія, й надія на дальше продовженне «Історії...» [«Історії України-Руси». — М. Г.]. Одначе все нові роботи й питання дня ставали тому на перешкоді» [16, с. 56].

Наша відповідь проста: у 1905 р. почалася Перша російська революція — «нові роботи й питання дня». Революція зробила з М.Грушевського політика і викликала його переїзд до Києва — переніс діяльності «отця нації» з Галичини до Наддніпрянщини. Причому вказівка М.Грушевського на «весну 1905 р.» одночасно позначає й буквальне розгортання революційної події, й пробудження — «весну» — в житті «історика-неврастеніка».

Медитація друга — «енергетика історіографії». У характеристиці неврастенії, наведеної в «Енциклопедичному словнику Брокгауза і Ефрона», йдеться про «занепад енергії» — як наслідок нервового розладу [19, с. 804]. Поняття «енергія» нерідко постає на сторінках праць М. Грушевського, наприклад, як йдеться в першій монографії В. Тельвака, при характеристиці «історичних героїв» [6, с. 113]. В. Ващенко звернув увагу, що слово «енергія»

для М. Грушевського є не метафорою, а одним із ключових понять. Річ у тім, що в другій половині XIX ст. зразковою наукою була фізика, а новою галуззю фізики — термодинаміки. Звідти поняття «енергії» перейшло в гуманітарне знання, наприклад, до філософії та психології. В останній дисципліні поняття «енергія», «сила» і «праця» були застосовані для характеристики нервових захворювань, як у випадку з неврастенією [17, с. 228—231].

М. Грушевський іще в гімназії, як засвідчує його щоденник, познайомився з доробком філософів-позитивістів, які використовували понятійний апарат термодинаміки, як універсальну наукову термінологію. Виходячи із цього, В. Ващенко здійснив аналіз «дискурсу енергії» в текстах М. Грушевського та переосмислив триаду «держава — народ — герой», проблематизовану О. Пріцаком. Ці три феномена відрізняються способом використання енергії в праці. «Народ» проводить «екстенсивну працю», колонізуючи українські терени та підтримуючи селянський — «етнографічний» — триб життя. «Держава» здійснює «інтенсивну працю», до якої належать політична боротьба і війна. «Герой» є людиною з надлишком енергії, яка застосовує її для спрямування «народу» на інтенсивну — себто державницьку — працю. Відтак інтелектуал, хворий на неврастенію, не в змозі бути «героєм» для свого «народу», себто «отцем нації», бо не має сили для провадження інтенсивної — творчої — праці. Адже тіло — «енергетичний резервуар» — інтелектуала-декадента знесилене богемним життям і нервовими розладами [17, с. 228—231]. Отже, М. Грушевському потрібно було здолати неврастенію та провадити «гігієнічний» стиль життя, щоб стати повноцінним «отцем нації», що й намагався зробити наш персонаж після 1906 р.

Завершимо медитацію питанням, яке не поставив перед собою В. Ващенко, але яке логічно впливає з його розмірковувань над теорією історії М. Грушевського: який сенс історіографії? яке призначення історичної науки?

Сенс історіографії, для «історика-енергетика» — М. Грушевського, полягав у визначенні шляхів використання «енергії», які можуть послужити зразками для його

сучасників. Український «народ-нація», живучи бездержавним буттям, займався екстенсивною працею, але політична самостійність і модерна культура вимагають від українців змінити шлях використання енергії. Тож історія (точніше — історіографія) є не просто «навчальною життя», а навчальною енергетики життя!

Медитація третя — «рефлексія початку». Стандартний перший розділ будь-якого дослідження, — що складається з аналізу історіографії, джерел і методології вору, — у структурному вимірі являє собою початок наукової праці, але остаточно формується, коли дослідження майже завершено. Перший розділ має рефлексивний характер, будучи наслідком осмислення вже зробленого дослідником, а відтак — цей «початок» праці, сформульований наприкінці наукової роботи, замикає коло між постановкою проблеми та її вирішенням. Саме тому в авторефераті докторської дисертації В. Ващенко йдеться про перший розділ, відсутній в обох монографіях, позаяк цей розділ є підсумком майже десятилітньої праці дніпропетровського історика над психо-історіо-графією М. Грушевського.

Перший розділ докторської дисертації має назву «Інформаційно-аналітична база дослідження» і складається з трьох частин: 1) «Структура інформаційно-аналітичної бази дослідження» (традиційно — огляд джерельної бази); 2) «Дослідження методології М. Грушевського в українській історіографії» (традиційно — огляд історіографії); 3) «Методологія як різновид нарративної стратегії» (нетрадиційно — визначення теоретичних підстав дослідження); 4) «Структурно-функціональна парадигма дослідження методології М. Грушевського: наукознавчий підхід» (нетрадиційно — визначення методологічних засад дослідження) [18, с. 4—11].

Оригінальність наукового доробку В. Ващенка відобразилася в оригінальності початкового розділу його докторської. По-перше, замість класифікації джерел, за особливостями джерельної інформації, В. Ващенко поділяє на складники саму джерельну інформацію — «інформаційне поле» своїх праць: 1. інформаційний складник — історичні нарративи, себто «сконструйоване історичне знання»;

2. аналітичний складник — методологічні наративи, тобто «знання про конструювання історичного (і не тільки) знання». Інформаційний складник інформаційного поля утворено мета- і егонаративами М.Грушевського; аналітичний складник являє собою дослідження методологій і філософські теорії, у рамках яких здійснюється розгляд функціонування методологій [18, с. 4—7].

По-друге, В. Ващенко показав, що його попередники вивчали теоретико-методологічні підстави досліджень М. Грушевського, лише узагальнюючи положення його праць. Проте ці науковці ігнорували біографію історика і філософські теорії, які дозволяють рефлексувати над процесами конструювання історичного знання [18, с. 7—9]. Отже, до В. Ващенка українці вважали творчість М. Грушевського за самодостатній корпус текстів — на кшталт корпусу священних текстів для вірянина, розглядаючи цей корпус — як витвір, відокремлений від самого М. Грушевського, від контексту соціокультурних процесів епохи і від сучасної філософії гуманітарного знання.

По-третє, В. Ващенко охарактеризував нарративістський підхід, що розглядає історичне знання як соціокультурний текст, відповідно до якого впорядковуються окремі тексти окремих істориків [18, с. 9]. По-четверте, автор відмовився від «кумулятивної моделі» розгляду методології М.Грушевського — від пошуку різноманітних концепцій, які поєднував (з точки зору попередників В.Ващенка — синтезував) історик. Натомість В. Ващенко запропонував «структурно-функціональну модель», за якої сукупність методів М.Грушевського поділяється на «методи-паролі» (методологічні декларації, орієнтовані на читацьку аудиторію), «методи-інструменти» (робочі методи) і «методи-рефлексії» (нарративні стратегії) [18, с. 10—11].

Отже, велична постать М.Грушевського, як патріарха української нації та української історіографії, зазнає справжньої сакралізації в сучасному «грушевськознавстві», що суперечить стандартам гуманітарної науки епохи постмодерну, якій притаманно критично-рефлек-

сивне ставлення до наукового доробку минулих епох і розвінчання національних міфологій. Сучасні соціально-філософські теорії, на позиції яких перебуває В.Ващенко, дозволяють піддати ревізії настанови попереднього «грушевськознавства», десакралізувавши постать М.Грушевського, та зробити предметом дослідження не біографічні події й текстувальну спадщину М.Грушевського, а саму його особистість — у нерозривності його життє-творчості, належної до контекстів своєї епохи та приступної для критики з погляду нашої епохи.

Медитація четверта — «отець нації». Висловлювання «Михайло Грушевський — отець української нації» постійно присутнє в мові автора цих рядків. Натомість В.Ващенко, зосереджуючись на особистості свого персонажа, уникає питання про роль М.Грушевського в українському націотворенні. Однак положення праць дніпропетровського науковця дає змогу визначити «націотворчу» роль М.Грушевського.

Психологізоване історіописання В. Ващенка орієнтоване на визначення самопрезентації персонажа — становлення його «Супер-Его» протягом усього життя. В.Ващенко описав соціальне зростання М.Грушевського через «патріархатний дискурс» — поле конструювання маскулінності (чоловічих якостей) в текстах персонажа. Адже для М.Грушевського важливим було набуття ролі «патріарха» — голови родини та наукової школи, тобто спадкоємця Сергія Грушевського і Володимира Антоновича [16, с. 324—336].

Додамо від себе, що голова родини та наукової школи може бути презентованим собою та іншими національними діячами як патріарх нації, якщо коло родичів розшириться до розмірів нації, а наукова праця історика буде спрямована на легітимізацію національного буття та національної державності. Так і сталося з М.Грушевським, якого вже сучасники поставили на одну дошку з Тарасом Шевченком і Михайлом Драгомановим.

Тема «історик як отець нації», як зазначалося вище, стала провідною ідеєю монографії С.Плохія. Натомість В.Ващенко не розглядає суспільний вимір діяльності

М. Грушевського, обмежуючись контекстуалізацією та деконструкцією його текстів. Однак постструктуралізм В. Ващенка і соціальний конструктивізм С. Плохія поєднуються разом. Так, В. Ващенко проаналізував здійснену М. Грушевським деконструкцію російського імперського нарративу, заснованому на генеалогічній моделі — династичному зв'язку Рюриковичів-Романових, та сконструював український національний метанаратив, що ґрунтується на генетичній моделі — положення про неперервність існування українського «народу-нації». М. Грушевський модернізував історичне пізнання, здійснивши перехід від генеалогічної до генетичної моделі історіописання [17, с. 150—173]. Відтак історик зруйнував, так би мовити, «недостатньо модерну» російську імперську націю, що охоплювала лояльне династії Романових поліетнічне дворянство, та взяв провідну участь у творенні модерної української селянської нації.

Отже, відштовхуючись від позиції В. Ващенка, стає зрозумілим модернізаторське, — з точки зору українського націотворення, — значення наукової роботи М. Грушевського. Звісно, український націоналізм початку ХХ ст. був модерністським явищем — з перспективи української (малоросійської/русинської) селянської спільноти. Однак зовсім не обов'язково він залишиться модерністським, якщо зіставити його із сучасними йому іншими націоналізмами (російським, польським, єврейським) або іншими ідеологіями (наприклад, лібералізмом і марксизмом), що зазвичай у політичній практиці в Центрально-Східній Європі поєднувалися з націоналізмом.

Таким чином, сучасне «грушевськознавство» приділяє найбільшу увагу біографічним даним М. Грушевського і теоретико-методологічним засадам його праць. Але праці більшості сучасних «грушевськознавців» не спрямовані на вивчення особистості історика і, за винятком монографії С. Плохія, не відображають контексту епох. Новою сторінкою в «грушевськознавстві» є творчість В. Ващенка, який здійснив аналіз особистості, — себто зв'язку між життям, текстами і кон-

текстами епох, — М. Грушевського з позицій постмодерністських теорій. Саме в працях С. Плохія та В. Ващенка вбачаємо взірці сучасного «грушевськознавства», адже цим історикам вдалося подолати, так би мовити, «спокусу винятковості» М. Грушевського, відкриваючи складність особистості та розмаїття творчості одного з «отців української нації» і патріарха української історіографії.

Філософські переконання й визначили понятійний апарат і методологічний інструментарій дніпропетровського історика. Він використовує суто постмодерністську термінологію (дискурс, нарратив, деконструкція, конструювання) та концепти початку ХХ ст., як вузлові точки тогочасних дискурсів (неврастенія, енергія, праця, генеалогія). Основними методами В. Ващенка є дискурс-аналіз, деконструкція, концептуалізація текстів і реконструкція нарративів. Порівняння «психологізованого» постмодернізму В. Ващенка із соціальним конструктивізмом С. Плохія дозволило визначити роль наукової творчості М. Грушевського — як справи не лише деконструкції російської ранньомодерної нації та конструювання української модерної нації, а й загалом модернізації етнічно українського населення шляхом модернізації національної історичної науки.

Перспективними напрямками подальших досліджень історіографії української біографістики є, по-перше, продовження опрацювання сучасного «грушевськознавства» шляхом розширення кола історіографічних джерел і проблем творчості М. Грушевського, по-друге, поширення нашої уваги на біографістику інших «отців української нації» та «отців української історіографії» другої половини ХІХ — першої половини ХХ ст., по-третє, створення «колективних біографій» відомих українців другої половини ХІХ — першої половини ХХ ст., що дозволить визначити особливості різних поколінь української національної еліти.

Примітки

1. **Пріцак О.** Історіософія Михайла Грушевського / Омелян Пріцак // Грушевський М. С.

- Історія України–Руси : в 11 тт.; 12 кн. / Михайло Сергійович Грушевський; редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. — К. : Наукова думка, 1991 — 1998. — Т. I. — 1991. — С. XL — LXXIII.
- 2. Зашкільняк Л.** Методологічні погляди Михайла Грушевського [Електронний ресурс] / Леонід Зашкільняк // Україна модерна. — 1999. — № 2—3. — Режим доступу : <http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um2-3/ProblemyIstoriografiji/1-ZASHKILNIK%20Leonid.htm>.
- 3. Верба І.** Михайло Грушевський / Ігор Верба, Юрій Шаповал. — К. : Альтернативи, 2005. — 352 с.
- 4. Пристайко В.** Михайло Грушевський і ГПУ—НКВД. Трагічне десятиліття: 1924—1934 / Володимир Пристайко, Юрій Шаповал. — К. : Україна, 1996. — 355 с.
- 5. Тельвак В. В.** Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX — початок XX століття) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Віталій Васильович Тельвак. — Л., 2001. — 19 с.
- 6. Тельвак В.** Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX — початок XX століття) / Віталій Тельвак. — Нью-Йорк — Дрогобич : Українське історичне товариство; Дрогобицький державний педагогічний університет, 2002. — 236 с.
- 7. Тельвак В.** Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX — 30-ті роки XX століття) / Віталій Тельвак. — К. — Дрогобич : Вимір, 2008. — 494 с.
- 8. Тельвак В. В.** Рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського в історичній думці кінця XIX — 30-х років XX століття : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / Віталій Васильович Тельвак. — К., 2009. — 36 с.
- 9. Новацкі Р.** Михайло Грушевський на тлі доби / Роман Новацкі, Віталій Тельвак. — Дрогобич — Ополе : Oficyna Wydawnicza Politechniki Opolskiej, 2008. — Перша частина. — 2008. — 378 с.
- 10. Plokhy S.** Unmaking Imperial Russia: Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History / Sergii Plokhy. — Toronto — Buffalo — London : University of Toronto Press, 2005. — 614 p.
- 11. Плохий С.** Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського / Сергій Плохий; пер. з англ. М. Климчука. — К. : Критика, 2011. — 599 с.
- 12. Шпорлюк Р.** Україна: від імперської окраїни до незалежної держави / Роман Шпорлюк; пер. з англ. // Схід — Захід: Історико-культурологічний збірник. — Х. : Новий вид, 2001. — Вип. 4. — С. 10—43.
- 13. Андерсон Б.** Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма / Бенедикт Андерсон; пер. с англ. В. Николаева. — М. : «Канон-пресс-Ц», «Кучково поле», 2001. — 288 с.
- 14. Ващенко В. В.** Фактори формування історичної концепції в українській історіографії кінця XIX — початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Володимир Володимирович Ващенко. — Дніпропетровськ, 1998. — 17 с.
- 15. Ващенко В. В.** Лекції з історії української історичної науки другої половини XIX — початку XX століття (М.В. Костомаров, В.Б. Антонович, М.С. Грушевський) / Володимир Володимирович Ващенко. — Дніпропетровськ : Вид-во ДДУ, 1998. — 140 с.
- 16. Ващенко В.** Неврастенія: непрочитані історії (Деконструкція одного надпису — сеанс прочитання автомонографії М. Грушевського) / Володимир Ващенко. — Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2002. — 408 с.
- 17. Ващенко В.** Від самопрезентації до методології: психобіоісторіографічний простір історіописання М. Грушевського / Володимир Ващенко. — Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2007. — 324 с.
- 18. Ващенко В. В.** Стратегії конструювання М. Грушевським українських метанаративів: методи та їх функції : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / Володимир Володимирович Ващенко. — Дніпропетровськ, 2009. — 36 с.
- 19. Розенбах П.** Неврастенія // Энциклопедический словарь. — СПб.: Ф.А. Брокгауз; И.А. Эфрон, 1890 — 1907. — Т. XX а. Наказный атаман — Неясыти. — 1897. — С. 804—807.

The basic trends of the works by contemporary Ukrainian historian V. Vaschenko, which are devoted to the investigation of M. Hrushevsky, 's person are envisaged. The state of contemporary «the science of Hrushevsky», terminological apparatus and methodological instrumentarium of V. Vaschenko are analyzed. The comparing between poststructuralist methodology of V. Vaschenko and the constructivist conception of nation, used by S. Plokhy, is done.

Keywords: M. Hrushevsky, poststructuralism, social constructivism, V. Vaschenko.

Ольга Забудкова

м. Луганськ

РОЛЬ СИНДИКАТУ «ПРОДВУГІЛЛЯ» В КРИЗІ ПАЛИВНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті з'ясовується місце синдикату «Продвугілля» в паливній кризі, яка охопила Російську імперію напередодні Першої світової війни. Автором встановлені основні причини цієї кризи та доведено обмежений вплив синдикату на стан паливної промисловості того часу.

Ключові слова: синдикат, «паливний голод», гірничопромисловці, вугільна промисловість, «Продвугілля».

Інтенсивний попит на енергоносії в сучасному світі привертає особливу увагу до розвитку паливно-енергетичного комплексу України. Протягом останніх років під впливом світової економічної кризи в українській економіці посилюються процеси концентрації та монополізації, які безпосередньо торкнулися й паливного ринку нашої країни. Провідне місце на цьому ринку посідає вугільна промисловість, яка зберігає свій статус однієї з основ енергетичної безпеки України. Високе соціальне значення цієї галузі та її достатньо невеликий досвід існування в капіталістичних реаліях актуалізують дослідження особливостей розвитку кам'яновугільної промисловості України в умовах монополістичного капіталізму на прикладі власного історичного минулого.

Проблема ролі синдикату «Продвугілля» в паливній кризі отримала значне висвітлення як складова частина низки історико-економічних досліджень. Її вивчення було започатковано ще сучасниками. Особливу увагу привертають роботи Ю. Гужона [1] та І.М. Гольдштейна [2], які є протилежними за своїм змістом. Якщо перший доводить невинність синдикату в виникненні кризи, то інший дослідник бачить у діяльності «Продвугілля» головну її причину. За радянської доби склалася беззаперечна думка про те, що причина нестачі палива в імперії полягала в прийомах господарювання монополій, а сама криза

була однією з форм виявлення загивання капіталізму в Росії. Таких поглядів притримувалися, зокрема, П. В. Волобуєв [3] та Я. І. Лівшин [4]. Велику кількість фактичного та статичного матеріалу надає в своїй праці, присвяченій розвитку вугільної промисловості Г. Д. Бакулєв [5]. Часи перебудови та розвиток незалежної України стали початком нового етапу вивчення синдикату «Продвугілля». До робіт цього часу слід віднести дослідження російських дослідників С. В. Кушнірука [6] та А. К. Сорочкіна [7; 8]. Чималу увагу приділили розглянутій проблемі у своїх монографіях українські вчені О.П. Рєєнт та О.В. Сердюк [9], а також О.Б. Шляхов [10]. Проте неупереджений аналіз причин паливної кризи та ролі в ньому «Продвугілля» не став ще предметом спеціального дослідження та потребує подальшого вивчення.

Метою даної публікації є з'ясування місця синдикату «Продвугілля» в паливній кризі в Російській імперії напередодні Першої світової війни, головних причин цієї кризи та її наслідків.

Перед Першою світовою війною Російська імперія переживала значне економічне піднесення. Закономірним для цього періоду є підвищення попиту на такі речові елементи основного капіталу як паливо, метали та інші види промислової сировини. В цьому сенсі імперія Романових не була виключенням. Так, у передвоєнні роки

Забудкова Ольга Андріївна — аспірантка кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

країна пережила «чавунний голод», подорожання та нестачу цукру, брак коксу, цегли, цементу та ін. Особливого масштабу набула паливна криза, гострота якої виходила за межі загальних закономірностей розвитку капіталізму.

На початку ХХ століття основними галузями паливної промисловості Російської імперії були кам'яновугільна та нафтова. Однак незважаючи на більш глибоку кризу нафтової галузі, саме брак вугілля отримав найбільший розголос у суспільстві. Ця обставина пояснюється тим значенням, яке мав цей вид палива, що використовувався не лише промисловістю та приватними споживачами, але й пароплавствами й залізницями, більшість з яких була казенними.

Перші згадки про кризу, яка на шпальтах періодичних видань того часу отримала назву «вугільного голоду», можна віднести до весни 1912 року. Свого піку нестача вугілля досягла наприкінці 1912 — у першій половині 1913 рр. За даними Я.І. Лівшина, в 1912 році з 21 металургійного заводу 12 скоротили та призупинили виробництво. На багатьох заводах простоювали прокатні цехи, доменні, коксові та мартенівські печі. Вугільна криза зачепила такі сфери господарського життя як комунальне господарство міст та транспорт. Згідно з донесеннями фабричних інспекторів зустрічалися випадки часткового чи повного призупинення виробництва в текстильній, цукровій та інших галузях виробництва [4, с. 320].

В цей період уся увага громадськості зосередилася на Донецькому вугільному басейні, оскільки інші райони (домбровський, уральський, підмосковний) обслуговували переважно місцеві ринки та не мали серйозного значення в постачанні паливом віддалених від них ринків. Винуватцем «голоду» преса одногослоно визнала діючий тут синдикат «Продвугілля».

Вугільний синдикат Донецького басейну було створено у 1904 році як акціонерне товариство «Продвугілля» (Акціонерне товариство торгівлі мінеральним паливом Донецького басейну). Фактично він почав діяти з 1906 року, коли об'єднав майже весь видобуток і продаж кам'яного вугілля в Донбасі ставши одним з найбільших синдикатів імперії. До нього входило 18 ве-

ликих акціонерних товариств, підприємства яких у 1912 р. видобули 600 млн. пудів вугілля, тобто близько 60% усього вуглеводобутку Донбасу [11, с. 25].

Згідно з контрагентською угодою учасники «Продвугілля» передавали синдикату виключне право на продаж кам'яного вугілля й коксу. Він заздалегідь визначав передбачуваний річний ринковий відпуск усіма контрагентами, т.зв. «сукупний умовний тоннаж». Таким же чином розраховувалася квота кожного окремого контрагента в загальному ринковому відпуску, його «умовний тоннаж». Тож угода на рік уперед обмежувала збут, при цьому умовний тоннаж міг бути збільшений лише за умови перевищення загальним збутом «Продвугілля» сукупного умовного тоннажу. Самостійний продаж палива контрагентом карався штрафом, тоді як скорочення видобутку нижче квоти заохочувалося шляхом виплати премій [2, с. 6—7]. Як бачимо, політика цін синдикату будувалася на нормуванні збуту продукції та передбачала можливість обмеження видобутку вугілля.

Саме на цей факт як на головну причину «вугільного голоду» вказували супротивники синдикатів, до того ж висновку дійшли й органи державної влади Російській імперії. У жовтні 1912 року з метою з'ясування причин виникнення кризи та розробки заходів для її подолання було створено спеціальну міжвідомчу нараду за головуванням міністра торгівлі та промисловості С. І. Тімашева. Під впливом представників Міністерства шляхів сполучення, які всю відповідальність за кризовий стан галузі покладали на синдикат «Продвугілля», звинувативши останній у навмисному скороченні видобутку з метою підняття цін на кам'яне вугілля, міжвідомча нарада дійшла висновку про штучність «вугільного голоду» внаслідок дій синдикату «Продвугілля» [6, с. 163]. До цього рішення дослухалася й Рада Міністрів, яка причинами «тяжкого становища та перешкодою для подальшого розвитку кам'яновугільної справи» також визнала «об'єднання гірничопромисловців у синдикати та посилене скорочення видобутку вугілля, щоб довільно підіймати потім на нього ціни». На боці промисловців

залишилося лише Міністерство торгівлі та промисловості, яке виступало за пояснення труднощів на паливному ринку загальними загальноекономічними явищами. 22 березня 1913 року С. І. Тімашев роз'яснював у Державній Думі, що нестача палива є результатом «повсюдно сильно зростаючого попиту на всіляке мінеральне паливо..., що спостерігається й за межами нашої вітчизни. Причина — потужне зростання промисловості, в нас особливо промисловості металургійної». А у грудні того ж року в листі І. Г. Щегловітову міністр категорично заперечував проти того, що «Продвугілля» «штучно затримує розвиток видобутку вугілля з метою підвищення цін на нього» [12, с. 235—236].

Не заперечуючи негативного впливу політики обмеження виробництва, яку провадив синдикат, спробуємо розглянути чи всі обвинувачення проти «Продвугілля» були справедливими.

Так безпідставним, з нашої точки зору, є твердження про скорочення видобутку вугілля гірничопромисловцями Донбасу в роки «голоду». Статистичні дані за 1908—1914 рр. говорять про значне збільшення кількості видобутого палива, не зважаючи на депресивний стан промисловості Донбасу на початку цього періоду. Видобуток антрациту зріс на 101,5%, кам'яного вугілля — на 43%, а загалом кількість мінерального палива збільшилася на 50% [9, с. 17].

Однак, незважаючи на це, ціна на вугілля постійно зростала. Зокрема ціна антрациту напередодні війни піднялася (франко-станція відправлення) на 40%, рядового паровичного — на 39%, а ливарного коксу — на 78% від середніх цін за 1908—1912 рр. [5, с. 140]. При цьому виробничі потужності Донбасу по вугіллю використовувалися лише на 75% (видобуто за 5 років 5 789 млн. пудів при «добувній спроможності» тих же років у 7 844 млн. пудів) [5, с. 144]. За даними О. В. Щербініної у 1913 році частка використання виробничих потужностей контрагентів «Продвугілля» коливалася від 55,3% у Товариства Брянських кам'яновугільних заводів до 98,9% у Ірмінського товариства [13, с. 177].

Наведені дані дають можливість переконатися в тому, що протягом кризи синдикат

«Продвугілля» не проводив цілеспрямованої політики на скорочення виробництва, проте мала місце політика обмеження видобутку, а також неможливість швидко відреагувати на підвищення попиту.

В межах даної роботи варто звернути увагу на дискусійне питання про рівень прибутків контрагентів синдикату. З цього приводу цікавою є діаметральна протилежність поглядів на це питання з боку громадської думки тогочасної Російської імперії та власне самих промисловців. Останні наголошували на збитковості, або принаймні дуже низькій прибутковості вугільної галузі.

За відомостями Ю. Гужона внаслідок здешевлення нафтових залишків та заміни ними кам'яного вугілля та завдяки конкуренції самих шахтовласників, продажні ціни на останнє було встановлено нижче рівня собівартості. Так середня контрактна ціна, яку сплачували залізничні управління у 1905—1915 рр. складала 7,68 коп. В Англії ж, яка була визнаним світовим постачальником вугілля й де завжди стояли найнижчі ціни, воно коштувало 8,5 коп. у Нью-Каслі та 10 коп. у Кардіфі, що, на думку автора, доводило збитковість цін на донецьке паливо [1, с. 3—4].

У 1910 році собівартість донецького вугілля було досліджено урядовою комісією, результати роботи якої було передано до міжвідомчої наради на чолі з директором Гірничого департаменту О.О. Івановим. Нарада визначила собівартість донецького вугілля в 7,32 коп. за пуд. Враховуючи додаткові витрати, справедлива продажна ціна за розрахунками наради складала 8,32—8,82 коп. за пуд., тобто десь на 1,5 коп. дорожче за ціни, які платили казенні залізниці як головний споживач вугільного палива [14, с. 5415].

Сучасні історичні розвідки більшою частиною підтверджують тезу про низьку прибутковість фірм, які входили до «Продвугілля». Російський дослідник А. Сорокін стверджує, що норма прибутку вугільної промисловості була постійно нижче, ніж в інших галузях. Це було зумовлено достатньо сильною конкуренцією на паливному ринку та низьким рівнем продуктивності праці в цій галузі [7, с. 98]. Такого ж висновку доходять і автори

монографії «Перша світова війна і Україна» [9, с. 39—40]. Напередодні війни норма прибутку контрагентів «Продвугілля» складала 8,7%, що, звісно, не можна назвати надприбутком [10, с. 100].

Відповідно до вищевикладеного можна зробити висновок про неможливість покладання всієї відповідальності за «вугільний голод» на донецький вугільний синдикат. Можемо погодитися з висновком А. К. Сорокіна, що варто говорити не стільки про умисне створення монополістами «голоду», скільки про вміле використання в своїх інтересах закономірностей процесу капіталістичного відтворення [8, с. 181].

Для того щоб більш докладно розглянути причини виникнення кризи треба звернути увагу на аргументацію самих вуглепромисловців Донецького басейну. Вони докладали всіх зусиль, щоб довести всю непричетність до виникнення «вугільного голоду» та посилалися на його об'єктивну неминучість для країни. Уповноважений З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії М. С. Авдаков на нараді під головуванням міністра торгівлі та промисловості в січні 1913 р. задля пояснення «голоду» навів такі причини: загальне економічне піднесення; швидке зростання металургійної, механічної, цементної та інших галузей промисловості; посилення руху на залізниці, яке викликало збільшення витрат палива; розвиток споживання мінерального палива в містах; заміна кам'яним вугіллям нафти та дров внаслідок їх здороження; часткова заміна англійського вугілля в Петербурзькому районі в результаті страйку робітників в Англії; вивезення донецького мінерального палива до країн Балканського півострова [5, с. 141—143].

Зазначені причини дійсно мали вплив на становище вугільного ринку імперії. Крім закономірного підвищення попиту на паливо, пов'язаного з економічним підйомом економіки, попит на вугілля зростав також за рахунок появи нових споживачів. Так перші згадки про «вугільний голод» у 1912 році з'явилися через загрозу припинення імпорту вугілля до Петербургу та Прибалтики через страйк шахтарів у Великобританії, яка була основним постачальником цього

регіону. Використання англійського вугілля в цих районах зазвичай складало близько 180 млн. пудів, тоді як донецького лише 9—12 млн. пудів [15, с. 7]. Крім того, англійське вугілля використовувалося військовим флотом Російської імперії. В цих умовах навесні 1912 року Морським міністерством було укладено договір з вуглепромисловцями Донецького басейну на постачання вугіллям Балтійського флоту [16, с. 2].

Підвищення попиту відбулося також внаслідок подорожчання нафти, оскільки частина залізниць, заводів і пароплавств були вимушені перейти на вугілля. Прикладом може послужити Поволжя, де тверде мінеральне паливо раніше майже не використовувалося та промислові підприємства Центру Росії. У вересні 1912 року газета «Південний край» писала: «На цей час копальні працюють головним чином для московського району, що перейшов на антрацит внаслідок надзвичайного подорожчання нафти» [17, с. 6].

Підприємці визнавали, що не можуть впоратися з кризою та називали причини, що цьому перешкоджають. У 1912 році, гірничопромисловці основною з них називали брак робітників на шахтах. Так журнал «Промисловість і торгівля» відзначав, що протягом останніх місяців 1912 р. спостерігався сильний відтік робітників з Донбасу. Цей процес повторювався кожного літа, однак цього року затримався через запізнення польових робіт, а також чутки про мобілізацію. Оскільки робітники Донбасу переважно були мешканцями внутрішніх губерній імперії, то вони не хотіли повертатися до прикордонних воєнних округів, сподіваючись в себе на місцях уникнути призову [18, с. 402]. Зазначимо, що брак робітників наприкінці 1912 — на початку 1913 рр. був характерним не лише для вугільної, а й для всіх інших галузей промисловості та складав серйозну проблему для підприємців.

Крім того, перебої з постачанням вугілля відбувалися через незадовільний стан шляхів сполучення. Особливо загострення ця проблема отримала на початку 1914 року, коли брак вагонів та недостатня пропускна спроможність залізниць призвели до скупчення на руд-

никах вугілля, вивезти яке не було можливості. Наприкінці січня на станціях через нестачу вагонів знаходилося близько 4 млн. пудів палива, що складало майже 50% всього видобутку [19, с. 2].

Підприємці вимагали від держави термінового вжиття заходів задля вирішення транспортних проблем. До таких заходів вони відносили прискорення будівництва нових залізничних ліній та під'їзних шляхів, збільшення вагонних парків, а також відмову казенних залізниць від реквізиції в рахунок своїх поставок навантажених вугіллям вагони призначені іншим споживачам [1, с. 6]. Останнє мало місце ще наприкінці 1912 року, коли Управління залізниць видало наказ, згідно з яким Харківський комітет з перевезення мінерального палива під час призначення вагонів під навантаження вугілля збільшив їх кількість для залізниць за рахунок інших споживачів. При цьому скорочення навантажень для окремих споживачів відбулося вкрай нерівномірно, тому деякі з них опинялися в досить скрутному становищі [18, с. 402].

В ще більш скрутному становищі були шосейні дороги та водний транспорт. Щодо перших, то їх на той час було настільки мало, що вони не відігравали ніякої ролі в вивезенні вугілля. А становище водних шляхів в журналі «Промисловість і торгівля» було охарактеризовано так: «...в кращому випадку вони ледь підтримуються в своєму природному становищі, а багатьох випадках поступово погіршуються навіть проти свого первісного стану» [20, с. 578]. На це неодноразово звертали увагу вуглепромисловці, за словами яких для ефективного перевезення донецького палива особливо бажано було б якнайшвидше шлюзувати Дон, Сіверський Донець та з'єднати басейни Дніпра та Дону [21, с. 577].

Отже такими були основні причини «вугільного голоду» з точки зору держави та гірничопромислової буржуазії. Проте, на наш погляд, треба розглянути ще одну причину, на яку через власні інтереси не посилювалася жодна з цих груп. Йдеться про загальний економічний курс Російської імперії, однією з основ якого була політика промислового протекціонізму. Після введення митного та-

рифу 1891 р., за яким мито на ввезення кам'яного вугілля через порти Чорного та Азовського морів було збільшено з 3 до 4 коп. з пуду, а коксу — з 3,5 до 6 коп., ввезення палива через чорноморський кордон практично припинилося [5, с. 139]. Тож затверджений тариф був скоріш не захисним, а заборонним.

Треба зазначити, що на необхідність перегляду митної політики задля подолання паливної кризи неодноразово наголошувалося в передвоєнній пресі. Ще в листопаді 1912 року кореспондент газети «Російські відомості» підкреслив, що «провина за вугільний голод покладається не стільки на синдикат, скільки на нашу зовнішню торговельну політику... синдикати лише використовують цю можливість» [22, с. 2]. Однак інтереси «Продвугілля» та правлячих кіл у питанні обмеження іноземного ввезення вугілля цілком збігалися, що призводило до ігнорування урядом закликів про необхідність безмитного ввезення палива.

Проте стрімке посилення кризи призвело до того, що задля принаймні часткового задоволення попиту на паливо уряд все ж був вимушений допустити безмитне ввезення з-за кордону кам'яного вугілля для потреб казенних та приватних залізниць. Восени 1912 року було прийняте рішення про купівлю 50 млн. пудів вугілля, а протягом 1913 р. до Російської імперії було ввезено близько 110 млн. пудів, з яких 92 млн. пуд. — для потреб залізниць та 18 млн. пуд. для приватного ринку [23, с. 8526]. Звісно, що ця ситуація викликала численні протести з боку власників вугільних шахт Донбасу, які запевняли в відсутності потреби в такому кроці та підкреслювали необхідність підтримки та захисту вітчизняної вугільної промисловості.

Ще одним заходом держави, який зустрів спротив гірничопромисловців був дозвіл на придбання залізницями вугільних копалень для власних потреб. Шахтовласники стверджували, що «проектowana міра приймає характер карального акту..., спрямованого проти приватної кам'яновугільної промисловості та ... представляється заходом несправедливим, шкідливим для кам'яновугільної

промисловості та небезпечним з точки зору державних інтересів країни» [24, с. 8456]. Зверталася увага на те, що виникнення подібних «привілейованих» підприємств створить несприятливе середовище з точки зору залучення капіталів через створення нового могутнього конкурента в вигляді залізничних рудників.

Внаслідок кризи шахти почали купувати не лише залізницю, а й промислові підприємства. Це призвело до значного розвитку вертикального трестування, яке виражалося в придбанні вугільних копалень металургійними компаніями для забезпечення себе паливом. Внаслідок «вугільного голоду» цей процес посилювався: якщо в 1907 році частка комбінованих підприємств у загальнодопецькому видобутку складала 17,3%, то в 1913 році вона майже подвоїлася (34%) [7, с. 102].

Завдяки зазначеним заходам на момент початку Першої світової війни зростання цін на вугілля вдалося стримати. Проте слід сказати, що дії уряду в ситуації паливної кризи були малоефективними, тож ліквідувати її повністю не вдалося, а із вступом Російської імперії до війни ситуація на вугільному ринку істотно погіршилася.

Перш ніж перейти до загальних висновків, зазначимо, що «вугільний голод» завдав чималого удару й по самому «Продвугіллю». Гостра потреба в паливі спричинила ситуацію, коли споживач був готовий купувати вугілля будь-якої якості по максимальним цінам. В цих обставинах потреба в об'єднанні власників шахт для спільного регулювання ринку відпала сама собою, що призвело до фактичного розпаду «Продвугілля» у 1914 році [19, с. 63]. За даними П.В. Волобуєва офіційно синдикат існував до 31 грудня 1915 року, однак великої ролі на вугільному ринку вже не відігравав [3, с. 131].

Таким чином, незважаючи на швидкі темпи розвитку кам'яновугільна галузь напередодні Першої світової війни не могла задовольнити зростаючого попиту з боку промисловості та залізничного транспорту, що призвело до критичної нестачі вугілля. Традиційно в історіографії перебільшувалася роль синдика-

ту «Продвугілля» в негативному впливі на економіку, що знаходило своє виявлення в невиправданому піднятті цін та скороченні виробництва задля досягнення надприбутку. Однак останні дослідження доводять, що політика синдикату була лише одним з дестабілізуючих факторів, які призвели до «вугільного голоду».

Серед інших причин кризи треба вказати перш за все на швидке зростання попиту через загальне промислове піднесення з одного боку та збільшення кількості споживачів вугілля з іншого. Останнє відбулося внаслідок перебоїв із постачанням палива з Великобританії в Прибалтійський регіон, в тому числі й для військового флоту, а також через подорожчання нафти та перехід частки споживачів на більш дешеве вугілля. На шахтах спостерігався хронічний брак робітників, що не дозволяло збільшити видобуток у необхідній кількості. Крім того не готовими до різкого збільшення попиту виявилися залізниця, для яких були характерними недостатня пропускну спроможність та значна нестача вагонів.

Проте основною причиною, на наш погляд, треба назвати надмірний протекціонізм, який був характерним для економічної політики уряду імперії. Синдикати, в тому числі й «Продвугілля», мали необмежений вплив на внутрішньому ринку країни, оскільки не боялися зовнішньої конкуренції. З іншого боку, в цій ситуації вони не мали змоги швидко задовольнити зростаючий попит, що й призвело до гострої нестачі палива в той час, коли в умовах підготовки до світової війни воно було вкрай необхідне.

Тож споживання вугілля в Російській імперії стримувалося, головним чином, двома факторами. Тарифна політика держави стримувала імпорту вугілля, а монополії гальмували зростання видобутку в країні.

«Паливний голод» був одним із яскравих проявів загального занепаду економіки Російської імперії, який повною мірою виявив себе протягом Першої світової війни. Подальше вивчення цього питання дозволить з'ясувати його вплив на різні сфери життя імперії (промисло-

вість, сільське господарство, будівництво та ін.), а також продовжити дослідження ролі монополій у економічному та суспільному житті України на початку ХХ століття.

Примітки

1. Гужон Ю. Мнимый голод угля и чугуна / Ю. Гужон. — М., 1914. — 18 с. **2. Гольдштейн И.М.** Синдикат «Продуголь» и кризис топлива / И.М. Гольдштейн. — М.: Т-во тип. А.И. Мамонтова, 1913. — 27 с. **3. Волобуев П.В.** Из истории синдиката «Продуголь» / П.В. Волобуев // Исторические записки. — Т. 58. — 1956. — С. 107—144. **4. Лившин Я.И.** Монополии в экономике России / Я. И. Лившин. — М.: Наука, 1961. — 448 с. **5. Бакулев Г. Д.** Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна / Г. Д. Бакулев. — М.: Госполитиздат, 1955. — 672 с. **6. Кушнирук С. В.** Синдикат «Продуголь» и рынки сбыта Донецкого минерального топлива / С. В. Кушнирук // История СССР. — 1986. — № 4. — С. 157—167. **7. Сорокин А.** Монополизация российской угольной промышленности / А. К. Сорокин // Экономическая история. Ежегодник. 1999 / [редкол.: Л. И. Бородин, В. И. Бовыкин (отв. ред.), С. А. Афонцев и др.]. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. — С. 262—288. **8. Сорокин А. К.** К вопросу о монополизации промышленности в России в начале ХХ в. / А. К. Сорокин // Россия на рубеже XIX—XX веков: Материалы научных чтений памяти проф. В.И. Бовыкина. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. — С. 178—185. **9. Реснт О. П.** Перша світова війна і Україна / О. Реснт, О. Сердюк. — К.: Генеза, 2004. — 480 с. **10. Шляхов О. Б.** Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина XIX — початок ХХ ст.): монографія / О.Б. Шляхов. — Д.: Вид-во Дніпропетр. нац.

ун-ту, 2010. — 244 с. **11. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т.** / [ред. рада: В.М. Литвин (голова), Г.В. Боряк, В.М. Геєць, та ін.; відп. ред. В.А. Смолій; авт. колектив: Т.А. Балабушевич, В.Д. Баран, В.К. Баран та ін.]. — К.: Ніка-Центр, 2011. — Т. 2. — 608 с. **12. Шепелев Л. Е.** Царизм и буржуазия в 1904—1914 гг. Проблемы торгово-промышленной политики / Л.Е. Шепелев. — Л.: Наука, 1987. — 272 с. **13. Щербініна О. В.** Іноземні капітали у вугільній та металургійній промисловості Донбасу і Придніпров'я (1861—1914) / О.В. Щербініна. — Донецьк: Юго-Восток, 2006. — 192 с. **14. Ауэрбах С.** Анкета о себестоимости каменного угля, добываемого на копях Донецкого бассейна и цены, по которым Министерство путей сообщения стремится приобретать донецкий уголь / С. Ауэрбах // Горно-заводское дело. — 1912. — № 27—28. **15. Угольная забастовка в Англии и донецкий уголь** // Южный край. — 1912. — № 10627 (23 февраля). **16. Заказы русского угля** // Южный край. — 1912. — № 10630 (28 февраля). **17. Осипович А.** Угольные дела / А. Осипович // Южный край. — 1912. — № 10984 (15 сентября). **18. Угольный «голод»** и Министерство путей сообщения // Промышленность и торговля. — 1912. — № 22. **19. Задержка угля** // Южный край. — 1914. — № 11861 (27 января). **20. Борьба рельсов с водой** // Промышленность и торговля. — 1913. — № 24. **21. Мерцалов Г.** Донецкая каменноугольная промышленность в 1913 г. и виды на ее развитие в ближайшее пятилетие / Г. Мерцалов // Промышленность и торговля. — 1913. — № 24. **22. Москва, 11 ноября** // Русские ведомости. — 1912. — № 261 (11 ноября). **23. Ввоз иностранного каменного угля** // Горно-заводское дело. — 1914. — № 6. **24. О праве железных дорог** приобретать каменноугольные копи // Горно-заводское дело. — 1914. — № 5.

The article investigates the place of syndicate “Produgol” in the fuel crisis that has gripped the Russian Empire on the eve of the World War I. The author found the main causes of the crisis and proved a limited impact of the syndicate on the state of fuel industry at the time.

Keywords: syndicate, “fuel hunger”, miners, coal industry, “Produgol”.

ЕКОНОМІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ ХХ СТ. У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ АКАДЕМІКА Б. А. КРУГЛЯКА

У статті розглянуто життєвий і творчий шлях академіка Бориса Абрамовича Кругляка. Проаналізовано місце досліджень економічної історії України в науковій спадщині вченого. Зосереджено увагу на останніх публікаціях науковця, в яких переосмислено соціально-економічний розвиток України на початку ХХ ст. Переглянуто сформовані радянською історичною наукою кліше стосовно життєвого рівня населення України.

Ключові слова: економічна історія, внутрішня торгівля, добробут, буржуазія, радянська історіографія.

2014 р. виповнилося б 80 років від дня народження визначного українського вченого, доктора історичних наук, професора, академіка Нью-Йоркської Академії наук Бориса Абрамовича Кругляка. І хоч пересічному історикові ім'я цього науковця навряд чи відоме, фахівці в питаннях вивчення соціально-економічної історії України другої половини ХІХ — початку ХХ ст., безперечно, знайомі з працями вченого. Причому це стосується не лише вітчизняних істориків, але й науковців з Росії та США. На Житомирщині, де народився й тривалий час працював Б. А. Кругляк, він відомий як неперевершений краєзнавець, один з керівників екскурсійно-туристичного руху, один із засновників і активних діячів відновленого в роки незалежності Товариства дослідників Волині. А ще — як економіст-теоретик, журналіст, педагог. Отож, нагальною потребою є ознайомити широке коло дослідників із постаттю історика та його науковою спадщиною.

Значна частина наукових розвідок професора Б. А. Кругляка сформована в особовий фонд ФР-6502 в Державному архіві Житомирської області. Це 20 справ, які стосуються особистого життя науковця (оп. 1, спр. 1), а також його статті, уривки монографії, чернетки (оп. 1, спр. 2—20). При підготовці статті використано наукові розвідки і публіцистичні замальовки історика, його статті в українській (газети

«Радянська Житомирщина», «Комсомольська зірка», м. Житомир) і російській пресі (газета «Красный Октябрь», м. Сизрань, Росія). На жаль, постать професора Б. А. Кругляка, зокрема його наукова спадщина, мало цікавили навіть місцевих краєзнавців. Вартими уваги є короткий нарис про життя і творчість історика «З любов'ю до України», підготовлений київським професором В. Г. Сарбесем [1], некрологи [2], короткі згадки в краєзнавчій літературі [3], ювілейному виданні до 50-ї річниці Житомирського державного технологічного університету, в якому працював Б. А. Кругляк [4, с. 254].

Отож, постать Б. А. Кругляка як науковця ще потребує подальшого вивчення; важливим є й осмислення наукового доробку вченого. Метою статті є визначити особливості життєвого і творчого шляху історика, проаналізувати його наукову спадщину, зокрема погляд на історію України початку ХХ ст.

Борис Абрамович Кругляк народився 3 травня 1934 р. в м. Житомирі у родині службовців. Сім'я була багатодітною, а Борис був у ній найстаршим. Це в подальшому мало великий вплив на формування особистості майбутнього науковця, привчало до самостійності й відповідальності. Про дитячі роки відомого вченого збереглося дуже мало інформації. Борис Абрамович у своїх спогадах та інтерв'ю місцевим

Кругляк Марина Едуардівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук Житомирського державного технологічного університету.

виданням опускав цю тему. Можливо, через те, що приємних моментів у хлопця було надто мало [5, арк. 1].

22 червня 1941 р. почалася Велика Вітчизняна війна. Житомир одним з перших міст України та й всього СРСР піддався бомбардуванню. Вже 9 липня окупаційні війська ввійшли до обласного центру, а до кінця серпня 1941 р. захопили всю область. Та родині Кругляків вдалося оминати лихо нацистської неволі. Евакуація до Свердловська, важкі будні в тилу доповнилися ще одним лихом: під Сталінградом 1942 р. пропав без вісти батько. Відтепер весь тягар відповідальності ліг на плечі Бориса. У 1944 р. мати разом із установою, в якій вона працювала, повернулася в Україну — спочатку до м. Ізюм Харківської області, потім до Шостки Сумської області й, врешті, в жовтні 1945 р. — до рідного Житомира [1, с. 1].

Вагаючись між журналістикою та історію, які заповнили юне серце Бориса, хлопчик обрав історію й 1951 р. вступив на історичне відділення історико-філологічного факультету Житомирського державного педагогічного інституту ім. І. Франка. Відомі радянські історики Л. А. Коваленко та Р. Н. Оксенюк, які в той час викладали в інституті, прилучили Бориса Кругляка до науково-дослідницької роботи й пошукової діяльності в архівах. Втім, попри безперечні природні здібності й бажання стати науковцем, молодий випускник ЖДПІ вирушає до с. Бистрик Ружинського району Житомирської області, аби там викладати сільській молоді ази історичної науки. Невдовзі була служба в лавах Радянської армії, повернення до рідного Житомира й активна педагогічна й громадська робота. Борис Абрамович умів вдало поєднувати вчителювання у школах міста із роботою керівником туристичних гуртків в обласній дитячій екскурсійно-туристичній станції (згодом він стає завідувачем відділу туризму Палацу піонерів і школярів), залишаючись при цьому зразковим сім'янином [5, арк. 2].

З 1962 р. Борис Абрамович згадує про свій журналістський хист й починає друкуватися у місцевій пресі [6]. Він стає постійним автором рубрики «Край рідний» в газеті «Радянська Житомирщина», чимало краєзнав-

чих матеріалів подає на сторінках молодіжної газети «Комсомольська зірка». Серед публікацій історика, які побачили світ на шпальтах газет, були в основному розвідки про визначних діячів Волині, революціонерів (Я. Домбровського, Г. Пустовойтову, З. Подлевського, С. Ворцеля) [7; 8; 9; 10; 11], діячів підпільного руху на Житомирщині в роки Великої Вітчизняної війни [12; 13; 14], рецензії на книги (зокрема, роман-есе В. Чивилихіна «Пам'ять» [15]); міркування про «радянський спосіб життя» й, звичайно, статті ідеологічного характеру до днів народження класиків марксизму-ленінізму [16; 17]. Хоча й у цих публікаціях Б. А. Кругляк прагнув знайти чимало історичного матеріалу, зокрема аналізував місце Волині у житті і творчості Ф. Енгельса [18].

Втім, краєзнавець й досі мріє про наукову роботу. 1968 р. Борис Абрамович знайомиться із членом-кореспондентом Академії наук УРСР І. О. Гуржієм, неперевершеним фахівцем у питаннях економічної історії. Ця подія стала визначальною у житті Б. А. Кругляка. Невдовзі він вже співшукач відділу історії капіталізму Інституту історії АН УРСР, який під керівництвом І. О. Гуржія працює над проблемами розвитку торгівлі в Україні в перші пореформені десятиріччя. 1977 р. відбувся успішний захист кандидатської дисертації. На жаль, науковий керівник не дожив до цієї події [5, арк. 3; 19].

Борис Абрамович продовжує свою вчительську діяльність, паралельно із цим читає лекції з історії рідного краю в Інституті вдосконалення вчителів, керує методоб'єднанням вчителів історії Житомира. Але цього йому здається замало. Як кандидат наук, він, безперечно, був гідний роботи у вищій школі. Проте обставини склалися інакше. Історики відмовляли не лише в Житомирі, а й у всій Україні. Лише в далекому місті Сизрань Куйбишевської області (Росія) його радо погоджувалися взяти на посаду доцента у філіалі Куйбишевського політехнічного інституту, куди Борис Абрамович вирушив 1978 р. [20] Саме в цьому районному центрі історик міг спокійно працювати. Але Борис Абрамович і тут поринає з головою в роботу. 1983 р. його обирають деканом механічного факультету, наступного року — завідувачем

кафедри суспільних, згодом гуманітарних наук [1, с. 3]. Як науковець він бере активну участь у всесоюзних конференціях, виступає із серією наукових статей у фахових збірниках «Вітчизняна історія» (видання Інституту історії АН УРСР), «Історія народного господарства та економічної думки» (видання Інституту економіки УРСР), «Отечественная история», «Український історичний журнал». Активно публікується в місцевій пресі (газета «Красный Октябрь»), де виступає із серією публікацій про життя визначних діячів історії Росії (Д. Давидов) [21] та України (Т. Шевченко) [22], піднімає питання економічного характеру, підтримує горбачовську «перебудову» й на тлі розгортання політики «гласності» прагне переоцінити історію Радянського Союзу, зокрема постать В. І. Леніна, Жовтневий переворот, Другу світову війну (з приводу його «сенсаційних» публікацій у пресі навіть розгорілася ціла дискусія) [23; 24; 25; 26; 27; 28].

1991 р. розпався СРСР. У серпні 1992 р. науковець повертається до рідного Житомира. Вже готова його монографія «Внутренняя торговля в России в конце XIX — начале XX вв. На материалах Украины», майже вичитана докторська дисертація. Науковець працює спочатку доцентом кафедри економіки та організації виробництва філіалу Київського політехнічного інституту, 1 липня 1993 р. очолює кафедру соціально-політичних і гуманітарних наук, в жовтні цього ж року стає завідувачем кафедри економіки Житомирського інституту підприємництва і сучасних технологій. Все більше місця у науковому доробку вченого посідає економіка. Історик викладає курс «Теорія економічних вчень», політекономію, виступає на шпальтах «Ділової газети» із серією публікацій з історії економічних учень та аналітичними розвідками про такі явища, як інфляція, кооперація, приватизація. Не забуває Борис Абрамович й про краєзнавство, публікуючи матеріали на сторінках місцевої преси та видавши 1995 р. брошуру «Загадки минавшини Поліського краю», де переглядає усталені кліше про історію Київської Русі. 1993 р. Бориса Абрамовича обирають віцеполовою відновленого Товариства дослідників Волині, де він відповідальний за наукову роботу [1, с. 4—5].

28 січня 1994 р. на засіданні спеціалізованої ради Інституту історії АН України Б. А. Кругляк успішно захистив докторську дисертацію. Цього ж року його обрано членом Нью-Йоркської Академії наук [29]. Борис Абрамович заявляє про себе як про гарного наукового керівника, адже його учні й колеги по кафедрі (І. І. Ярмошик, В. О. Венгерська, В. Б. Молчанов, І. М. Власюк) почали активну роботу з написання кандидатських дисертацій з економічної історії. І в цей час, коли й в родинному колі, й на науковій ниві, попри матеріальні труднощі, все нормалізувалося, відгомін далекої війни, труднощів пошуку роботи 1970-х рр. знову нагадали про себе. Черговий інфаркт 28 лютого 1996 р. зупинив серце історика [5, арк. 4].

Зауважимо, що пам'ять про Б. А. Кругляка залишається в серцях вдячних житомирян. 2004 р. в Державному архіві Житомирської області сформовано особовий фонд історика (Ф-Р 6502, 1 опис, 20 справ), в Житомирському державному технологічному університеті підготовлено стенд, присвячений науковцеві, до 80-ї річниці з Дня народження планується видання творів Б. А. Кругляка. Учні Бориса Абрамовича плідно працюють на науковій ниві: І. І. Ярмошик — нині доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри спеціальних історичних дисциплін та правознавства Житомирського державного університету імені Івана Франка, В. О. Венгерська та І. М. Власюк — кандидати історичних наук, доценти згаданого університету, В. Б. Молчанов — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України [30; 31; 32; 33].

Соціально-економічний розвиток підросійської України другої половини XIX — початку XX ст. посідає вагомe місце в науковому доробку професора Б. Кругляка. Особливо цінними є роботи історика, написані в останні роки його життя, за умов проголошення незалежності України. Звільнившись від ідеологічних догм, яких Борис Абрамович змушений був дотримуватися в радянські часи, історик прагне переглянути не лише характер соціально-економічного розвитку України, а життєвий рівень населення. Зокрема, у статті «Внутрішня торгівля в Україні в кінці

XIX — на початку ХХ ст. і матеріальний добробут населення» (1994 р.) Б. Кругляк зазначає, що справжній життєвий рівень населення можна спостерігати, лише спираючись на дані дореволюційної статистики. Натомість довіряти радянським статистичним даним не варто, адже післяжовтнева статистика була спрямована на те, щоб «будь-що довести тезу про злиденне становище трудящих за капіталізму і на підставі цього показати переваги їх життя в соціалістичному суспільстві» [34, с. 41]. У своїй статті Б. Кругляк доводить, що стан внутрішньої торгівлі багато в чому залежав від купівельної спроможності населення, причому основну масу покупців складали робітники і селяни. А далі професор Б. Кругляк конкретними цифрами розвінчує радянський міф про низький рівень добробуту дореволюційного робітництва. Зокрема, рівень заробітної плати в Катеринославській губернії складав 159—161% від середньоросійського рівня зарплати в 1901 і 1913 рр., у Херсонській губернії — 123—131%. Наведені цифри свідчать про доволі високу купівельну спроможність робітників. З іншого боку, купівельна спроможність визначалася не лише розмірами заробітної платні, а й тим, яка кількість грошей залишалася на руках, щоб можна було одягнути і прохарчувати себе і свою родину. Порівнявши тенденції до зростання заробітної плати і цін упродовж першого десятиріччя ХХ ст., дослідник доходить висновку, що реальна зарплата робітників за той же час практично не знизилася.

Борис Абрамович виділяє декілька цікавих економічних явищ початку ХХ ст. — пережитків часів первісного нагромадження капіталу. Промислова буржуазія вкладала свої гроші в дрібні і середні торгові заклади, в т. ч. на фабриках і заводах. Тому, аби отримувати високі прибутки, вона примушувала робітників купувати продукти лише тут. Для цього підприємці частку заробітної платні видавали марками, які мали купівельну спроможність у фабричних і кооперативних лавках лише на даному підприємстві. На початку ХХ ст. такі марки складали в Російській імперії не менше 10,3% суми зарплати робітників. Іншою формою отримання промисловцями надприбут-

ку був продаж товарів у фабричних лавках у кредит, за доволі високих відсотків. Продукти і промислові товари тут були дорожчі від ринкових, часто — гіршої якості. Деякі представники торговельної буржуазії не гребували фальсифікацією товарів (16,4% всіх товарів Російської імперії станом на 1910 р. були дуже поганої якості через подібні заходи). Найгіршої якості виявилися молочні (32%) і м'ясні продукти (в Київській губернії нерідко продавалося м'ясо від забитих на міських бойнях хворих корів). Не варто забувати ще й таких звичних явищ у торгівлі, як обважування, обмірювання і просто обдурювання покупців [34, с. 43—45].

Аналізуючи купівельну спроможність робітництва, Б. Кругляк наголошує на необхідності поділу об'єкту дослідження на декілька груп: 1) робітників з високою заробітною платнею, котрі дозволяли собі постійно купувати більше різних і кращих за якістю товарів; 2) неодружених покупців; 3) потомствених робітників; 4) тих, хто не розірвав своїх зв'язків із селом і частку заробітної плати регулярно надсилав туди. За підрахунками вченого, витрати на харчування складали 47—57% видатків в одружених робітників (значно менше — в неодружених). До споживацької корзини робітників входили м'ясо і м'ясопродукти, топлене вершкове масло, олія, овочі, фрукти, ягоди, хліб, борошно, різні крупи. Наприклад, київські робітники систематично харчувалися яловичиною (до 50 г на добу), капустою (68 г), картоплею (360 г), крупами (285 г), житнім хлібом (понад 1 кг). В той час у Російській імперії середньодушове споживання м'яса становило 35—40 кг на рік. Іншими словами, робітники споживали на добу стільки ж м'яса, скільки середньостатистичний мешканець імперії. Б. Кругляк звертає увагу ще й на явище церковного посту, коли м'ясо споживати було заборонено. З урахуванням цієї обставини раціон робітника значно покращується [34, с. 46—47].

Серед інших статей видатків робітників варто назвати купівлю одягу (від 12,5% у сімейних робітників до 15,3% у неодружених), палива й гасу (5—22%), тютюну й алкоголю (3,7—8,5%). Отже, на все це витрачалося 86% одержаних на руки грошей,

інші 14% видатків йшли на придбання речей довготривалого користування і заощадження на різні непередбачені видатки, про запас. Врахувавши цю обставину, академік Б. Кругляк доходить висновку, що становище робітників жодним чином не погіршувалося, і в цьому позитивну роль відіграла внутрішня торгівля [34, с. 48].

Ще один радянський міф, який розвінчує у своїх наукових дослідженнях Б. Кругляк, стосується негативного впливу на економічний розвиток Росії, зокрема Волинської губернії, заходів Столипінської аграрної реформи. У працях радянських науковців, зокрема житомирських краєзнавців, домінувала позиція, що Волинь на початку ХХ ст. була економічно відсталим краєм. Б. Кругляк часто знаходить у краєзнавчих матеріалах чимало тверджень, які суперечать одне одному й свідчать про нефаховість істориків в питаннях соціально-економічного характеру [35, с. 107—108].

Про позитивний вплив заходів П. А. Століпіна на Волині свідчить те, що в губернії, зазначає Б. Кругляк, постійно зростала частка заможних і міцних середняцьких господарств. Якщо по Україні середня прибутковість з однієї десятичини селянських господарств не перевищувала 10 крб., то на Волині в 1910—1913 рр. вона становила від 16,96 крб. до 25 крб. У цієї частини селянських господарств зростали й грошові заощадження, які за 1909—1912 рр. збільшилися в 1,3 рази [36, с. 43]. В цей же час відмічається не занепад, як стверджували радянські автори, а, навпаки, значне розширення ярмарково-базарної мережі, зростання її товарообігів [36, с. 44]. Волинська губернія, доходить висновку Борис Абрамович, в дожовтневі часи являла собою економічний район з досить розвинутими ринковими відносинами, про що свідчить не лише наявність широкої мережі різних форм внутрішньої торгівлі, а й висока частка багатонаціонального торговельного населення (5,82% станом на 1897 рік) [36, с. 51—52]. На Волині у пореформену добу і в перше десятиріччя ХХ ст. великі поміщицькі латифундії перетворювалися на капіталістичні підприємства, що працювали виключно на ринок. Виробництво на ринок нарощувалося й в селянських господарствах. В цьому

регіоні з'являються високорентабельні, наближені до фермерських, господарства, які за обсягом прибутковості з десятини землі наближалися до великих поміщицьких аграрних господарств. Розвиток капіталізму на Волині спричинив до швидкого зростання кооперативного руху (кількість споживчих товариств з 1910 до 1913 рр. зросла з 80 до 132, або в 1,7 разу). Насамкінець дослідник зауважує, що промисловість, кустарні промисли і сільське господарство на Волині виробляли такі кількості товарної продукції, що її реалізація потребувала спеціального регулятора — біржі. Нею стала заснована 1910 р. у Рівному біржа, яка допомагала Київській біржі пропустити всю масу пропонованої продукції [35, с. 109—111].

Значну увагу у своїх дослідженнях Б. Кругляк приділяє торговельній буржуазії. В радянській історичній науці перевага надавалася дослідженню ролі робітників і селян, оскільки в них вбачалася головна рушійна сила суспільного прогресу. Натомість торгівці або взагалі не розглядалися, або зображувалися в темних фарбах. І знову Борис Абрамович береться розвінчувати накинуті радянською історіографією міфи. Зокрема, історик акцентує увагу на позитивній ролі представників торговельної буржуазії, їхній активній меценатській діяльності. Купецькі родини субсидували мережу комерційної освіти; створювали й відкривали художні картинні галереї, які згодом передавали рідним містам або робили доступними для широкого огляду; створювали комітети торгівлі та промисловості, які з 1913 р. розгорнули активну громадську діяльність. Для праці в цих організаціях, зауважує дослідник, були потрібні високоосвічені люди, й на їх навчання щедро відпускалися кошти. Представники торговельної буржуазії прагнули урізноманітнити товарний асортимент своїх магазинів і лавок [37, с. 76]. У своїх публікаціях Борис Абрамович наголошує на тому, що буржуазія в Україні формувалася на багатонаціональній основі. До неї належали підприємці і торговці російської, української, єврейської, польської та інших національностей. Причому на початку ХХ ст. кількість осіб української національності, основним заняттям яких була торгівля,

зросла. Зокрема, 1913 р. серед власників торгових домів у губернських і великих промислово-торговельних містах українці становили 10—20% від їх загальної кількості лавок. Українців, наголошує Б.Кругляк, було чимало й серед представників великої торговельної буржуазії; а в Полтавській губернії 1895 р. вся велика торгівля була зосереджена в руках українців [37, с. 77].

В останні роки свого життя професор Б.А.Кругляк все більше уваги починає звертати на методологічні аспекти вивчення історії непу в СРСР, аналізує уроки цієї політики для незалежної України [38].

Отже, Б.А.Кругляк є одним з найвизначніших істориків України ХХ ст., відомим краєзнавцем, педагогом. Погляди історика на політичну і економічну історію України зазнавали змін відповідно до пануючих в суспільстві ідеологічних процесів, але, попри це, дослідник завжди залишався вірним собі в одному — він прагнув подати історію України і Росії, спираючись на широку джерельну базу, у тісному зв'язку з історією рідної Житомирщини, з глибокими висновками. У роки «перебудови» і незалежності Б.А.Кругляк переглядає ряд положень своїх наукових праць, переосмислює спадщину своїх попередників, розвінчує накинуті радянською історичною наукою, до якої він теж мав відношення, міфи і кліше. Економічна історія підросійської України початку ХХ ст. стає основною темою досліджень науковця, і в цій царині йому належить ряд висновків, які впродовж останніх десятиліть залишаються авторитетними і незаперечними.

Примітки

1. Сарбей В.Г. З любов'ю до України / В.Г.Сарбей // Борис Абрамович Кругляк : бібліографічний покажчик. — Житомир : Житомирський інженерно-технологічний інститут, 1994. — С. 1—6. **2. Костиця М.** Подумки завжди був в Україні... / М.Костиця // Вільне слово. — 2004. — 14 травня. — С. 6. **3. Костиця М.Ю.** Товариство дослідників Волині : історія, діяльність, постаті / М.Ю.Костиця. — Житомир : М. А. К., 2001. — 360 с. **4. Житомирський державний технологічний університет** : учора, сьогодні, завтра / [ред. кол. : О.В.Олійник та ін.]. — К. : Альфа-Віт, 2010. — 304 с. **5. Державний архів Житомирської області**, ф. Р. 6502, оп. 1,

спр. 1, 4 арк. **6. Кругляк Б.** Диспут в бібліотеці / Б.Кругляк // Радянська Житомирщина. — 1962. — 2 грудня. — С. 4. **7. Кругляк Б.** Втеча з цитаделі / Б. Кругляк // Радянська Житомирщина. — 1969. — 5 січня. — С. 4. **8. Кругляк Б.** Друг Герцена і Огарьова / Б. Кругляк // Радянська Житомирщина. — 1969. — 14 грудня. — С. 4. **9. Кругляк Б.** Друг Шевченка / Б. Кругляк // Радянська Житомирщина. — 1968. — 28 липня. — С. 4. **10. Кругляк Б.** Зігріті великими серцями / Б. Кругляк // Радянська Житомирщина. — 1971. — 17 березня. — С. 3. **11. Кругляк Б.** Наші земляки на барикадах Комуни / Б. Кругляк // Радянська Житомирщина. — 1964. — 17 березня. — С. 3. **12. Кругляк Б.** Імені героя / Б. Кругляк // Комсомольська зірка. — 1976. — 13 листопада. — С. 3. **13. Кругляк Б.** Вірність обов'язку / Б. Кругляк // Радянська Житомирщина. — 1976. — 12 вересня. — С. 4. **14. Кругляк Б.** Він — живий / Б. Кругляк // Комсомольська зірка. — 1970. — 13 жовтня. — С. 3. **15. Кругляк Б.** Носії високих ідеалів / Б. Кругляк // Радянська Житомирщина. — 1978. — 13 серпня. — С. 4. **16. Кругляк Б.** Нова історична спільність / Б. Кругляк // Комсомольська зірка. — 1975. — 25 грудня. — С. 4. **17. Кругляк Б.** Світло Ленінської «Искры» / Б. Кругляк // Комсомольська зірка. — 1975. — 18 грудня. — С. 4. **18. Кругляк Б.** Думка його обіймала і наш край / Б. Кругляк // Радянська Житомирщина. — 1970. — 28 листопада. — С. 3. **19. Кругляк Б.** Остання зустріч / Б. Кругляк // Історик Іван Гуржій у колі рідних і колег. Спогади, документи, статті про вченого. — Черкаси : Черкаський ЦНТІ, 2008. — С. 115—119. **20. Оксанич Г.** Повернувся в Житомир, або В якому полку служили Леонід Брежнев і Микола Щорс / Григорій Оксанич // Житомирський вісник. — 1992. — 13 листопада. — С. 3. **21. Кругляк Б.** Из рода Дениса Давыдова / Б. Кругляк // Красный Октябрь. — 1980. — 12 сентября. — С. 4. **22. Кругляк Б.** Поэт-революционер / Б. Кругляк // Красный Октябрь. — 1984. — 17 марта. — С. 4. **23. Кругляк Б.** Каким он был, В.И. Ленин? / Б. Кругляк // Красный Октябрь. — 1991. — 12 апреля. — С. 2—3; 13 апреля. — С. 2; 16 апреля. — С. 1—2. **24. Кругляк Б.** Вглядываясь в будущее / Б. Кругляк // Красный Октябрь. — 1990. — 20 марта. — С. 2. **25. Кругляк Б.** Приватизация дает шанс каждому из нас / Б. Кругляк // Красный Октябрь. — 1991. — 25 сентября. — С. 1—2. **26. Кругляк Б.** Цена победы / Б. Кругляк // Красный Октябрь. — 1991. — 22 июня. — С. 1—2. **27. Кругляк Б.** Что является данью моде? / Б. Кругляк // Красный Октябрь. — 1992. — 23 июня. — С. 1—2. **28. Павлов В.** Куда и к чему зовут нас Б. Кругляк и А. Медведев / В. Павлов // Красный Октябрь. — 1990. — 5 апреля. —

С. 1—2. **29. Житомирянин** — член Нью-Йоркської Академії наук // Житомир. — 1994. — 29 квітня. — С. 1—2. **30. Склад кафедри** в історії [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.zu.edu.ua/ist_kaf1_sklad.html. **31. Склад кафедри історії України** [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.zu.edu.ua/ist_kaf2_sklad.html. **32. Ярмошик Іван Іванович** [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.zu.edu.ua/Ярмошик.pdf>. **33. Молчанов Володимир Борисович** [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?hist=318>. **34. Кругляк Б. А.** Внутрішня торгівля в Україні в кінці XIX — на початку XX ст. і матеріальний добробут населення / Б. А. Кругляк // Праці Житомирського філіалу КПІ. Серія Б. Фундаментальні науки, історія, філософія, економіка. — Вип. 2. — Житомир, 1994. — С. 40—50. **35. Кругляк Б. А.** До питання про розвиток капіталізму на Волині у пореформені роки та у перше десятиріччя XX ст. / Б. А. Кругляк // Житомир в історії

Волині і України : тези Всеукраїнської наукової краєзнавчої конференції. Житомир, 7—10 вересня 1994 р. — Житомир, 1994. — С. 107—111. **36. Кругляк Б. А.** Внутрішня торгівля на Волині у дожовтневий період / Б. А. Кругляк // Велика Волинь : науково-популярний збірник волинознавства. Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. Т. 15 / [гол. ред. М. Ю. Костриця]. — Житомир : Обл. організація СЖУ, 1993. — С. 42—53. **37. Кругляк Б. А.** Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. — 1914 р.) / Б. А. Кругляк // Український історичний журнал. — 1994. — № 6. — С. 72—81. **38. Кругляк Б. А.** Методологічні аспекти вивчення історії НЕПу в Україні і проблеми розбудови ринкового господарства незалежної держави / Б. А. Кругляк // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи : матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Харків, 16—17 листопада 1995 р.). — Харків, 1995. — С. 225—229.

In the article the vital and creative way of the academician Borys Abramovych Kruglyak is examined. The place of the researches of economic history of Ukraine in the scientific legacy of the scientist is analysed. Much attention is paid to the last publications of the scientist, in which socio-economic development of Ukraine at the beginning of 20th century is reinterpreted. The historical clichés formed by the Soviet science are revised in relation to the standard of life of population of Ukraine.

Keywords: economic history, domestic trade, welfare, bourgeoisie, Soviet historiography.

УДК 94 (477.63) "18/19"

Лілія Гриженко

м. Дніпропетровськ

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ КЛАСОВОГО СУСПІЛЬСТВА У МІСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (кінець XIX — початок XX ст.)

Проаналізовано особливості переходу від станової до класової структури міського населення Катеринославської губернії наприкінці XIX — початку XX ст.

Ключові слова: міське населення, соціальна структура, класовий поділ, станово-класове суспільство, виробничі відносини.

На межі XIX—XX ст. з посиленням урбанізаційних процесів та інтенсивним розвитком фабрично-заводської промис-

ловості певні трансформації відбулися і відносно соціальної структури населення міст губернії. Поступово зникали

Гриженко Лілія Володимирівна — аспірантка кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

станові перегородки, а поділ людей здійснювався за способом отримання прибутку. Так, дворяни та купці втягувалися до підприємницької діяльності, ставали службовцями, поповнювали лави інтелігенції та чиновництва. Міщани перетворювалися на дрібних домогосподарів, ремісників, селяни — на індустріальних робітників.

Поступово починає виокремлюватися класовий поділ суспільства. Зазвичай привілейовані верстви населення ставали представниками буржуазного класу, непривілейовані — входили до числа пролетарів. Все ж формування класів капіталістичного суспільства проходило в умовах збереження його становості.

Вивчення специфіки поступового переходу від станової до класової структури населення допоможе з'ясувати особливості та дослідити перші витoki зародження нового суспільно-політичного ладу. Водночас це надасть можливість визначити причини ліквідації капіталістичних виробничих відносин та простежити своєрідність поступової трансформації дрібнотоварного виробництва у крупне соціалістичне.

Соціальної структурі населення присвячено чимало праць, проте більшість із них носить загальний характер. Дослідження формування класової структури суспільства кінця XIX — початку XX ст. є характерним для радянської історіографічної традиції. На особливу увагу заслуговують наукові розвідки Л.М. Іванова, С.В. Кульчицького, Ф.Є. Лося, О.О. Нестеренка, П.Г. Риндзюньського [1; 2; 3; 4; 5]. Сучасні ж дослідники зазвичай описують своєрідність соціальної структури населення лише в контексті вивчення модернізаційних перетворень початку XX ст. [6; 7; 8; 9; 10; 11]. Більш ґрунтовними у висвітленні даного питання є праці А.О. Гуменюка, Ю.А. Нікітіна, В.І. Лазебник, Д.М. Чорного [12; 13; 14; 15]. Проте до цього часу не здійснено комплексного дослідження процесу трансформації соціальної структури міського населення регіону у часи складних суспільних перетворень модернізаційної доби.

Мета даної розвідки полягає у визначенні особливостей переходу від станової до класової структури міського населення Катеринославщини наприкінці XIX — початку XX ст.

Характерно, що процеси класоутворення наприкінці XIX — початку XX ст. проходили уповільнено. У період пізнього самодержавства у містах Катеринославщини продовжують існувати привілейовані і непривілейовані верстви суспільства, які різнилися юридичним становищем, правами та обов'язками [11; с.132]. Тому, як писав Миронов: «Попри неоднорідність кожного стану в суспільній свідомості «чотиричленна станова парадигма» продовжувала зберігатися за чіткою шкалою: дворянство — духовенство — міський стан — селянство» [16, с. 80—81]. Відбувалося накладання станових та класових структур.

За переписом 1897 р. у міському середовищі Катеринославської губернії переважну більшість склали міщани — 50,6% (121881 осіб) [17, арк. 44]. Це на 6,3% більше ніж питома вага представників цього стану у містах Російської імперії в цілому. Найбільша частка міщан проживала у Верхньодніпровську (65%). Найменша — у Луганську (30,7%), що пов'язано з посиленням імміграційним рухом населення з прилеглих сіл. У Новомосковську відсоткове співвідношення міщанства до представників інших станів складало 33,3% (4,2 тис. осіб), у Слово'яносербську — 47,8% (1,4 тис. осіб), у Павлограді — 48% (7,5 тис. осіб), у Бахмуті — 50,2% (9,7 тис. осіб), у Маріуполі — 51,6% (16 тис. осіб), в Олександрівську — 54,6% (10,2 тис. осіб), у Катеринославі — 54,9% (61,9 тис. осіб) [18, с. 71]. Більшість міщанського стану в містах губернії склали євреї 47,8% (58,2 тис. осіб), росіяни — 28,4% (34,6 тис. осіб) та українці — 19,2% (23,3 тис. осіб) [18, с. 208]. Займаючись в містах, як правило, дрібною торгівлею, міщани вже наприкінці XIX — на початку XX ст. могли утримувати питійні заклади, бути власниками дрібних торгових та промислових закладів. Серед міщанства було чимало службовців адміністративних та громадських структур. Так, наприклад, міщанин В. Спиридонов та міщанин І. Яковлев були членами Новомосковської міської управи, міщанин П. Лобасов — Бахмутської міської управи, міщанин Авчинников був обраний членом Катеринославської міської думи тощо [19, с. 58].

Другою за чисельністю соціальною верствою представленою у містах Катеринославщини були селяни. Останні із загальною кількістю 94948 осіб склали 39,4% міського населення [17, арк. 44—47]. Для прикладу зазначимо, що у міському середовищі Харківської губернії питома вага селян становила аж 58% городян регіону [13, с. 48]. Натомість у містах Правобережжя, а саме Київської, Волинської та Подільської губерній їх частка складала лише 24% [15, с. 59]. Стосовно міст Катеринославської губернії співвідношення селян до інших верств населення було наступним: у Луганську — 1:1,6 (61,4% городян міста); у Новомосковську — 1:1,7 (60,4%); у Слов'яносербську — 1:2 (47,8%); у Бахмуті — 1:2,4 (41,6%), у Павлограді — 1:2,4 (41,1%); у Маріуполі — 1:2,5 (39,8%); в Олександрівську — 1:2,7 (37,3%); у Катеринославі 1:3 (34%); у Верхньодніпровську — 1:3,9 (25,8%). За національною приналежністю домінуючою серед представників селянського стану в містах регіону була частка росіян — 52,3% (49,7 тис. осіб) та українців — 40,5% (38,4 тис. осіб) [18, с. 209]. Більшість городян селянського стану долучалися переважно до сфери послуг, займалися торгівлею, ставали робітниками.

Наступну за чисельністю групу міських жителів Катеринославщини складало дворянство (11688 осіб) з питоמוю вагою близько 4,8% городян регіону [17, арк. 44—47]. При чому у переписі 1897 р. окремо виділяється категорія спадкових дворян із загальною часткою у міському середовищі губернії 2,6% (6281 осіб) та дворян особистих, включаючи чиновників не дворянського походження, що становило 2,2% (5407 осіб) городян регіону [18, с. 71]. Зазначимо, що в містах Катеринославської губернії кількість дворян в 1,3 рази перевищувала їх загальну чисельність у повітах, а їх питома вага по відношенню до інших верств населення була більшою порівняно з повітами на 4,3%. Натомість частка дворян у міському середовищі всієї імперії складала 6,2%, перевищуючи їх частку в містах Катеринославщини аж на 1,4%. Найбільша питома вага дворян серед місцевого населення була зосереджена у Катеринославі (6,3%), Павлограді (5,4%) та Верхньодніпровську (5,3%), із загальною

кількістю — 7059, 849 та 353 осіб відповідно. В інших містах губернії їх частка суттєво не різнилася і складала у Луганську — 3,7% (769 осіб); в Олександрівську — 3,3% (617 осіб), у Маріуполі — 3,2% (968 осіб); у Новомосковську — 3,1% (406 осіб), у Бахмуті — 3% (581 осіб), у Слов'яносербську — 2,7% (86 осіб). Відносно національної приналежності варто зазначити, що найбільше серед міських дворян було росіян — 74,3% (8,6 тис. осіб). Вагому частку склали також українці — 11,5% (1,3 тис. осіб) та поляки — 10%. Серед відомих дворянських родів у Катеринославі варто назвати Родзянок, Міклашевських, Струкових, Урусових та ін., які брали активну участь у громадському житті міста [20, с. 224]. У Луганську шановним залишається ім'я С. Ільєнка, в Олександрівську — З. Махна, Г. Нольшка, у Новомосковську — М. Голубовського і т. ін.

Купецтво складало 2% населення міст Катеринославської губернії із загальною кількістю 4886 осіб [17, арк. 44—47]. Їх питома вага на 0,7% була більшою в містах Російської імперії в цілому та на 1,8% більшою ніж у повітах губернії. Найвища частка купців була зосереджена у Павлограді — 3,6% (561 особа) та Верхньодніпровську — 2,4% (158 осіб). В інших містах вона не перевищувала 2%: у Катеринославі, Бахмуті та Новомосковську — по 2% (2364, 381 та 267 осіб відповідно), в Олександрівську — 1,9% (349 осіб), у Маріуполі — 1,6% (513 осіб), Луганську — 1,4% (289 осіб), Слов'яносербську — 0,1% (4 особи). Більшість представників купецького стану становили євреї — 59% (2,9 тис. осіб), росіяни — 29% (1,4 тис. осіб) та українці — 5,7% (277 осіб) [18, с. 208]. Незважаючи на те, що частка купців серед міського населення Катеринославщини була незначною, все ж вони відігравали значну роль у громадському житті міст, беручи, зокрема, активну участь у вирішенні багатьох міських проблем. Купці — найбагатші люди міст, міські голови, гласні міських дум, благодійники тощо [20, с. 224]. Відомими вихідцями з купецьких родин були О. Парманін (Павлоград), О. Толстіков (Катеринослав), А. Медведков (Олександрівськ), С. Чентуков (Маріуполь), К. Жиров (Новомосковськ), В. Першин (Бахмут), М. Добрикін (Луганськ) та ін.

Осіб духовного звання християнських віросповідань наприкінці XIX ст. у містах Катеринославської губернії було зафіксовано 2128 осіб — близько 0,9% міського населення [18, с. 71]. Характерно, що понад 1,4 тис. від загальної їх кількості мешкало у губернському центрі, і лише 693 особи — в інших містах губернії. Найбільша частка духівництва була у Катеринославі, становлячи 1,3% його мешканців. У повітових містах та Слов'яносербську їх питома вага була меншою за 1%. За національною приналежністю більшість серед представників духівництва у містах Катеринославської губернії склали росіяни — 50% (1064 особи) та українці — 47,4% (1008 осіб).

Почесні громадяни, що займали найвище положення серед населення міського стану, становили, як і духовенство, 0,9% (2260 осіб разом з родинами) [18, с. 71]. У повітах регіону їх частка була суттєво меншою, складаючи лише 0,2% сільського населення. Проте майже вдвічі перевищувала їх кількість у містах. Найбільша питома вага почесних громадян була у Катеринославі — 1% мешканців міста (1133 особи) та Луганську — 1,3% (261 особа). В інших містах цей показник був дещо меншим: у Маріуполі і Павлограді — по 9%, Бахмуті та Верхньодніпровську — по 0,7%, у Новомосковську — 0,6%, Слов'яносербську — 0,5%, Олександрівську — 0,2%. Найбільше серед почесних громадян було росіян — 69,7% (1576 осіб), українців — 16,2% (366 осіб) та євреїв — 7,3% (164 особи) [18, с. 208].

Поряд з вищезгаданими соціальними верствами у містах Катеринославської губернії проживали іногородці, фінляндські уродженці, різночинці, які за Переписом входили до так званої категорії «інших». У міському середовищі регіону їх питома вага була незначною і складала близько 1,3% (3090 осіб). Крім того, у містах Катеринославщини мешкало 2057 осіб (0,9%) іноземного походження, що вказує на задіяння в урбанізаційних процесах іноземного елемента.

Загалом привілейовані стани міського суспільства — дворяни, духівництво, почесні громадяни, купці — склали всього 8,7% населення міст Катеринославської губернії. Натомість непривілейовані —

міщани, селяни, іногородці, військові козаки — 91,3% городян регіону.

У цілому, порівнюючи становий склад населення міст Катеринославської губернії, який склався наприкінці XIX ст. з дореформеним, помітно, що у 1860 р. у міському середовищі регіону проживало духовенства, купців та представників сільського стану на 0,1%, 5,4% та 10,5% відповідно більше ніж за даними Перепису 1897 р. [18, с. 70; 21, с. 98] Натомість у той час дворян було менше на 0,2%, почесних громадян — на 0,8% та міщан — на 13,7% [18, с. 70; 21, с. 98].

Згадані трансформації можна пояснити наступним чином. Так, зменшення наприкінці XIX ст. чисельності духівництва відбулося у результаті прийняття у 60-х — 70-х рр. XIX ст. низки законів, які ліквідували спадковість церковних посад і відкрили можливість всім бажаючим залишити духовну службу. Натомість стримання темпів росту купецтва та зменшення їх питокої ваги у містах регіону на межі XIX — XX ст. відбувалися через введення у 1875 р. загальної військової повинності [12, с. 78]. Внаслідок росту громадських обов'язків та податків, що накладалися на купецтво, втрачалися привілеї та престижність даного стану. Так, наприкінці XIX ст. було ухвалено «Положення про державний промисловий податок», яке дозволяло займатися підприємництвом без отримання купецького гільдійського свідоцтва. Досить швидким темпами росла чисельність міщанства, в результаті насаперед їх більшого природнього приросту. Зменшення ж частки селян у міському просторі Катеринославщини було пов'язано з переходом їх до стану міщан чи купців.

Таким чином, співвідношення привілейованих і непривілейованих верств населення, починаючи з 1860 р. до початку XX ст. суттєво не змінилося. Відбувалися лише так звані «станові переміщення» і то, як правило, всередині цих двох груп. Тому, виходячи з даного принципу, станова структура щодо «вищих» та «нижчих» соціальних верств міського населення Катеринославської губернії залишалася стабільною.

Необхідно відзначити, що зміна чисельності станів відбувалася під впливом таких факторів як:

— природній приріст населення, що був досить високим у селян та менш високим у дворян, міщан, купців та духівництва;

— фактор спадкової передачі станової приналежності, що законодавчо встановлювалась для спадкових дворян, спадкових почесних громадян, міщан, цехових, селян, козаків, іногородців;

— законодавче регулювання, що, з одного боку, розширювало можливості переходу із одного стану в інший, а, з іншого — у певний час створювало для цього перешкоди. Так, уряд неодноразово обмежував доступ до лав спадкових дворян осіб не дворянського походження. Почесні ж громадяни, навпаки чисельно зростали в результаті розширення кола осіб, які мали право на долучення до цього стану [6, с. 219].

Загалом, середній клас населення міст Катеринославщини наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. утворювали міські обивателі — купці, почесні городяни, міщани, ремісники.

Разом з тим на перший план все більш помітно виходив розподіл городян відповідно до їх занять, способів отримання джерел існування. Загалом процес формування класів був одним із головних факторів трансформації традиційного суспільства в індустріальне. В основі класової диференціації лежать економічні ознаки, а саме: місце в історично визначеній системі виробництва (заняття в різних галузях виробництва, управлінська або виконавча діяльність); відношення до засобів виробництва (володіння власністю на засоби виробництва або її відсутність). Спосіб отримання прибутку і його розмір.

Відносно професійної структури зазначимо, що найбільша кількість городян була задіяна у промисловості — 31053 особи, що становило близько 28,8% всього виробничого населення міст регіону [18, с. 162]. При чому найчисельнішими серед згаданих професійних груп у містах Катеринославської губернії були працюючі у сфері виробництва одягу — 8,7 тис. осіб (24,4%), у галузі металообробної промисловості — 8,6 тис. осіб (24%) та у галузі деревообробної промисловості — 4,4 тис. осіб (12%). Другою за чисельністю в міському середовищі Катеринославської губернії була питома вага зайнятих у сфері торгівлі — 25,6% (27,3 тис. осіб) [18; с. 162].

Вагомою була й категорія городян задіяних у сфері послуг (прислуга, поденники...) — 25 тис. осіб. Серед виробничого населення регіону їх частка складала 22,2%. Питома вага працюючих на будівництві складала 12% від всього зайнятого міського населення (4,9 тис. осіб), у збройних силах було 6,3% (6,7 тис. осіб), у сфері транспорту — 5,7% (6,1 тис. осіб), у галузі сільського господарства — 4,6% (4,9 тис. осіб), працюючі у різних державних і станових установах — 3% (3,1 тис. осіб), у сфері науки та мистецтва — 2,4% (2,6 тис. осіб), у галузі зв'язку — 0,4% (429 осіб) тощо [18, с. 162].

Беручи до уваги особливості зайнятості населення можна виділити чотири основні соціальні групи: велика буржуазія, заможні дрібні господарі, бідніші дрібні господарі, пролетаріат та напівпролетаріат. Зокрема за таким принципом проаналізовано класовий поділ міського населення Правобережної України А.О.Гуменюком [12, с. 81]. Проте, на нашу думку, для чіткішого усвідомлення суспільних перетворень в пореформений період є необхідність у більш детальному розгляді соціально-класової структури тогочасного суспільства.

Так, найзаможнішою верствою у містах регіону наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. була буржуазія, яка жила за рахунок прибутку з капіталів та нерухомого майна. За нашими підрахунками, її представники склали 6,4% міського населення (6,9 тис. осіб). Серед міст Катеринославської губернії найбільш значною її питома вага була у Слов'яносербську (10,5%), а найменшою — в Олександрівську (4,9%).

Другою за своїм значенням соціальною групою міського соціуму були дрібні виробники. Це, так звані, торговці, дрібні підприємці, кустарі, ремісники, питома вага яких у міському середовищі краю складала близько 25,6% (27,3 тис. осіб). Найбільшою їх частка була у Маріуполі (27,9%), що пов'язано із геополітичним положенням міста та наявністю строкатого етнічного складу населення. Зокрема, варто виділити велику частку греків та євреїв серед місцевого населення, для яких торгівельна діяльність була основним видом прибутку. Найменшою — у Луганську (15,7%), так як переважна більшість його

населення була задіяна у фабрично-заводській промисловості.

Не менш важливою була категорія службовців — 9,3% (9,9 тис. осіб) міського населення губернії. Це, як правило, працівники нефізичної праці — адміністративно-управлінські кадри, військові, поліцейські, конторські робітники. Досить вагомою їх питома вага була у Павлограді (27,8%). Натомість найменшою — у Верхньодніпровську (5%).

Городян задіяних у сфері науки, освіти та мистецтва можна віднести до лав інтелігенції, частка якої становила на 1897 р. лише 2,5% жителів міст регіону (2,7 тис. осіб). У всіх містах Катеринославщини питома вага осіб професійно зайнятих розумовою працею варіювалася в межах 2%.

Духівництво складало 0,7% (788 осіб) городян краю. Найбільша його частка мешкала у Слов'яносербську — 1,5%. Натомість в інших містах губернії питома вага духовенства становила менше 1%.

Пролетарі були найчисельнішою соціальною групою у міському середовищі Катеринославщини, складаючи за нашими підрахунками близько 32% професійно зайнятих городян регіону (34,6 тис. осіб). Як правило, це були робітники підприємств, транспорту, сільського господарства, будівельники, для яких основним джерелом прибутку був продаж власної робочої сили. Через широкомасштабність розвитку фабрично-заводської та гірничої промисловості найбільшою питома вага пролетаріату була у Луганську (45,2%). Найменшою — у Павлограді (23%), у зв'язку з низьким рівнем розвитку промислового виробництва.

В окрему соціальну групу класового суспільства варто виділити городян задіяних у сфері обслуговування (прислуга, поденники), частка яких у міському середовищі краю становила 22,2% (25 тис. осіб). Найбільше представників цієї соціальної групи концентрувалося в Маріуполі (27%), найменше — у Слов'яносербську (12,4%).

До соціально-класової структури суспільства належать і, так звані, декласовані елементи — маргінали, особи які опинилися на нижньому поверсі тогочасного суспільства. Це городяни чия діяльність була пов'язана з проституцією, жебраки, арештанти, люди невизначеного роду за-

нять тощо. Поява декласованих елементів, до яких належить і люмпен-пролетаріат, була спричинена масовим безробіттям, зубожінням нижчих верств населення. Їх загальна частка серед міського населення губернії складала 2,1% (1,4 тис. осіб). Причому найбільше декласованого елементу було у Верхньодніпровську (4,9%). Це можна обґрунтувати тим, що слабо розвинута інфраструктура міста не могла справитися із міграційними потоками та пред'явити достатню кількість робочих місць приїждюму люду. В результаті все більшою ставала чисельність осіб невизначеного роду занять, жебраків, ворів, убивць і т.п. Найменше — у Слов'яносербську (0,9%), через незначну імміграцію та суттєве переважання корінних жителів.

Зрештою, незважаючи на всю приблизність класового поділу міського суспільства, він дає можливість краще з'ясувати особливості становлення та розпаду капіталістичних відносин у містах Катеринославщини наприкінці XIX — початку XX ст.

У цілому, населення міст Катеринославської губернії наприкінці XIX — початку XX ст. являло собою станово-класове суспільство перехідного типу — від аграрного до індустріального. Міські жителі Катеринославщини поступово втягувались у торговельно-промислову діяльність, в основі якої були побудовані на відношенні до власності і продажі робочої сили класові відносини. Тому у містах, в умовах більш швидкого ніж у сільському середовищі розвитку капіталізму, активніше йшов процес класоутворення — руйнувалися станові перегородки, на перший план все чіткіше виступав поділ не по станам, а за заняттями та засобами отримання прибутку та заробітку. Так, дворяни все частіше ставали підприємцями, власниками промислових закладів. Їх привілеї хоч і зберігалися та все ж поступово починали втрачати своє значення, поступаючись джерелам отримання прибутків капіталістичної доби (володіння акціями, підприємствами). Зіншого боку, відбувався процес розорення певної частини дворянства, яке відповідно поповнювало лави пролетарів, або навіть декласованих елементів, перетворюючись на повій чи бомжів. В результаті трансформації аграрного суспільства в індустріальне змінювався також склад

і чисельність почесних громадян і купців, які в переважній більшості органічно вливалися до лав буржуазії, службовців чи інтелігенції. Непривілейовані стани міського середовища — міщани та селяни — еволюціонували у напрямку зрівняння їх правового статусу з колишніми неподатними станами. Так, міщани, переважно ставали як дрібними виробниками, входячи до лав пролетаріату, так і підприємцями та чиновниками, поповнюючи лави буржуазії. Городяни селянського стану у переважній більшості перетворювались на пролетарів, які працювали на фабрично-заводському виробництві. Проте із середовища селян також виходили чиновники чи представники вільних професій. Отже, з активізацією наприкінці XIX — початку XX ст. процесу формування класової структури міського суспільства значно розширюється соціальна мобільність населення та послаблюється його станова замкнутість.

Примітки

1. Иванов Л. М. О сословно-классовой структуре городов капиталистической России / Л. М. Иванов // Проблемы социально-экономической истории России. Сборник статей. — М.: Наука, 1971. — С. 312—340. **2. Очерки развития социально-классовой структуры УССР, 1917—1937** / отв. ред. С. В. Кульчицкий. — К.: Наук. думка, 1987. — 237 с. **3. Лось Ф. Е.** Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX — начале XX вв. / Ф. Е. Лось. — К.: Госполитиздат УССР, 1955. — 332 с. **4. Нестеренко О. О.** Развитие капиталистической промышленности и формирования пролетариата на Украине в конце XIX и на начале XX ст. / О. О. Нестеренко. — К.: Держполітвидав УРСР, 1952. — 177 с. **5. Рындыонский П. Г.** Утверждение капитализма в России / П. Г. Рындыонский. — М.: «Наука», 1978. — 295 с. **6. Иванова Н. А.** Сословно-классовая структура России в конце XIX — начале XX века / Н. А. Иванова, В. П. Желтова. — М.: Наука, 2004. — 574 с. **7. Константинова В. М.** Соціокультурні аспекти урбанізаційних процесів на Півдні України (друга половина XIX — початок XX століття) / В. М. Константинова. — Запоріжжя: Вид-во Запорізького національного університету,

2011. — 100 с. **8. Кравченко Б.** Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. / Б. Кравченко. — К.: «Основа», 1997. — 423 с. **9. Турченко Г. Ф.** Соціальний склад українського державотворення напередодні Першої світової війни / Г. Ф. Турченко // Наук. пр. іст. Фак.-ту Запорізького держ. Ун-ту. — Запоріжжя: «Просвіта», 2002. — Вип. XIV. — С. 72—97. **10. Турченко Ф. Г.** Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. — 1921 р.): історичні нариси / Ф. Г. Турченко, Г. Ф. Турченко — К.: Генеза, 2003. — 304 с. **11. Шляхов О. Б.** Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина XIX — початок XX ст.) / О. Б. Шляхов — Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2010. — 244 с. **12. Гуменюк А. О.** Соціальна і національна структура міського населення Правобережної України (друга половина XIX ст.) // Український історичний журнал. — 1993. — № 10. — С. 77—85. **13. Нікітін Ю. О.** Населення міст Харківської, Полтавської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст. / Ю. О. Нікітін // Слов'янський вісник: зб. наук. пр. — Рівне, 2009. — Вип. 8. — С. 44—53. **14. Лазебник В. І.** Населення Катеринославської губернії за матеріалами Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 року (Статистичний огляд) / В. І. Лазебник // Вісник Дніпропетровського університету. Історія і археологія. Д., 2002. — Вип. 10. — С. 51—56. **15. Чорний Д. М.** По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX — початок XX ст.) / Д. М. Чорний. — Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. — 304 с. **16. Миронов Б. Н.** Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в.). Т. 1 / Б. Н. Миронов. — [3-е изд. испр., доп.]. — СПб.: «Дмитрий Буланин». — 2003. — 548 с. **17. Російський державний історичний архів.** — Ф. 1288, оп. 25, спр. 18. **18. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год.** — Екатеринославская губерния. — Екатеринослав: Изд.-е Центрального Статистического Комитета МВД, 1904. — Т. XIII — 234 с. **19. Екатеринославская губерния.** Памятная книжка и адрес-календарь на 1900 г. — Екатеринослав: Типография Губернского Правления, 1901. — Вып. I. — 274 с. **20. Історія міста Дніпропетровська** / за наук. ред. А. Г. Болєбруха. — Д.: Грані, 2006 — 596 с. **21. Памятная книжка для Екатеринославской губернии на 1860 год.** — Екатеринослав: Изд.-е Типо-Литография Губернского Правления, 1860. — 117 с.

Transition features are analysed from the estate to the class structure of urban population of Katerinoslav province at the end of the 19-th century and at the beginning of the 20-th century.

Keywords: urban population, social structure, class division, estate-class society, productive relations.

Володимир Лук'яненко

м. Донецьк

ІНТЕНСИВНІСТЬ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ЯК СКЛАДОВА АГРАРНОЇ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНИ В КІНЦІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. В ПРАЦЯХ ДОРЕВОЛЮЦІЙНИХ ВЧЕНИХ

Стаття аналізує аграрну проблему кінця ХІХ — поч. ХХ ст. очима наукової інтелігенції. Розкривається значення інтенсивності сільського господарства в дослідженнях дореволюційних вчених, які в своїх працях подавали докладний аналіз ситуації в аграрному секторі.

Погляди вчених щодо досягнення результатів в аграрному питанні привертають особливу увагу і тому їх діяльність заслугоує на подальше вивчення та застосування.

Ключові слова: аграрна реформа, інтенсивність сільського господарства, дореволюційні вчені, селянство, аграрний сектор, аграрна проблема.

Вирішення аграрних проблем завжди мало надзвичайну важливість для населення України. За імперської доби різні уряди та політичні угруповання (партії) намагалися реформувати аграрні відносини, проте жоден із заходів не мав повного завершення. Невирішеність аграрних протиріч на українських теренах змела не один політичний режим. На сучасному етапі розвитку ми також постійно зустрічаємося із складнощами, зумовленими безладдям і викривленим ставленням до землі як об'єкта власності чи безпосереднього користування. У вітчизняній історичній науці тема поземельних відносин завжди вважалася однією з найактуальніших і важливих. Чимало праць у цьому контексті було присвячено саме початку ХХ ст. Звернення до неї обумовлено необхідністю і доцільністю неупередженого комплексного вивчення теоретичних і практичних проблем, пов'язаних з розумінням і вирішенням аграрного питання різними верствами населення України на початку ХХ ст.

Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. серед наукової інтелігенції розгорнулася жвава дискусія з приводу аграрної проблеми. Вона була проявом спроб вирішення вибору моделі майбутнього соціально-еко-

номічного розвитку. Дискусія не була випадковою. Адже основою феодальних пережитків і матеріальним оплотом панування самодержавства був аграрний уклад в економіці Російської імперії. Тому центральною ланкою перетворень і запорукою подальшого оновленого розвитку країни було вирішення аграрно-селянської проблеми, оскільки йшлося про докорінні зміни в житті селянства — найчисельнішого класу тогочасного суспільства, зайнятого в основній галузі господарства. До селянської проблеми, як головної в суспільному житті, зводилися всі інші: економічні, соціальні та політичні. Без її вирішення неможливими були ривок уперед в індустріальному розвитку, загальна модернізація країни і подолання її відсталості. Видатні діячі, державні установи, земства і земські службовці, науковці та представники громадських об'єднань пропонували свої шляхи виходу з кризового становища.

У дослідженнях початку ХХ ст. широко представлений погляд, який у центр аграрного питання ставив низьку інтенсивності сільського, передусім селянського господарства. Частина авторів розглядала її як ключову, решта — в комплексі із селянським малоземеллям. Перші спро-

Лук'яненко Володимир Петрович — кандидат технічних наук, доцент кафедри суспільних наук Автомобільно-дорожнього інституту ДВНЗ «Донецький Національний технічний університет».

би дослідити окремі аспекти аграрної проблеми здійснені М. Поршем, П. Масловим, які проаналізували розподіл земельної власності між станами українського суспільства [1; 2]. М. Лещенко в монографії «Українське село в революції 1905—1907 рр.» на великій джерельній основі показав зміни, що відбулись у землекористуванні на межі XIX—XX ст. [3]. Протягом 60-х — середини 80-х рр. XX ст. опубліковано ряд ґрунтовних монографій з проблеми [4;5;6]. Останні дослідження з даної проблеми, присвячені аналізу суспільно-політичної системи України в XX ст., проведені В. Солдатенко, Т. Бевз, О. Бойко [7]. Протягом останнього десятиліття опубліковані праці В. Коновалова, А. Павка, О. Реснта, В. Сажка [8;9;10;11]. Їхні автори зробили ґрунтовні дослідження щодо аграрного питання та урядових реформ в аграрному секторі на початку XX ст., формування, діяльності та розробки програмних документів політичних партій в Україні на початку XX ст., в тому числі щодо реформування аграрного сектору.

Історіографічний огляд цієї проблеми дає підстави твердити, що вчені розглядали лише окремі аспекти обраної теми дослідження. Спеціальної комплексної наукової роботи з даної проблематики не існує.

Мета даної роботи полягає в систематизованому аналізі наукових підходів до вирішення аграрної проблеми в Україні наприкінці XIX — початку XX ст. дореволюційними науковцями. Основним джерелом даного дослідження послужили праці дореволюційних авторів.

Серед перших авторів, які чимало уваги приділяли розв'язанню аграрної проблеми, слід назвати О. Пешехонова. Він вказує, що основною проблемою сучасних йому земельних порядків виступала відсталість селянського господарства, що найкраще демонструвала врожайність [12, с. 46]. На початку XX ст. з 1 дес. землі в Англії збирали 138 пудів пшениці, у Німеччині — 121, у Франції — 79, в Україні — 42 пуди [13, с. 81]. Тобто з однакової площі землі український хлібороб одержував удвічі, а то й утричі менше відповідного продукту. Очевидно, О. Пешехонов мав рацію, вказуючи, що цього не можна пояснити негативними природно-кліматичними умовами. Клімат українських губерній був не гіршим від Німеччини, Франції й Англії: вологи тут

було не менше, українські чорноземи переверщували якість ґрунту Західної Європи. Пояснення, на думку автора, потрібно було шукати в неякісній обробці землі, у відсталості селянського господарства. Селяни обробляли землю примітивними знаряддями, слабо угноювали землю, а в значній частині України зовсім не вдобрювали. Сили землі відновлялися тут винятково відпочинком її в перервах між посівами [14, с. 44—45]. Отже, на думку О. Пешехонова, проблема полягала не в малоземеллі, а в низькій якості її обробки. Він звертається до прикладу французьких, германських, і бельгійських селян, у яких землі було навіть менше, однак, малоземелля не відчувалося так гостро. Дійсно, якщо в Російській імперії господарств розміром до 5 дес. налічувалося 23%, то у Франції господарств розміром менше 4,5 дес. становили 71%, у Німеччині — 76%, в Бельгії — 90% [15, с. 234—235]. Селянство не поліпшувало господарство не тому, що не хотіло цього зробити, а тому, що не могло поліпшити його.

На погляд А. Челищева, поліпшенню селянського господарства, насамперед, заважав загальний земельний лад, зокрема нераціональний розподіл землі й населення, залежність селянина від багатіїв. При цьому особливе значення мало малоземелля, яке змушувало селянство майже всю землю обертати під рілля. У деяких українських губерніях під рілля відводилося до 70—80% землі. Завдяки цьому скорочувалися до крайності вигони й косовиці, що затримувало розвиток скотарства й заважало здобренню полів. З 1880 по 1905 рр. чисельність коней у селян зменшилася на 5 тис. голів; кількість дрібної худоби знизилася на 91 тис. голів. Свою худобу малоземельні селяни змушені пасти на парі, на який припадало понад третини оброблюваної землі. Отже, більше як третина землі в селян «гуляла». Випас худоби по парі заважав вчасній оранці землі, що помітно знижувало врожайність полів.

Таким чином, А. Челищев показав, як саме малоземелля заважало поліпшенню обробки полів. І виходить, що погана обробка підсилювала малоземелля, що заважало поліпшенню обробки [16, с. 87]. Таким чином, утворювалося замкнене коло.

На думку І. Сосновського, гострота селянського малоземелля могла б бути ос-

лаблена зростанням продуктивності землеробської праці. Але в той час як західноєвропейський дрібний власник зник шукати поліпшення свого становища не тільки в збільшенні площі свого володіння, але й у технологізації сільського господарства, в українських губерніях практично не приділялася увага раціональній постановці селянського господарства. До 1910 р. прийоми ведення селянського господарства майже не змінилися [17, с. 8—9]. Такі нововведення, як травосіяння, рання пара, запровадження в сівозміну коренеплодів і застосування вдосконалених знарядь обробки ґрунту, торкнулися тільки окремих селянських господарств деяких місцевостей і взагалі не одержали такого поширення, щоб вони могли значно підвищити прибутковність селянського господарства.

В. Левитський вказував, що пересічна врожайність селянських полів у 1905 р. в українських губерніях Росії становила 40 пудів. У деяких губерніях урожайність хлібів навіть знизилася внаслідок посиленого орання полів, безперервних посівів зернових хлібів на тих самих землях і усунення пари. Врожайність найпоширенішого на початку ХХ ст. злаку — жита — в 2—3 рази була нижчою за врожайність її на полях французького дрібного власника, більше як утричі менше врожайності її в господарстві бельгійського селянина, не говорячи вже про більш передові господарства дрібних власників Німеччини й північної Італії, що застосовували фосфоритні добрива, які переверщували за продуктивністю господарства українських селян майже в 5 разів. Середня норма наділу для українських губерній при пануванні трипільля давала тутешньому селянинові максимум 80 пудів жита. Француз на такій площі міг добути 160 пудів, а в краще поставлених господарствах — і понад 200 пудів зерна. Щоб зібрати ту кількість зерна, яку український селянин одержував на ділянці в 2 дес., французові досить було володіти площею всього в 0,5 дес. [18, с. 227].

На думку В. Левитського, Західна Європа із часу звільнення селян не знала аграрних безладь, якщо не вважати соціалістичної агітації, що з аграрного питання мала характер теоретичної пропаганди. Дрібні землевласники в Західній Європі були гірше наділені землею, ніж

українські селяни на початку ХХ ст. 39 % їх володіли площею, меншою за 1 га (2235 тис. з 5703 тис.) [19, с. 363]. Але, в найголовніших країнах Європи за перше десятиліття ХХ ст. розгорнувся широкий агрокультурний рух, який призвів до організації виробничих спілок, товариств і кооперацій, які сприяли техніко-економічному вдосконаленню сільського господарства. Тобто в той час, як західноєвропейський дрібний землевласник шукав покращення свого становища не тільки в збільшенні площі володіння, але й у технологічних перетвореннях сільського господарства, в Україні упродовж 50 пореформених років майже не було зроблено ні кроку до раціональної постановки селянського господарства. Як справедливо зауважував професор О. Чупров, піднесення врожайності хлібів з 40 до 80 пудів з десятини підвищило б кількість зерна, виробленого селянами, в такій мірі як і розширення площі їх володіння на 7 млн дес., що оброблялися б за системою рутинного трипільля [20, с. 3].

Дослідник-аграрій П. Лохтін свого часу зазначав, що специфічна різниця, яка спостерігалася між Російською державою та іншими країнами в сільському господарстві, «цілком пояснюється панівними в цій сфері середньовічними звичаями» [21, с. 153]. Ще один автор С. Бехтєєв висловився з цього приводу так: «...Культурний рівень селянського господарства не пішов далі XVI століття. Але що було добре тоді, те нікуди не годиться зараз» [22, с. 363]. Отже, далекоглядні дореволюційні автори розуміли, що необхідно було в цілому підняти культуру сільського господарства, надати матеріальну та організаційну допомогу селянинові.

С. Бехтєєв вважав, що якісна відмінність систем господарювання в Європі і в Росії яскраво проявлялася у результатах праці хліборобів. Середній урожай з десятини землі в країнах з інтенсивним землеробством в 1,2—2,7 рази перевищував той же показник по Україні, селянство якої використовувало традиційні форми обробітку землі. Взагалі Росія значно відставала від розвинених країн. Про співвідношення рівня врожайності говорять такі дані: до Першої світової війни врожайність пшениці в Англії та Німеччині була вище, ніж у Росії, втричі; у Франції — майже вдвічі. Урожайність жита у Німеччині була

вищою приблизно вдвічі, у Франції — майже в 1,5 рази. Якщо прийняти пересічну світову врожайність за 100%, то в довоєнний час по шести головних землеробських культурах вона була такою: в Бельгії — 221, у Німеччині — 179, у Франції — 123, у США — 108, у Росії — близько 75%.

С. Бехтеев зазначав, що в той час, як у країнах з інтенсивним землеробством селяни застосовували багатопільну систему, з широким використанням травосіяння, в українських губерніях Російської імперії під паром перебувало 40,7 млн. дес. землі, тобто 39% землі не давали прибутку [23, с. 493]. П. Лохтін зазначив, що на початку ХХ ст. зі 100 дес. придатної для обробки землі в Голландії перебувало під паром 1,5 дес., в Англії — 2, в Бельгії — 2,8, у Німеччині — 6, у Данії — 7,3, у Франції — 13, в Україні — 11,8, у Росії — 60,6 дес. [24, с. 155]. Отже, в західноєвропейських країнах під паром перебувала незначна частина земель. Хоча українські губернії на загальному тлі виглядали краще, ніж Росія в цілому, не слід забувати, що з урахуванням перелогових земель, майже відсутніх у Європі, загальна площа земель, що не приносила жодного прибутку, складала в українських губерніях 25,4% придатної для обробки землі. Тобто чверть придатних земель України просто не використовувалася.

Таким чином, у той час як розвинуті країни переходили до виробництва більш цінних, ніж зерно, продуктів тваринництва, аграрний сектор України, скутий феодальними формами виробництва, слабо реагував на зміни у світовій сільськогосподарській кон'юктурі. Про це свідчить факт, наведений М. Лещенком: наприкінці ХІХ ст. площі пасовищ скоротилися з 13,3 до 2,7 млн. дес., або майже в 5 разів [25, с. 221]. Про незначну роль тваринництва в сільськогосподарському виробництві говорять і майже повна відсутність сіножатей, тобто площ по вирощуванню кормів для худоби. У 1887 р. вони склали лише 4,7% орної землі. Намагаючись звести кінці з кінцями хлібороби орали їх заради підвищення обсягів урожаю, іншими словами — намагалися вирішити проблему на основі старих, малоефективних методів, що лише поглиблювало кризу. Другорядне становище скотарства не могло не позначитися на його якості. Так, за твердженнями дореволюційних науковців, на

початок ХХ ст. вага однієї голови рогатої худоби на півдні України і Росії складала від 16 до 20 пуд., тоді як за кордоном цей показник був значно вищим, зокрема в Швейцарії — 20—30 пуд., в Англії — 30 і навіть 40 пуд. [26, с. 128].

Водночас М. Лещенко відзначив, що в пореформені роки інтенсивні форми господарювання поступово впроваджувалися і в сільськогосподарське виробництво України. Передусім це мало місце в господарствах поміщиків і заможних селян. Автор наводить слова міністра землеробства з доповіді цареві про стан сільськогосподарського виробництва в Росії у квітні 1880 р. про те, що за останні роки помітне суттєве поліпшення: «Воно переходить від рутинних засобів до більш удосконалених. Трипільна система в багатьох місцевостях змінюється багатопільною, вводиться травосіяння, яке сприяє розвитку тваринництва, ручна праця поступово скорочується. Це впливало не лише на підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, а й на вдосконалення його структури». М. Лещенко наголосив і на помітному розширенні виробництва технічних культур. З них найбільшого розвитку в українських губерніях здобуло вирощування і переробка цукрових буряків. З 1862 р. і до початку ХХ ст. площа посівів цієї культури збільшилася з 36,1 до 350,1 тис. дес., тобто майже в 10 разів. На Правобережній Україні протягом 40—90 рр. ХІХ ст. вона зросла майже в 20 разів. Цікаво, що з 7,2 млн. берківців (1 беркець — приблизно 10 пуд.) цукрових буряків, що збиралися на початку 1870 років на Правобережжі, 3,2 млн. берківців або 45% загальної кількості вирощувалося в селянських господарствах [27, с. 223].

У наступні роки питома вага селянських господарств у вирощуванні технічних культур неухильно зростала і наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. посідала вже досить помітне місце. Однак, рівень споживання технічних культур та продуктів їх переробки був ще дуже низьким. М. Рубакін вказує, що хоча споживання цукру в Росії зростало найбільше з усіх європейських країн, але у 1860 р. жителі імперії споживали в 3,8—12,8 разів менше цукру, ніж населення розвинутих країн і через 27 років цей розрив був ще досить значним: 2,8—10,1 разів [28, с. 29].

Якщо порівняти середній земельний наділ на одне господарство на початку ХХ ст. в різних країнах світу, то виявиться, що селянство України мало не такі вже й дрібні наділи. Д. Пестржецький, аналізуючи статистичні дані 1905 р., вказує, що Україна посідала не останнє місце за розмірами господарств, але в інших країнах — Данії, Бельгії, Австрії, Німеччині, Іспанії, Угорщині, Алжирі — землеробське населення не страждало від мало-земелля і не висувало вимог додаткового наділення землею.

Привертає увагу наведена автором статистика. У 1895 р. у Німеччині нараховувалося 4 251 408 господарств, які володіли ділянками до 4,6 дес., середній же розмір землеволодіння дорівнював 2,2 дес. Вони склали 76,5% від загальної кількості господарств, тобто були основою сільськогосподарського виробництва. А в українських губерніях Росії в 1905 р. господарства пересічно площею в 4,4 дес. становили 63% від загальної кількості і хоча вони були краще забезпечені землею, ніж німецькі селяни тієї ж категорії, радянська історіографія віднесла їх до розряду бідняцьких господарств, оскільки вони ледве-ледве зводили кінці з кінцями [29, с. 127].

Отже, проблема полягала не лише в кількості землі. У дослідженнях дореволюційних науковців І. Кондратьєва, Н. Огоновського, О. Чайнова зазначалося, що причиною кризового стану сільськогосподарського виробництва українських губерній на межі ХІХ і ХХ ст. було аграрне перенаселення. На наш погляд, це дещо спрощений підхід. Аграрне перенаселення справді мало місце, але воно було лише верхівкою айсберга, оскільки виникло внаслідок дії значно глибших причин. Незважаючи на це, погляди вчених щодо досягнення результатів в аграрному питанні привертають особливу увагу і тому їх діяльність заслуговує на подальше вивчення та застосування.

Примітки

1. Порш М. Статистика землеволодіння в 1905 році і мобілізація земельної власності на Україні від 1977 по 1905 рік / Порш М. // Україна: Науковий та публіцистичний щомісячний журнал. — 1907 — Т. IV. — С. 146—179.
2. Маслов П.П. Аграрный вопрос в России

- / Маслов П.П. — СПб. : Тип. Общественная польза, 1906. — 462 с.
3. Лещенко М.Н. Українське село в революції 1905—1907 рр. / Лещенко М.Н. — К., 1977. — 360 с.
 4. Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60—90-ті рр. ХІХ ст.) / Лещенко М.Н. — К., 1970. — 268 с.
 5. Лещенко М.Н. Українське село в революції 1905—1907 рр. / Лещенко М.Н. — К., 1977. — 320 с.
 6. Сенчакова Л.Т. Крестьянское движение в революции 1905—1907 гг. / Сенчакова Л.Т. — М., 1989. — 142 с.
 7. Солдатенко В.Ф. Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / Солдатенко В.Ф., Бевз Т.А., Бойко О.Д., Брицький П.П. Веденєва Д.В. / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України — К. : Парламентське видавництво, 2007. — 574 с.
 8. Коновалов В.С. Крестьянство и реформы (Российская деревня в нач. ХХ в.): Аналитический обзор. Коновалов В.С. — М. : ИНИОН РАН, 2000. — 384 с.
 9. Павко А. Історія політичних партій, організацій і рухів в Україні у ХХ ст. (теоретично-методичні аспекти проблеми) / Павко А. // Проблеми освіти. Наук. метод. зб. — К., 1995. — 260 с.
 10. Реєнт О. Україна в імперську добу (ХІХ — початок ХХ ст.) / О.П. Реєнт. Ін-т історії України НАН України. — К., 2003. — 338 с.
 11. Сажко В.В. Проблеми аграрних перетворень в Україні у 1900—1913 роках: Історико-політичний аспект / Сажко В.В. — Чернівці, 2005: Дис. ... канд. іст. наук. — Чернівці, 2005. — 199 с.
 12. Пешехонов А.В. Земельные нужды деревни и основные задачи аграрной реформы / Пешехонов А.В. — СПб. : Изд-во ред. журн. «Русское богатство», 1906. — 156 с.
 13. Вайнштейн А.Л. Эволюция урожайности зерновых хлебов в России до войны и перспективы ее развития / Вайнштейн А.Л. // Плановое хозяйство. — 1927. — № 7. — С. 81—100.
 14. Пешехонов А.В. Хлеб, свет и свобода / Пешехонов А.В. — СПб. : Русское богатство, 1906. — 84 с.
 15. Нужды деревни по работам комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. 1. — СПб. : Слово, 1904. — 486 с.
 16. Челищев А.Н. Русское сельское хозяйство перед революцией / Челищев А.Н. — М., 1928. — 284 с.
 17. Свод трудов местных комитетов по 49 губерниям Европейской России. Землевладение, Составил И.В. Сосновский. — СПб., 1904. — 547 с.
 18. Левитский В.Ф. Аграрный вопрос в России / Левитский В.Ф. // Брейер Л.К. Брун М., Воробьев Н.И., Герценштейн М., Ден В.Э. Аграрный вопрос. Сб. статей: Т. 2 — М. : Беседа, 1907. — 436 с.
 19. Statistique agricole de la France, Resultats generaux de l'enquete decennale de 1882. — P. 280; Enquete decennale, 1892. — 493 p.
 20. Чупров А.И. К вопросу

об аграрної реформи / Чупров А.И. // Брейер Л.К. Брун М., Воробьев Н.И., Герценштейн М., Ден В.Э. Аграрный вопрос. Сб. статей: Т. 2 — М. : Беседа, 1907. — 436 с. **21. Лохтин П.** Состояние сельского хозяйства России сравнительно с другими странами / Лохтин П. — СПб. : Тип. Кушнарера, 1901. — 308 с. **22. Statistique agricole de la France, Resultats generaux de l'enquete decennale de 1882.** — P. 280; Enquete decennale 1892, 493 p. **23. ЦДІАК України.** — ф. 442, оп. 852, спр. 10. **24. Лохтин П.** Вказ. праця. — С. 155. **25. Лещенко М.Н.** Українське село в революції 1905—1907 рр. / Лещенко М. Н. — К. :

Наукова думка, 1977. — 320 с. **26. Лещенко М.Н.** Селянський рух на Україні в роки першої російської революції / Лещенко М.Н. — К. : Держполітвидав, 1956. — 268 с. **27. Лещенко М.Н.** Українське село в революції 1905—1907 рр. / Лещенко М.Н. — К.: Наукова думка, 1977. — 320 с. **28. Грушевський М.С.** З біжучої хвилі. Статті й замітки на теми дня. 1905—1906 / Грушевський М. С. — К. : Прогрес, 1907. — 127 с. **29. Лещенко М.Н.** Класова боротьба в українському селі в епоху монополістичного капіталізму (60—90-ті рр. XIX ст.) / Лещенко М.Н. — К., 1970. — 268 с.

The article analyses the agrarian problem of the public-political organizations of the end of XIX — beginning XX centuries eye to scientific intellectuals. Opens importances intensity of the agriculture in study prerevolutionary scientist, who in their own work gave the detailed analysis to situations in agrarian sector.

The glances scientist for achievements result in agrarian question attract emphases and therefore their activity deserves on the most further study and using.

Keywords: agraraian reform, intensity of the agriculture, prerevolutionary scientist, peasantry, agrarian sector, agrarian problem.

УДК 930.1

Ганна Муравік

м. Донецьк

ПРОБЛЕМИ ПРОМИСЛОВОГО РОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст. НА СТОРІНКАХ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ»

У статті аналізується науковий доробок істориків радянської доби та сучасних дослідників з питання становища промислових робітників на зламі ХІХ — ХХ ст., який знайшов своє відображення на сторінках «Українського історичного журналу». Розглядається напрацювання дослідників щодо процесу формування робітництва, умовах життя і праці, участі робітників у революційних подіях 1905—1907 рр. Зроблено порівняння стану дослідження

теми у сучасний період та радянську добу на основі статей викладених в «Українському історичному журналі». Намічено шляхи подальшої дослідницької роботи з теми.

Ключові слова: промислові робітники, радянська історіографія, сучасні дослідники, «Український історичний журнал».

«Український історичний журнал» (УІЖ) був заснований у 1957 р., та існує протягом понад півстоліття як фахове історичне видання. Він пройшов складний

шлях становлення і розвитку. Протягом тривалого часу журнал виступає трибуною вітчизняних істориків, віддзеркалюючи становище української наукової дум-

Муравік Ганна Миколаївна — аспірант кафедри історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії Донецького національного університету.

ки та пошуки науковців у різних галузях історичного дослідження, а його змістове наповнення відбиває загальну наукову кон'юктуру. Серед тем наукових розвідок, які засвідчують загальний формат історичної науки, слід виділити історію промислового робітництва. Тривалий час дослідження у цій сфері були пріоритетними серед істориків радянської доби, адже саме робітництву відводилася керівна роль у соціальних виступах, роботі Рад, революційних подіях 1905—1907 рр. На сторінках «Українського історичного журналу» можна побачити яскравий приклад того, як творчий пошук та дослідництво вступали в конфлікт з ідеологічними нашаруваннями, які заздалегідь визначали зміст наукових студій.

Історіографія даної проблематики представлена дослідженнями В. М. Молчанова, який на основі аналізу статей УІЖ показав рівень добробуту населення України, зокрема робітників, наприкінці XIX — на початку XX ст. О. Б. Шляхов у своїй статті приділив увагу структурі промислового розвитку України зазначеного періоду спираючись на матеріали статей УІЖ. Загалом, висвітлення проблем промислового робітництва на сторінках УІЖ потребує подальшої дослідницької роботи тому, що сучасні історичній науці існує потреба в подоланні чисельних неточностей, фактичних помилок, відвертих перекручувань стосовно окремих явищ та процесів, які мали місце у радянській науковій літературі. Дослідження актуальних проблем минулого на основі сучасної методології є одним з важливих напрямків сучасних історіографічних розвідок.

Мета представленої роботи полягає в аналізі статей радянських та сучасних істориків, що присвячені проблемам промислового робітництва і викладенні на сторінка Українського історичного журналу.

Джерелами даної розвідки виступили наукові статті, опубліковані на сторінках «УІЖ». Дослідження здійснене із застосуванням методів систематизації, узагальнення, історико-порівняльного, проблемно-хронологічного, конвент-аналізу. Новизна статті полягає в систематизації й узагальненні опублікованих

в журналі досліджень історії промислових робітників зламу XIX—XX ст. з метою визначення зміни парадигми в опрацьованні теми на сучасному етапі порівняно з радянським.

Загалом, темі промислового робітництва України наприкінці XIX — на початку XX ст., на сторінках УІЖ присвячено 47 статей. Найбільш активні автори — О. А. Парасунько, В. Г. Сарбей, В. П. Лавров, Г. А. Арутюнов. Проблематика їх статей пов'язана з питаннями участі промислових робітників України в революційних подіях, джерелам з історії робітництва, політиці царизму у сфері робітничого питання. Стан історіографічного дослідження теми розкривають — Ф. Є. Лось, О. С. Кудлай, В. Н. Довгопол, М. В. Бельська, Ю. В. Бабко, Ю. М. Лизогуб.

За радянських часів на сторінках УІЖ була популярною тема появи і функціонування робітничих профспілкових організацій, страйкового та революційного рухів, змін у складі робітничого класу. Однак, усі перетворення в середовищі робітників розглядалися через призму між класового протистояння, визрівання майбутньої соціалістичної революції і відбувалися нібито винятково під впливом більшовицької ідеології.

Проблематикою джерел з історії робітничого руху на Україні в 60—90-і роки XIX ст. займався дослідник О. А. Парасунько. Зробивши на початку статті наголос на величезній важливості вивчення історії робітництва, як рушійної сили революційної боротьби, автор ставить завдання дати короткий огляд найголовніших друкованих і архівних джерел з історії робітничого руху на Україні у другій половині XIX ст. Друковані джерела, які мають цінність для дослідження проблеми автор поділяє на такі основні групи — звіти окружних і старших фабричних інспекторів; збірники статистичних даних по окремих губерніях України; урядові акти про фабрично-заводське законодавство; документи і матеріали з історії окремих заводів і фабрик; соціал-демократичні видання — доповіді, листівки, газети, спогади учасників подій [1]. Закінчуючи огляд друкованих джерел, автор статті підкреслює, що вони не зважаючи на уривчастість, без сумніву становлять значну цінність

для дослідження проблеми, але для розкриття питання в повному обсязі необхідно залучити до кола інтересів дослідників архівні матеріали, які зберігаються у чисельних фондах державних історичних архівів.

Цілий ряд досліджень радянських істориків був присвячений становищу робітничого класу України на зламі XIX—XX ст. Серед них слід зазначити статтю О.А. Парасунько, яка присвячена вивченню тісно пов'язаних між собою проблем — умовам праці і травматизму серед промислових робітників на капіталістичних підприємствах. Автор наводить данні про швидкі темпи капіталістичного зростання виробництва в Російській імперії загалом і в українських землях, зокрема. Так, в Україні наприкінці XIX ст. нараховувалося понад 8 тис. промислових підприємств де працювало майже 300 тис. робітників [2]. Однак, в роботі автора наголошено, що умови праці робітників залишалися вкрай несприятливими. У погоні за прибутками власники підприємств ігнорували правилами техніки безпеки і санітарними нормами на виробництві. У статті наводяться чисельні приклади нещасних випадки, каліцтв, поранень через провину керівництва підприємства на шахтах, металургійних та цукрових заводах, фабриках. Така ситуація погіршувалася відсутністю в Росії до початку XX ст. законів про відповідальність підприємця за смерть або каліцтво на фабричному або заводському виробництві. Особливо шкідливі умови праці автор відзначає у вугільній промисловості. Наводячи статистичні данні про кількість хворих на таких виробництвах, автор відзначає причини високої захворюваності — відсутність вентиляції, достатньої кількості насосів для відкачування води, чистої води для пиття [3].

Не кращими умовами відзначалась праця на металургійних і залізничних підприємствах. Робочий день тривав «від сходу до заходу сонця» [4]. Робітники змушені були виконувати «норми», які встановлював сам підрядчик. Навіть комісія губернського правління на всіх обстежених нею 11 підприємствах м. Харкова відзначила умови праці як незадовільні.

У висновках автор доходить традиційного для радянської науки висновку, що

складні умови праці є невід'ємною частиною капіталістичної системи, оскільки вона ґрунтується на експлуатації трудівників і спрямована на максимальний прибуток капіталістів [5]. Водночас, стаття є цінною для дослідників з огляду на те, що в ній наведені статистичні матеріали, широко опрацьовані матеріали архівних фондів, долучені спогади робітників шахт і копалень.

Питанням іноземних капіталовкладень у дореволюційний період в металургійну промисловість Півдня Росії займався Ю.П. Лавров. У своїй статті дослідник підкреслює, як і неабияку важливість іноземного капіталу у становленні і прискореному розвитку промисловості краю, так і негативні моменти — посилення експлуатації робітників та загострення суспільних суперечностей.

Іноземні капіталісти намагалися вкласти свої кошти у ті галузі промисловості, які надавали найбільші прибутки — наприклад у металургію. Тому величезні поклади високоякісного коксового вугілля і наявність залізної руди у Донбасі, а також дуже розвинута мережа залізниць робила цей район в очах іноземних промисловців вигідним місцем вкладання коштів.

Автор статті вважає початком проникнення іноземного капіталу на українські землі 1869 р., коли було утворено Новоросійське металургійне товариство. З відкриттям Катеринославської залізниці у 1884 р. цей процес значно прискорився. За короткий час, головним чином за роки економічного піднесення, іноземні компанії збудували на Півдні Росії 17 великих металургійних заводів [6]. Ю.П. Лавров наводить перелік іноземних фінансових об'єднань, які ставили собі за мету монополізувати промисловий ринок Російської імперії. Серед них Паризько-Нідерландський банк, Німецький банк, Генеральне товариство (Бельгія). За рахунок роботи цих об'єднань частка іноземного капіталу на кінець XIX ст. складала в Україні 80—90% [7].

У своїх висновках автор статті зауважує, що в економічному житті України приплив капіталовкладень з-за кордону сприяв прискоренню промислового розвитку, який проходив за рахунок жорстокої експлуатації робітників промисловості і хижацького використання природних ресурсів. Крім

того, прибутки іноземних власників йшли не на користь розвитку краю, а переправлялися в банки зарубіжних країн. Сама економічна політика російського уряду, що спиралася на необмежену залученні іноземного капіталу, не могла розв'язати проблеми індустріалізації країни, її промислового розвитку. Як і раніше Росія залишалася аграрною країною.

Цікавий дослідницький матеріал містить стаття І.О. Гуржія, яка розкриває розвиток промисловості України в системі всеросійського ринку (60—90-і роки XIX ст.). У своїй роботі автор статті провів загальний аналіз розвитку капіталістичних відносин у промисловому секторі економіки Російської імперії. Наголошуючи на неабиякій ролі України в економічному виробництві Росії, дослідник наводить данні про розвиток тут важкої індустрії — передусім гірничозаводської і металургійної. Завдяки появі цих нових галузей виробництва наприкінці XIX ст. відбуваються докорінні зміни у соціальній структурі суспільства, формуються два основні класи — буржуазія і пролетаріат.

І.О. Гуржій виділяє наступні риси розглянутого ним періоду: виникнення наприкінці 80-х років XIX ст. перших акціонерних об'єднань промисловців, переплітання банківського капіталу з промисловим, тобто утворення фінансового капіталу, залишки пережитків кріпосництва, надмірний протекціонізм царського уряду поряд з активним проникнення у державу іноземного капіталу, порайонна промислова спеціалізація і складання основних промислових центрів. В таких умовах Україна зі своїми Донецьким та Криворізьким басейнами перетворилася на основну промислово-металургійну базу всієї Росії. У праці наведені статистичні данні про кількість промислових підприємств, суму вартості виробленої ними продукції, а також чисельність фабрично-заводських робітників.

У роботі наведено основні джерела поповнення промислового робітництва, такі як, зубожіле селянство, ремісники-кустари, природний приріст робітничих сімей. Так з 1875—1887 кількість промислових робітників подвоїлася, збільшившись з 116 тис. до 226 тис. Загалом в Україні

на 1897 р. кількість робітників, які працювали на фабриках і заводах, шахтах і копальнях на будівництві та у транспорті, а також у торговельних закладах, становила 756,8 тис. [8].

В результаті проведеної роботи І.О. Гуржій зробив наступні висновки: для економіки України в 60—90-і роки XIX ст. характерні, порівняно з іншими регіонами імперії, швидкі темпи розвитку промисловості, яка була багатогалузевою і мала високу концентрацію, наявність промислової продукції, що знаходила ринки збуту як в середині країни так і за її межами, а також поява нових прошарків капіталістичного суспільства — буржуазії та пролетаріату.

Не залишилися поза колом інтересів істориків радянської доби і питання про масовий страйковий рух промислових робітників. На сторінках УІЖ дослідник А.П. Гриценко у своїй статті наводить фактичні данні про чисельність робітничого класу на початку XX ст. На Україні вона становив 3,5 млн., з них промислових робітників понад 1 млн. Автор наголошує на високій концентрації промислових робітників — більш ніж 120 тис. робітників працювало на 18 найбільших металургійних заводах Донбасу і Подніпров'я [9]. Місцями зосередження найбільших загонів пролетаріату були також Катеринослав (70 тис.), Харків (60 тис.), Київ (65 тис.), Одеса (40 тис.), Миколаїв (40 тис.), Маріуполь (30 тис.), Юзівка (25 тис.) [10]. На цьому фоні докладно розглянуто питання про розгортання масового революційного руху напередодні жовтневих подій 1917 р. в Росії.

У роботі наводяться приклади виступів промислових робітників Харкова, Києва, Донбасу, робітників залізничного транспорту України. При чому, автор постійно наголошує на органічному зв'язку виступів українського робітництва з загальноросійським робітничим рухом. Також виступи робітників розглядалися через призму революційної діяльності більшовиків. А.П. Гриценко намагався показати зв'язок заводських комітетів і більшовицької партії в організації страйків, масових виступів, маніфестацій. У висновку автор дійшов характерної для радянських істориків думки, що виступи

промислових робітників України, як одного з загонів багатонаціонального робітничого класу Росії, слід розглядати передусім як революційну боротьбу [11].

Особливу увагу радянські історики приділяли профспілковому та робітничому рухам, формуванню класової ідеології пролетаріату, революційним виступам в робітничому середовищі, що відбувалась під впливом більшовиків. Серед таких досліджень слід зазначити роботи Н.І. Калюжко, Т.М. Гонтара, В.Г. Сарбея, О.М. Полухіна, В.М. Гребнікова, С.П. Кириленко, А.К. Волощенко, В.С. Горякіної, М.С. Мельника, О.М. Машкіна.

Однією з найбільш ґрунтовних праць з історії робітництва на сторінках УІЖ, що була створена за радянської доби, є робота Ф.Є. Лося, яка розкриває процес формування і розвиток робітничого класу на Україні в другій половині XIX ст.

У статті автором докладно розглянуто кількісне зростання і структуру робітничого класу України зазначеного періоду, процес складання постійних робітничих кадрів, джерела формування робітничих загонів, національний склад робітників.

Розкриваючи питання походження робітництва, автор стверджує, що промисловий переворот на Україні відбувався у тісному зв'язку з технічною революцією в Росії, тому український пролетаріат сформувався, як складова частина пролетаріату Росії. Хронологічні межі появи пролетаріату дослідник окреслив 30—90-ми роками XIX ст. — від початку перетворень у цукровому і полотняному виробництві до появи кам'яновугільної, металургійної, залізорудної галузей промисловості [12].

Дослідник наводить статистичні дані про зростання чисельності робітників у кам'яновугільному виробництві на Донбасі за період з 1892 по 1900 рр. від 25,9 тис. до 82,9 тис. чол. [13]. Всього за 1886—1897 роки у гірничій промисловості Півдня Росії кількість зайнятих в ній робітників з 46,7 тис. до 110,6 тис. чол. [14]. Наведені дані свідчать про процес формування основних загонів пролетаріату України.

На основі матеріалів Першого все-російського перепису населення 1897 року у статті надаються відомості про структуру робітничого класу. Згідно перепису

в Росії понад 9 млн. чоловік жило за рахунок продажу своєї робочої сили, з яких на Україні близько 1 480 тис., або 17%, причому з них у промисловості було зайнято 330 тис. [15]. Більш повний матеріал автор взяв з «Материалов Высочайшей учрежденной комиссии». За цим джерелом у 1900 р. у європейській частині Росії було 14 155 тис. робітників, з них на українські землі припадало 2 448 тис. чол. [16].

Розглядаючи структуру робітничого класу автор зробив висновки, що на Україні наприкінці XIX ст. сформувалися великі загоны робітників — металургів, гірників, цукровиків та сільський пролетаріат.

Ф.Є. Лось приділив також увагу формуванню постійних кадрів серед робітництва, тобто таких працівників, які остаточно розірвали з селом і осіли у містах. Спираючись на звіт катеринославського губернатора і повідомлення фабричного інспектора харківського округу, дослідник дійшов висновку, що найміцніший прошарок постійних кадрів склався у металістів, які були передовим загонем робітничого класу. Так, на новому Олександрівському і Кам'янському металургійному заводах постійні кадри становили 44%, а на заснованому раніше Новоросійському — 50% [17]. На другому місці після металістів за питомою вагою постійних кадрів йшли робітники кам'яновугільної промисловості. За дослідження Ф.Є. Лося на початок 1899 їх налічувалося 2/3 промислових робітників [18].

На відміну від металургів і шахтарів у залізорудній галузі працювали переважно селяни, які розглядали цю роботу, як додаткову і тимчасову. Автор пов'язує таке явище з відсутністю складної техніки і парових машин на залізорудному виробництві, що давало можливість підприємцям обходитися без великої кількості постійних робітників.

Автор статті виділяє декілька джерел поповнення робітничих кадрів. Першим джерелом він називає потомственный пролетаріат, якого особливо багато було серед представників харчової, зокрема цукрової промисловості. Наступним джерелом поповнення робітництва були селяни. На цей крок їх штовхало малоземелля, безземелля, розклад селянства на куркульство і бідноту. Автором наводяться

статистичні підрахунки — тільки у 1891 р. з 5 українських губерній на заробітки з села пішло 771,2 тис. чол. [19]. Робітничий клас також формувався і за рахунок ремісників, яких у 1900 р. налічувалося 753,6 тис. чол. [20].

На чільне місце автор статті поставив проблему, що стосується національного складу робітників. За відсутністю прямих статистичних свідчень Ф.С. Лось використав матеріали перепису 1897 р. В цілому по Україні робітники місцевого походження становили 83,6%, решта були вихідцями з неукраїнських губерній — Орловської, Курської, Смоленської, Калузької та інших, а також з Білорусії. Данні про кількість робітників і прислуги по Україні наприкінці XIX ст. автор систематизував у таблицю [21]. Цікавий матеріал дає таблиця про склад промислового робітництва за мовою. Можна зробити висновок, що українська мова домінувала серед промислового робітництва більшості українських губерній, крім південних — Херсонської, Катеринославської, Таврійської. Автор робить висновок — пролетаріат України формувався за рахунок українців і росіян з невеликим додатком представників інших національностей — поляків, євреїв та ін.

У підсумку автор зазначив, що процес формування і розвитку промислового робітництва України мав свої особливості в окремих районах, навіть в окремих галузях промисловості. Так, на Катеринославщині переважали пришлі робітники, а на Правобережжі — місцевого походження. Загалом промисловий розвиток руйнував національну замкнутість, створював інтернаціональну єдність капіталу, економічного життя взагалі, політики, науки.

Загалом, характерними рисами статті є неупередженість, чіткість викладу матеріалу, чому сприяло залучення широкої джерельної бази — переписів населення, звітів фабрик і заводів, статистичного матеріалу, а також зведений до мінімуму вплив радянської комуністичної ідеології.

З розпадом на початку 90-х Радянського союзу, із зміною суспільно-політичної ситуації, докорінно змінюється проблематика та методологія досліджень. Цей процес знайшов відображення і в «Українському історичному журналі». Серед небагатьох статей присвячених промислому робіт-

ництву зазначеного періоду слід відмітити роботу К.В. Завальнюка який, відійшовши від традиційного радянського підходу, розглянув на фоні опису торгівельних зв'язків між Україною і Білоруссю в кінці XIX ст. становище промисловості України і навів конкретні чіткі данні про обсяги промислового виробництва. У пореформений період в Україні розпочалося інтенсивне освоєння корисних копалин Донецького кам'яновугільного та Криворізького залізнорудного басейнів, які завдяки своїм природним багатствам швидко перетворилися на вугільно-металургійну базу Російської імперії. Так, наприкінці XIX ст. тут видобувалося 32,8% усього вугілля та 24,3% загальноросійського виробництва чавуну [22].

О.П. Реєнт у своїй статті розглядає соціально-економічне становище трудових мас у Першій російській революції 1905—1907 рр. та роль профспілкових організацій в об'єднанні робітників для спільної боротьби за свої економічні і політичні права. У статті наводиться ряд причини, що призвели до революційних виступів: масове зубожіння трудящих, надзвичайно високий ступінь експлуатації та низька заробітна плата, вкрай погані санітарно-гігієнічні побутові умови, а головне байдужість власників фабрик і заводів, адміністрації та підприємців до гострих проблем робітництва [23]. Січневі виступи 1905 р. у Петербурзі знайшли відгук серед робітників Києва, Катеринослава, Одеси, Херсона. Серед вимог промислових робітників автор виділяє такі, що стосувалися безпосередньо їх становища — запровадження 8-годинного робочого дня, поліпшення санітарних умов праці, підвищення заробітної плати на 30—50%, скасування штрафів, і такі, що мали загальний характер, наприклад, припинення війни з Японією. Загалом, у страйках першої чверті 1905 р. взяли участь близько 170 тис. робітників [23]. Конфліктна ситуація призвела до пошуку компромісів між робітниками і підприємцями власниками виробництва. 1 лютого 1905 р. Вперше в Україні було укладено колективний договір на правовій основі між правлінням Російського паровозобудівного й механічного товариства та директором Харківського паровозобудівного заводу з одного боку, і групою уповноважених ро-

бітників, — з іншого. На думку дослідника, поява перших колективних договорів стала однією з передумов масового профспілкового руху. Таким чином, революція 1905 р. спричинила деякі поступки царизму, перші кроки на шляху до демократичних свобод, чим скористалась свідомо і активна частина трудящих. Перетворення профспілкового руху зі спорадичного у масовий відбило загальні тенденції у суспільстві, а також прагнення найманих робітників шляхом самостійності і чіткої громадської позиції засвідчити наявність волі та спроможність на якісно новому рівні відстоювати власні соціальні права.

В.М. Ботушанський наводить дані про роль робітників в процесі формування промисловості України. У статті йдеться про вплив революційних подій у Російській імперії, зокрема в Україні в 1905—1907 рр. На піднесення боротьби робітників за свої соціальні, політичні, національні права. Підкреслюється особлива зацікавленість національними домаганнями українців, висловлюється необхідність єднання народу в боротьбі за свої права. [24].

Таким чином, на прикладі робітничої тематики можна побачити різкий злам, що відбувся на початку 90-х років ХХ ст. в українській історичній науці. Він проявився у тому, що замість радянського підходу, коли наголос робився на соціальній боротьбі робітників та участі їх у революційних подіях, сучасні дослідники на перше місце поставили проблеми соціально-економічне становище робітників, їх профспілкового руху, внесок робітництва в розвиток промисловості України.

Таким чином, можна простежується зміна дослідницької парадигми в даній проблемі, тому дослідження становища промислових робітників на сторінках Українського історичного журналу є актуальним і потребує подальшого вивчення.

Примітки

1. **Парасуцько О.А.** До питання становлення промисловості України у др. пол. ХІХ ст. // Укр. іст. Журн. — 1958. — №6. — С. 60.
2. **Парасуцько О.А.** Джерела з історії робітничого руху на Україні в промисловий період (60—90-і роки ХІХ ст.) // Укр. іст. журн. — 1961. — №3. — С. 74.
3. **Там само.** — С. 62.
4. **Там само.** — С. 64.
5. **Там само.** — С. 65.
6. **Лавров Ю.П.** Іноземні капіталовкладення в металургійну промисловість України. // Укр. іст. журн. — 1964. — №3. — С. 27.
7. **Там само.** — С. 29.
8. **Гуржій І.О.** Розвиток промисловості України у системі всеросійського ринку (60—90-і роки ХІХ ст.) // Укр. іст. журн. — 1966. — №10. — С. 83.
9. **Гриценко А.П.** Робітничий клас України у масовому страйковому русі в переддень жовтня. // Укр. іст. Журн. — 1982. — №11. — С. 123.
10. **Там само.** — С. 124.
11. **Там само.** — С. 126.
12. **Лось Ф.Є.** Формування і розвиток робітничого класу на Україні у др. пол. ХІХ ст. // Укр. іст. журн. — 1974. — №5. — С. 61.
13. **Там само.** — С. 62.
14. **Там само.** — С. 63.
15. **Там само.** — С. 63.
16. **Там само.** — С. 65.
17. **Там само.** — С. 62.
18. **Там само.** — С. 66.
19. **Там само.** — С. 65—66.
20. **Там само.** — С. 64.
21. **Там само.** — С. 64—65.
22. **Завальнюк К.В.** Торгівля промисловими товарами між Україною і Білоруссю у др. пол. ХІХ ст. // Укр. іст. журн. — 1998. — №4. — С. 93.
23. **Рєєнт О.П.** Революційні та соціальні рухи трудящих мас України. // Укр. іст. журн. — 2005. — №4. — С. 90.
24. **Ботушанський В.М.** Перегук революцій. // Укр. іст. журн. — 2005. — №4. — С. 108—109.

The paper analyze the scientific contribution of historians of the soviet period and modern researcher in the study of the situation of industrial workers in the Ukraine in the nineteen and twentieth century, who found their place on the page of the “Ukrainian History Journal”. Developments historians process industrial workers, conditions and labor, workers participation in the revolutionary events of 1905—1907. Conducting benchmarking study of the topic in the current period and in the Soviet era, on the basis of articles contained in the “Ukrainian Historical Journal”. The ways of further research on the topic.

Keywords: industrial workers, the soviet historiography, modern scholars, “Ukrainian history journal”.

Євгенія Назарова

м. Запоріжжя

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ РУХИ В ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОМУ РЕГІОНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: СУЧАСНА УКРАЇНЬСКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Охарактеризовано основні напрями вивчення суспільно-політичних рухів Півдня України початку ХХ ст. у сучасній українській історіографії. Виявлено, що на сучасному етапі розвитку вітчизняної історичної науки є актуальними узагальнюючі студії з історії громадського життя зазначеного регіону на початку ХХ ст.

Ключові слова: історіографія, політична партія, громадська організація, регіон, Південь України.

У сучасній Україні формуються умови для розвитку громадянського суспільства, органічними складовими якого є різноманітні політичні партії та громадські об'єднання. У цьому контексті актуальним є звернення до історичного досвіду активізації суспільно-політичних рухів в Україні початку ХХ ст.

Значний інтерес для сучасників становить історія суспільно-політичного життя Півдня, етнічно найбільш строкатого регіону України. Як і на початку ХХ ст., на цих землях діють численні і різноманітні суспільно-політичні рухи. Активно працюють єврейські, польські, вірменські та інші національні організації, які мають суттєвий вплив на суспільні процеси на Півдні України.

Напередодні 1917 р. спектр репрезентованих у регіоні рухів був не менш строкатим, охоплюючи український національний рух, загальноімперські рухи, рухи національних меншин, а також регіональний рух, учасники якого намагалися створити в умовах революції 1905—1907 рр. Південноросійську республіку з центром на Півдні України. Вивчення досвіду суспільно-політичних сил початку ХХ ст. є актуальним не лише з наукової точки зору. Адже, як зазначає Я. Грицак, групи, представлені на українських етнічних землях упродовж усієї історії, «зробили

свій внесок в «український проєкт», часто не усвідомлюючи цього та маючи на меті зовсім інші цілі. Визнання цього факту має надзвичайно важливе не лише наукове, але й політичне значення: співучасть у такому проєкті в минулому передбачає, що всі, хто проживає на території України, незалежно від національності й політичних уподобань, у майбутньому мають перебрати відповідальність за його результати» [1, с. 21].

Суспільні процеси Півдня України початку ХХ ст. давно привертають увагу дослідників. Можливо визначити три великі періоди вивчення історії суспільно-політичних рухів регіону початку ХХ ст. у вітчизняній історіографії. Ми поставили свою метою проаналізувати розвиток історичних студій відповідної проблеми у сучасній Україні.

Перш ніж перейти до розгляду безпосереднього предмету нашої розвідки, зупинимось на короткій характеристиці особливостей двох попередніх етапів розвитку вітчизняної історіографії суспільно-політичних рухів Півдня України початку ХХ ст. Для першого періоду, який припадає на царську добу, властива поява перших узагальнювальних робіт з історії суспільно-політичних рухів Російської імперії і окремих політичних сил, у рамках яких аналізувалися їхні дії на Півдні.

Назарова Євгенія Пулатівна — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник науково-дослідної частини Запорізького національного університету.

Дослідники цього періоду значну увагу приділяли розгляду програм політичних партій і їхньої участі у виборах до Державних Дум, роботі цього органу влади. Серед авторів досліджень названого періоду було чимало учасників конкретних політичних сил, а також їхніх опонентів, представників влади. Південноукраїнські сюжети у роботах цього періоду майже не висвітлені.

За радянської доби вітчизняною історичною наукою було накопичено значний масив наукових знань з історії суспільно-політичних рухів початку ХХ ст., але історичні студії торкалися лише дозволених режимом тем. Проблеми національних рухів, у т. ч. українського, радянські історики практично не досліджували. Винятком є лише наукові розвідки істориків 20-х рр. і 80-х рр. ХХ ст. Довгий час радянські вчені обминали увагою і діяльність несоціалістичних загальноімперських сил. Основну увагу радянські дослідники приділяли соціалістичним партіям, особливо РСДРП. Проблеми суспільно-політичних рухів на Півдні аналізуються у роботах цього періоду в контексті загального розвитку певних політичних сил.

Відповідно, політичні трансформації початку 90-х рр. ХХ ст. відкрили значні можливості для вітчизняних дослідників української історії початку ХХ ст. [2, р. 38]. Ці зміни торкнулися і студій з історії суспільно-політичних рухів. З'явилися узагальнювальні праці з історії партій України початку ХХ ст. Комплексним дослідженням цієї теми займається А. Павко, серед робіт якого слід назвати монографію «Політичні партії, організації в Україні: кінець ХІХ — початок ХХ століття: зародження, еволюція, діяльність, історична доля» [3]. Історик, аналізуючи питання ідеології, тактики і стратегії політичних сил, висвітлює дії українських, російських, єврейських партій на Півдні, вивчаючи їх як складові політичного життя українських губерній початку ХХ ст.

Вартою уваги є колективна монографія «Українське питання» в Російській імперії (кінець ХІХ — початок ХХ ст.)» (Київ, 1999) [4—6], у якій аналізується український рух, у т. ч. діяльність українських культурно-просвітницьких організацій, політичних партій на Півдні України,

хоча автори роботи в процесі аналізу національного руху переважно звертаються до матеріалів з історії Лівобережжя і Правобережжя.

А. Зориком проведений аналіз діяльності партій України в роки Першої світової війни [7]. Щодо південноукраїнських сюжетів, то історик переважно звертає увагу на дії російських соціалістів на Півдні. Питання історії українських політичних сил і рухів національних меншин у регіоні в цій роботі не висвітлені.

Сучасний етап розвитку історичної науки позначився появою спеціальних досліджень з історії суспільно-політичного життя Півдня початку ХХ ст. Так, у роботах Г. Турченко, присвячених модернізаційним змінам у регіоні першої чверті ХХ ст., висвітлено місце суспільно-політичних рухів у процесах українського націотворення в регіоні [8, 9]. В. Константинова, вивчаючи урбанізацію на Півдні другої половини ХІХ ст. — початку ХХ ст., аналізує участь населення південних міст у політичному житті регіону [10, 11]. В. Корольов провів комплексний аналіз діяльності політичних партій у Таврійській губернії до 1917 р. [12—15]. Ф. Самойлов, М. Скрипник, Т. Ярещенко, досліджуючи громадське життя Одеси кінця ХІХ — початку ХХ ст., характеризують розвій українського руху в місті, зокрема дії українських лібералів і українських просвітницьких організацій [16]. У роботі детально висвітлено і діяльність РСДРП, ПСР, анархістів і кадетів у місті на початку ХХ ст.

З'являються роботи, у яких є спроби комплексно дослідити систему громадських організацій окремих губерній Півдня. Роботу громадських товариств і партій Херсонщини проаналізувала О. Кульчицька [17].

Активно розробляються питання історії українського руху, зокрема національних партій. Одна з перших спроб дослідити цю проблему була зроблена в навчальному посібнику «Українські національні партії» (Запоріжжя, 1992) [18], підготовленому дослідниками Запорізького державного університету. У посібнику висвітлено діяльність українських політичних сил, у тому числі на Півдні України у 1900—1917 рр. Серед узагальнювальних робіт з цієї теми

слід назвати працю І. Калмакана і О. Бриндака [19], котрі наводять певні уривчасті дані про партії на Півдні, аналізуючи їх як складові партійної системи України початку ХХ ст. Комплексний аналіз діяльності українського політичного руху Наддніпрянщини здійснили В. Кулик і О. Голобуцький [20], але питання історії Півдня лише частково висвітлені у цьому дослідженні. Виникнення і розвій українських партій є об'єктом аналізу Ю. Лаврова [21], яким було висвітлено лише сюжети, пов'язані з діяльністю українських лібералів у південному регіоні на початку ХХ ст. У рамках роботи О. Сарнацького, присвяченої боротьбі царату з українськими політичними силами в Російській імперії початку ХХ ст., частково охарактеризована діяльність українських партій на Півдні [22].

Вивчаються і питання діяльності окремих українських партій. В. Головченко простежив історію українських соціалістичних партій до початку Першої світової війни [23]. Зосередивши свою увагу на діяльності українських соціалістів на Лівобережжі і Правобережжі, історик наводить лише окремі дані щодо Півдня, зазначаючи, що у регіоні були невеликі групи або окремі партійці, і що українські соціалісти не витримували конкуренції з російськими і єврейськими колегами. Діяльність українських есерів стала об'єктом досліджень Т. Бевз, але дослідниця характеризує тільки акції українських есерів Одеси і Сімферополя у часи революції 1905—1907 рр. [24]. Л. Донченко здійснив комплексний аналіз діяльності ліберальних сил, у т. ч. українських, на Наддніпрянщині початку ХХ ст. [25]. Історик висвітлює лише питання впливу утворення УРП на розвиток громад УДП Півдня і співпраці українських і російських лібералів у регіоні. Робота Одеської української громади і низки інших українських ліберальних громад на Півдні аналізується у монографії С. Іваницької, присвяченій українській ліберально-демократичній партійній еліті кінця ХІХ — початку ХХ ст. [26].

Значну увагу сучасників привертає історія самостійницького руху. Ф. Турченко проаналізував діяльність українських націонал-радикалів через призму особи М. Міхновського [27]. Історик, характери-

зуючи діяльність М. Міхновського, яка була пов'язана з Київщиною і Харківщиною, значну увагу приділяє його зв'язкам і контактам з учасниками українського руху з інших регіонів, зокрема Півдня. Серед досліджень діяльності самостійницьких організацій слід назвати монографію І. Патера, у якій проаналізовано ідейні засади діяльності СВУ, його міжнародну діяльність, практичні заходи за кордоном і на Наддніпрянщині [28]. Історик частково характеризує плани СВУ щодо організації повстання на Півдні, подає відомості про співпрацю українських сил регіону з членами Союзу.

Вітчизняні вчені значну увагу приділяють й історії українського культурно-просвітницького руху; з'явилися роботи, у яких висвітлена діяльність «Просвіт». У монографії Л. Євселевського і С. Фаріної, присвяченій «Просвітам» Наддніпрянщини, охарактеризовано організаційну структуру, напрями роботи «Просвіт» і боротьбу з ними місцевої влади на Півдні [29]. Історія українських «Просвіт», у т. ч. на Півдні, є об'єктом студій О. Лисенка [30]. До питань організаційної структури, видавничої діяльності південних «Просвіт» звертається О. Малюта [31].

Сплеск наукового інтересу до історії українського національного руху призвів до появи робіт, у яких проаналізовано діяльність «Просвіт» Півдня. Об'єктом студій А. Мисечко є український культурно-просвітницький рух у регіоні. Значну увагу дослідник приділяє історії «Просвіти» в Одесі [32—36]. Питаннями розвитку українського просвітницького руху Херсонщини займається А. Кучеренко [37]. Діяльність «Просвіти» Миколаєва охарактеризована у розвідках О. Гадає [38] і О. Караульної [39]. Процес розвитку катеринославської «Просвіти» досліджує О. Журба [40]. С. Світленком здійснено аналіз діяльності українських партій і організацій Катеринослава у 1905—1917 рр. [41, 42].

В умовах домінування національної парадигми в українській історіографії питанням історії загальноімперських партій і організацій в Україні початку ХХ ст. приділяється менша увага. У цьому напрямі працюють одиниці істориків. О. Лебеденко вивчає анархізм на Наддніпрянщині початку ХХ ст. [43]. Історик звертає увагу

на політичну роботу анархістів-синдикалістів і анархістів-комуністів у південних містах, зокрема Одесі і Катеринославі. Дії лібералів на теренах України висвітлені в узагальнювальному дослідженні Л. Донченко, присвяченому ліберальним партіям України початку ХХ ст. [25]. Історик, порівнюючи загальноімперські ліберальні і консервативні сили Наддніпрянщини, звертається і до південноукраїнських сюжетів. Проблема чорносотенного руху в Україні висвітлена в роботах І. Омелянчука [44] і В. Волковинського [45]. Дослідники часто апелюють до матеріалів Півдня, аналізуючи агітаційні, видавничі, просвітницькі і терористичні акції Чорної Сотні у регіоні.

На сучасному етапі розвитку історичної науки стало можливим вивчення діяльності загальноімперських сил на регіональному рівні. Н. Сіталовою проаналізовано діяльність есерів на Півдні [46]. Проблеми історії меншовизму на Катеринославищині розробляються О. Чепурко [47]. Значна увага приділяється історії південного анархізму. Анархістський рух в українських губерніях, у т.ч. на Півдні України початку ХХ ст., досліджує і Є. Врадій [48, 49]. Розвиток анархістського руху у регіоні в 1910—1914 рр. охарактеризовано у розвідці В. Савченка, який зосередив свою увагу на аналізі акцій анархістів в Одесі, а також серед моряків Чорноморського флоту [50].

Більш активно, порівняно з радянським періодом, українські вчені розробляють питання історії рухів національних меншин. Але, на думку С. Плохія, вітчизняна історіографія все ж таки приділяє недостатньо уваги цій проблемі [51, р. 299]. Найбільше з'явилося студій з історії єврейського національного руху. У цьому напрямі працюють А. Павко [52], О. Найман [53], В. Гусев [54], які, характеризуючи загальні тенденції розвитку єврейських партій в Україні, звертаються і до південних сюжетів. На сьогодні питання діяльності цієї національної меншини на регіональному рівні є відносно добре розробленими. Серед студій з історії єврейського руху варто назвати роботи О. Наймана про єврейські партії Криму [55] і дослідження А. Бистрякова, у якому проаналізовано сіоністський рух Катеринослава [56].

Українські історики починають досліджувати питання історії національних рухів, які раніше особливо не привертали уваги вітчизняних дослідників. Активно вивчається діяльність німецьких просвітницьких товариств Півдня. Е. Логінова, О. і Ю. Берестень, О. Левін аналізують особливості німецького національного руху регіону [57—63]. Діяльність німецьких просвітницьких товариств Одеси висвітлена в роботах Е. Плесської-Зебольд [64]. К. Лях проаналізовано проблему взаємин німецьких колоністів регіону з їхніми сусідами і владою [65]. У роботах С. Зінька [66], О. Кульчицької [67], О. Ніколаєнка [68] розглядається діяльність польських культурно-просвітницьких організацій Одеси на початку ХХ ст. Р. Хаялі [69], С. Бекіровим [70] і С. Шендріковою [71] висвітлено окремі проблеми діяльності політичних партій і організацій серед кримськотатарського населення Півдня України на початку ХХ ст.

Проблема регіональних рухів аналізується в роботах Ф. і Г. Турченко, присвячених модернізаційним і націотворчим процесам у південноукраїнському регіоні у ХІХ — першій чверті ХХ ст. [8, 9]. Запроваджений науковцем термін «територіальні тенденції» виступає синонімом регіоналізму і регіонального руху. Г. Турченко, аналізуючи прояви територіальних тенденцій, значну вагу приділяє саме проблемі співвідношення цих тенденцій і українського національного руху.

Отже, вітчизняна історія дослідження суспільно-політичних рухів Півдня України початку ХХ ст. пройшла у своєму розвитку три періоди. На сучасному етапі активно вивчаються питання історії українського руху. Вітчизняні науковці приділяють більше уваги історії національних меншин. З'явилися перші роботи, присвячені аналізу суспільно-політичного життя окремих південних губерній, а також діяльності певних політичних сил на Півдні початку ХХ ст. Без сумніву, проведена значна робота щодо зібрання фактажу, опису подій, дослідження діяльності окремих осіб і організацій. Як наслідок, виникла диспропорція між фактологічними і узагальнювальними роботами. Мозаїка локальних процесів і подій в регіоні, описаних істориками, поки не

створює достатньо чіткої і цілісної картини. Для того, щоб ця картина виникла, необхідні узагальнювальні праці.

Примітки

1. Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї / Я. Грицак. — К. : Критика, 2004. — 344 с. **2. Kappeler A.** The Russian empire and its nationalities in Post-Soviet historiographies / A. Kappeler // The construction and deconstruction of national histories in Slavic Eurasia / Ed. by Hayashi Tadayuki. — Sapporo : Slavic research center Hokkaido University, 2003. — P. 35—52. **3. Павко А. І.** Політичні партії, організації в Україні: кінець XIX — початок XX століття: зародження, еволюція, діяльність, історична доля / А. Павко. — К. : Видавництво Іван Федоров, 1999. — 246 с. **4. «Українське питання» в Російській імперії** (кінець XIX — початок XX ст.). Колективна наукова монографія в трьох частинах / ред. В. Г. Сарбей. — К. : Інститут історії України НАН України, 1999. — Ч. 1. — 203 с. **5. «Українське питання» в Російській імперії** (кінець XIX — початок XX ст.). Колективна наукова монографія в трьох частинах / ред. В. Г. Сарбей. — К. : Інститут історії України НАН України, 1999. — Ч. 2. — 488 с. **6. «Українське питання» в Російській імперії** (кінець XIX — початок XX ст.). Колективна наукова монографія в трьох частинах / ред. В. Г. Сарбей. — К. : Інститут історії України НАН України, 1999. — Ч. 3. — 277 с. **7. Зорик А. С.** Политические партии России и Украины в годы Первой мировой войны (1914 — февраль 1917): Монография / А. С. Зорик. — Харьков : Основа, 2002. — 256 с. **8. Турченко Г. Ф.** Південноукраїнський регіон у контексті формування модерної української нації (XIX — перша чверть XX ст.) / Г. Ф. Турченко. — Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2008. — 342 с. **9. Турченко Ф. Г.** Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (Кінець XIX ст. — 1921 р.): Історичні нариси / Ф. Г. Турченко, Г. Ф. Турченко. — К. : Генеза, 2003. — 352 с. **10. Константинова В. М.** Політична складова життя південноукраїнських міст в другій половині XIX — на початку XX ст. / В. М. Константинова // Гуманітарний журнал. — Дніпропетровськ, 2011. — № 3—4. — С. 167—174. **11. Константинова В. М.** Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861—1904 роки) / В. М. Константинова. — Запоріжжя : АА Тандем, 2010. — 596 с. **12. Королев В. И.** Бунт на коленах (Политические партии в Таврической губернии 1905—1907 гг.) / В. И. Королев. — Симферополь : Таврия, 1993. — 70 с. **13. Королев В. И.** Возникновение политических партий в Таврической губернии / В. И. Королев. — Симферополь : Таврия, 1993. — 42 с. **14. Королев В. И.** Действовать энергично и по закону. История политической

полиции Крыма / В. И. Королев. — Симферополь : АнтикВА, 2007. — 196 с. **15. Королев В. И.** Крым и Северная Таврия в 1907—1917 гг. Страницы политической истории / В. И. Королев. — Симферополь : Таврия, 1995. — 72 с. **16. Самойлов Ф. О.** Одеса на зламі століть (кінець XIX — початок XX ст.): Історико-краєзнавчий нарис / Ф. О. Самойлов, М. О. Скрипник, О. Т. Ярещенко. — Одеса : Маяк, 1998. — 232 с. **17. Кульчицька О. В.** Громадські і політичні організації Півдня України в кінці XIX — на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. В. Кульчицька. — Донецьк, 2007. — 20 с. **18. Методичні вказівки до вивчення спецкурсу «Українські національні партії»** (кін. XIX ст. — 1917 р.) (для студентів історичного факультету) / Упор.: Ф. Г. Турченко, А. В. Бойко, Т. С. Герасченко та ін. — Запоріжжя : ЗДУ, 1992. — 140 с. **19. Калмакан І. К.** Виникнення та еволюція національної партійної системи в Україні в XX столітті: Дослідження / І. К. Калмакан, О. Б. Бриндак. — Одеса : Астропринт, 1992. — 192 с. **20. Голобуцький О.** Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX — початку XX століття: Дослідження / О. Голобуцький, В. Кулик. — К. : Смолоскип, 1996. — 124 с. **21. Лавров Ю. П.** Виникнення та діяльність українських політичних партій (кінець XIX — початок XX ст.) / Ю. П. Лавров // Історія України. — 1999. — № 21—24. — С. 1—64. **22. Сарнацький О. П.** Царизм та українські політичні партії (1900—1917 рр.) / О. П. Сарнацький. — Запоріжжя : ЗНТУ, 2006. — 709 с. **23. Головченко В.** Від «Самостійної України» до Союзу визволення України. Нариси з історії української соціал-демократії початку XX ст. / В. Головченко. — Харків : «Майдан», 1996. — 191 с. **24. Бевз Т. А.** Партія соціальних перспектив і національних інтересів (Політична історія УПСР): Монографія / Т. А. Бевз. — К. : ПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. — 587 с. **25. Донченко С. П.** Ліберальні партії України (1900—1919 рр.) / С. П. Донченко. — Дніпродзержинськ : Видавничий відділ ДДТУ, 2004. — 379 с. **26. Іваницька С. Г.** Українська ліберально-демократична партійна еліта: «колективний портрет» (кінець XIX — початок XX століття) / С. Г. Іваницька. — Запоріжжя : Просвіта, 2011. — 452 с. **27. Турченко Ф.** Микола Міхновський: Життя і Слово / Ф. Г. Турченко. — К. : Генеза, 2006. — 320 с. **28. Патер І.** Союз визволення України: проблеми державності соборності / І. Патер. — Львів : Інститут краєзнавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. — 346 с. **29. Євселевський Л. І.** «Просвіта» в Наддніпрянській Україні. Історичний нарис / Л. І. Євселевський, С. Я. Фарина. — Київ : Всеукр. тов-во «Просвіта» імені Тараса Шевченка, 1993. — 128 с. **30. Лисенко О. В.**

- «Просвіта» та кооперативи в українському суспільному середовищі на початку ХХ ст. / О. В. Лисенко. — К. : Інститут історії України НАН України, 2008. — 180 с. **31. Малюта О.** «Просвіти» і українська Державність (друга половина ХІХ — перша половина ХХ ст.) / О. Малюта. — К. : Вид. центр «Просвіта», 2008. — 840 с. **32. Мисечко А.** До взаємовідносин польської та української громади в Одесі в другій половині ХІХ — на початку ХХ століття / А. Мисечко // Причорноморський регіон в контексті європейської політики. — Одеса — Ополо — Вроцлав, 2008. — С. 414—418. **33. Мисечко А. І.** До традиції святкування Шевченківських днів в Одесі / А. Мисечко // Записки історичного факультету. Одеський державний університет імені І. І. Мечникова. — Одеса, 2001. — Вип. 11. — С. 260—265. **34. Мисечко А. І. М. Ф.** Комаров і Одеська «Просвіта» / А. Мисечко // Записки історичного факультету. Одеський державний університет імені І. І. Мечникова. — Одеса, 2000. — Вип. 10. — С. 178—185. **35. Мисечко А. І.** Товариство «Українська хата» в Одесі / А. Мисечко // Записки історичного факультету. Одеський державний університет імені І. І. Мечникова. — Одеса, 1998. — Вип. 7. — С. 95—99. **36. Мисечко А. І.** Український культурно-освітній рух на Півдній Україні (1900—1914 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / А. І. Мисечко. — Одеса, 1999. — 15 с. **37. Кучеренко А. А.** Український культурно-просвітній рух у Херсонській губернії в період 1861 по 1917 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / А. А. Кучеренко. — Харків, 2003. — 19 с. **38. Гадай О. М.** Миколаївське українське товариство «Просвіта» в боротьбі за розвиток української освіти на початку ХХ століття / О. М. Гадай // Записки історичного факультету. Одеський державний університет імені І. І. Мечникова. — Одеса, 1999. — Вип. 8. — С. 145—153. **39. Караульна О. М.** Діяльність культурно-громадських товариств Миколаївського губернаторства кінця ХІХ — початку ХХ ст. / О. М. Караульна // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. — Миколаїв, 2012. — Вип. 3. 32: Історичні науки. — С. 86—93. **40. Журба О. І.** Сторінками історії Катеринославської «Просвіти» / О. І. Журба // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. — Дніпропетровськ, 2001. — Вип. 1. — С. 133—153. **41. Світленко С. І.** Біля витоків українського національного самоусвідомлення в дореволюційному Катеринославі / С. І. Світленко // Науково-теоретичній і громадсько-політичний альманах «Грані». — Дніпропетровськ, 2005. — № 5 (43). — С. 11—20. **42. Світленко С. І.** Перші українські політики Катеринослава / С. І. Світленко // Науково-теоретичній і громадсько-політичний альманах «Грані». — Дніпропетровськ, 2006. — № 1 (45). — С. 3—7. **43. Лебеденко А. М.** Історія анархізма в Україні (кон. ХІХ — нач. ХХ вв.) / А. М. Лебеденко. — К. : [б.в.], 1995. — 77 с. **44. Омелянчук І. В.** Черносотенне движение на территории Украины (1904—1914 гг.) / И. В. Омелянчук. — К. : НИУРО, 2000. — 168 с. **45. Волковинський В. М.** «Чорна сотня» та її «хрещені батьки» в Україні на початку ХХ ст. / В. М. Волковинський // Проблеми історії України ХІХ — початку ХХ ст. — К., 2002. — Вип. V. — С. 54—65. **46. Сігалова Н. О.** Діяльність соціалістів-революціонерів Південної України напередодні та в період революції 1905—1907 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Н. О. Сігалова. — Дніпропетровськ, 2009. — 20 с. **47. Чепурко О. О.** Ідеологічні погляди та діяльність меншовиків Катеринославської губернії в 1903—1907 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. О. Чепурко. — Дніпропетровськ, 2009. — 20 с. **48. Врадій Є.** Анархо-комуністична організація Півдня України (1905—1917) як особлива соціальна група / Є. Врадій // Гуманітарний журнал. — Дніпропетровськ, 2008. — № 1—2. — С. 125—138. **49. Врадій Є. А.** Політична конфронтація чи співробітництво: до питання про взаємини анархістів із соціалістичними організаціями на Півдні України / Є. А. Врадій // Проблеми політичної історії України. — Дніпропетровськ, 2010. — Вип. 5. — С. 107—116. **50. Савченко В. А.** Анархісти Півдня України 1910—1914 рр.: від економічного терору до таємних профспілок / В. А. Савченко // Інтелігенція і влада. — Одеса, 2011. — Вип. 22. — С. 48—56. **51. Plokhly S.** Ukraine and Russia. Representation of the Past / S. Plokhly. — Toronto : University of Toronto Press, 2008. — 392 p. **52. Павко А.** Єврейські політичні партії в Україні на межі ХІХ—ХХ століть: особливості ідеології та діяльності / А. Павко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Вип. XVI. — Запоріжжя, 2001. — С. 131—146. **53. Найман О.** Формування ідейно-політичних засад єврейських партій та угруповань України на початку ХХ століття / О. Найман // Відродження. Часопис з питань культури та освіти національних меншин України. — 1998. — № 6. — С. 39—44. **54. Гусєв В. І.** Бунд в суспільно-політичному житті України (кінець ХІХ — 1921 р.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. І. Гусєв. — К., 1999. — 36 с. **55. Найман О.** Єврейські партії в Криму на початку ХХ століт-

- тя / О. Найман // Запорожские еврейские чтения. — Запорожье : «Диво», 1999. — Вып. 3. — С. 38—41. **56. Быстриков А. Г.** Очерки истории сионистского движения в Екатеринославе / А. Г. Быстриков. — Днепропетровск : ТДУ «Борсфор», 2008. — 180 с. **57. Берестень О. С.** Католицько-лютеранський альянс у контексті культурного відродження німецьких колоній Півдня України на початку ХХ ст. / О. С. Берестень // Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах «Грані». — Дніпропетровськ, 2006. — № 6 (50). — С. 16—19. **58. Берестень О. С.** Просвітницький рух у німецьких колоніях Півдня України у добу демократичної революції 1905—1907 рр. / О. С. Берестень // Демократична революція 1905—1907 рр. в Україні: актуальні проблеми вивчення. Матеріали Міжрегіональної наукової конференції (Дніпропетровськ, 24 лютого 2004 р.). — Дніпропетровськ: Дніпропетровський національний університет, 2005. — С. 158—164. **59. Берестень О. С.** Суспільно-політична та культурна діяльність німецьких та менонітських колоністів Півдня України (1905—1914 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. С. Берестень. — Дніпропетровськ, 2006. — 24 с. **60. Берестень Ю. В.** Суспільно-політичний рух населення німецьких та менонітських колоній Півдня України під час революції 1905—1907 років / Ю. В. Берестень // Демократична революція 1905—1907 рр. в Україні: актуальні проблеми вивчення. Матеріали Міжрегіональної наукової конференції (Дніпропетровськ, 24 лютого 2004 р.). — Дніпропетровськ : Дніпропетровський національний університет, 2005. — С. 150—157. **61. Левін О. Л.** Менонітські колонії Півдня України в період піднесення Першої російської революції (січень—грудень 1905 р.) / О. Л. Левін, Ю. В. Берестень // Гуманітарний журнал. — Дніпропетровськ, 2011. — № 1—2 (зима—весна). — С. 115—125. **62. Логинова Е. Е.** Немецкие и менонитские избиратели Юга Украины и аграрный вопрос в предвыборных программах российских партий (1906—1912) / Е. Е. Логинова // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали четвертих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди. — Дніпропетровськ : Дніпропетровський національний університет, 2002. — С. 113—118. **63. Логинова Е. Е.** Формирование национального сознания немецких колонистов и менонитов Юга Украины (конец XIX — начало XX вв.) / Е. Е. Логинова, Ю. В. Берестень // Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах «Грані». — Дніпропетровськ, 2003. — № 4 (30). — С. 90—93. **64. Плесская-Зебольд Э. Г.** Одесские немцы. 1803—1920 / Э. Г. Плесская-Зебольд. — Одесса : Издательство «ТЭС», 1999. — 520 с. **65. Лях К. С.** Синдром Робинзона Крузо: парадокси інтеграції німецькомовних колоністів в мультиетнічне середовище Південної України (XIX — початок ХХ ст.) / К. С. Лях // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя, 2006. — Вип. ХХ. — С. 94—101. **66. Зінько С.** Польські громадські організації м. Одеси кінця XIX — початку ХХ століть / С. Зінько // Поляки на півдні України: історія до сьогодення: У 2 т. — Жезов; Київ; Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2008. — Т. 1. — С. 231—235. **67. Кульчицька О.** «Польський Дім в Одесі» на початку ХХ ст. / О. Кульчицька // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. — Вип. 27. — Херсон, 2008. — С. 50—54. **68. Ніколаєнко О. О.** Участь поляків у громадському житті Північного Причорномор'я наприкінці XIX — на початку ХХ ст. / О. О. Ніколаєнко // Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць. — Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. — Вип. 5. — С. 28—32. **69. Хаяли Р. И.** Очерки истории общественно-политической и культурной жизни крымских татар в XX веке / Р. И. Хаяли — Симферополь : «Доля», 2008. — 512 с. **70. Бекіров С. Н.** Розвиток національного руху кримських татар на початку ХХ століття / С. Н. Бекіров // Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах «Грані». — Дніпропетровськ, 2011. — № 2. — С. 176—180. **71. Шендрікова С. П.** Кримські татари у ліберальному русі мусульманських народів Російської імперії початку ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / С. П. Шендрікова. — Запоріжжя, 2002. — 16 с.

The main trends of today's Ukrainian historiography in researching of social and political movements which were represented in the South of Ukraine at the beginning of the 20th century have been analyzed. It has found out that generalizing studies on the history of the regional public life at the beginning of the 20th century are necessary on the modern phase of developing of the home historical science.

Keywords: a historiography, a political party, a public organization, a region, the South of Ukraine.

Олена Негода

м. Донецьк

ЛЮДИНА ТИСЯЧОЛІТТЯ — П. П. МИХАЙЛЕНКО (1914—2008)

Розглянуто роль та місце в сучасній правовій науці академіка Академії правових наук, доктора юридичних наук, генерала-лейтенанта внутрішньої служби, заслуженого діяча науки і техніки України, одного з найвизначніших представників вітчизняної науки кінця ХХ — початку ХХІ ст., провідного вченого в галузі теорії і історії кримінального права, Людини Тисячоліття Петра Петровича Михайленка.

Ключові слова: юридична наука, кримінальне право, вчений.

Розбудова незалежної України викликає широкомасштабні перетворення, які охоплюють усі галузі суспільного життя. В цьому контексті істотно підсилюється інтерес до історії правової науки, правової думки, інтелектуальної спадщини провідних учених — правознавців.

Особистість академіка П.П. Михайленка представляє великий науковий інтерес тому, що він є засновником та співзасновником трьох наукових шкіл «Теорія оперативно-розшукової діяльності», «Історія міліції України», «Історія кримінального права України». Результатом науково-педагогічної діяльності академіка П.П. Михайленка була підготовка понад 50 тисяч юристів, академіків, докторів та кандидатів юридичних наук.

Його ім'я включено в енциклопедії, які видані в Україні, Парижі, Нью-Йорку та Лондоні. Науковим здобутком та життєвому шляху професора присвячено 4 книги, 3 спеціальні довідкових видання та понад 130 статей в різних довідниках, газетах та енциклопедіях [1].

Мета статті полягає у дослідженні внеску П.П. Михайленка у розвиток вітчизняної юриспруденції, використовуючи матеріали шкільного музею Донецької загальноосвітньої школи № 80 імені Павла Колодіна.

Народився П.П. Михайленко 2 вересня 1914 р. в селищі Пісчане Гайворонського уїзду на Слобожанщині (сьогодні це Білгородська область Російської Федерації) в сім'ї робітника Катерининської залізниці. У 1926 р. сім'я переїздить в Донбас, де оселилася на станції «Мушкетове». Саме тут майбутній

академік Петро Петрович Михайленко почав відвідувати шкільні завдання. Але важкий матеріальний стан сім'ї змусив хлопця піти працювати. Бажання навчатися далі не зникло. Тому за порадою батьків він продовжує навчання на робітничому факультеті, а з часом стає студентом Дніпропетровського інституту народної освіти (ІНО), який пізніше стає університетом [2].

Після закінчення навчання у 1933 р. розпочинається педагогічна кар'єра у Лідієвській середній школі м. Сталіно (сьогодні Донецьк, зош № 80). Молодий педагог працює інструктором з технічного труда, водночас викладає арифметику, російську мову та літературу. Молодого талановитого вчителя швидко помітили. Обком профсоюзу нагородив його путівкою на відпочинок. Така оцінка вчительської праці була на той час дуже високою [3].

У 1937 р. в місцевій газеті «Уголь стране» була надрукована стаття про талановитого вчителя, відзначалося, що він має високі показники у навчанні підростаючого покоління. А в характеристиці, яку отримав Петро Петрович у 1938 р. відзначалося: «показав себе добросовісним працівником. Хорошим общественником — товарищем. Методически підготовлен хорошо. В его лице школа имеет прекрасного воспитателя детей...» [4].

У шкільному музеї зберігається фотокартка з підписом «кращій 5 клас “А” зі своїм класним вихователем П.П. Михайленко». На цьому знімку ліворуч стоїть Павло Колодін, ім'я якого присвоєне школі № 80 м. Донецька. В роки

Негода Олена Олександрівна — аспірант кафедри історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії Донецького національного університету.

війни Павло був розвідником, його було викрито окупантами та вбито.

Невелика перерва у педагогічній роботі була пов'язана з навчанням у Військовій академії у Ленінграді. Але за станом здоров'я його було направлено на Північний Кавказ у Ставропольський край. Тут Петро Петрович працює викладачем російської мови та літератури у середній школі № 1 м. Мінеральні Води. У 1941 р. Петра Петровича було призначено директором середньої школи № 2 м. Мінеральні Води. Хоча він мав «броню» від фронту, сам наповняв на мобілізації до лав Червоної армії.

Вже у вересні 1941 р. його було направлено на фронт, де він командує батальйоном 10-ї саперної армії, яка будувала оборонні споруди від Ростова до Моздока. Восени 1941 р. під час бомбондування залізничної станції Армавір його було поранено та контужене.

У квітні 1942 р. рішенням керівництва його було направлено до лав військово-юридичної академії. Яка була евакуйована з Москви до Ашхабаду. Цей період свого життя майбутній академік згадував так: «їжі було мало, але науки багато, навіть більше, ніж будь-якому вузі країни». Дійсно. У Військовій академії було зібрано усіх провідних науковців — правознавців. Багато викладачів не підлягали мобілізації за віком, станом здоров'я та іншим причинам. Лекції читали слухачам корифеї науки з багатьма науковими титулами: В. М. Чхінквадзе, О. О. Герцензон, О. Л. Венберг, М. О. Авдєєв, В. Д. Меншанін, О. Е. Лунєв. З окремих питань програми заняття проводили академіки та члени-кореспонденти союзної Академії наук: О. О. Вишинський, М. С. Строгович, Е. М. Коровін, О. М. Потапов, О. М. Потапов, О. О. Піонтковський, П. А. Аксьонок та інші. Без сумніву таке сузір'я провідних науковців збагачувало як теоретичні знання, так і практичний досвід майбутніх юристів. Навчання тривало кожного дня по 6—8 годин (лекції), та 4—6 годин семінарські заняття. Крім цього специфіка обраної спеціальності потребувала багато часу присвячувати вивченню наукової спадщини, тобто праця в бібліотеці [5].

У липні 1945 р. Петро Петрович отримав диплом про закінчення академії з відзнакою.

Згідно рішення Президії Верховної Ради СРСР він стає членом колегії Військового трибуналу 14-повітряної армії, штаб

якої був розташований у Львові, а потім заступником Військового трибуналу 14-ї, а потім 73-ї повітряної армії. За пропозицією ректора Львівського університету ім. Івана Франка він розпочинає викладати курс військово-карного права. Від тоді і на довгі роки його життя було пов'язане з Львівським університетом.

У 1946 р. його було призначено старшим викладачем, а після демобілізації з армійських лав — завідуючим кафедрою карного права, процесу та криміналістики, а згодом і деканом юридичного факультету львівського університету. Усі ці роки він активно займається науково-дослідницькою діяльністю. Сферою наукових вподобань — історія держави та права в Україні.

У 1951 р. його було введено у склад експертної комісії з юридичних наук при Управлінні вищої освіти Ради Міністрів УРСР, також працював у складі Вищої атестаційної комісії Союзу РСР.

Паралельно з науковою діяльністю він працює у центральних, обласних архівах. Де аналізує деякі правові акти Російської Федерації і України і дійшов наступних висновків, що російське законодавство не завжди було першоджерелом для українського. А такі висновки не завжди подобалися владним колам. Ці публікації дали підставу для звинувачення автора у «буржуазному націоналізмі», накласти сувору партійну догану, звільнити з посади декана юрфаку і завідуючого кафедрою. Врятувало Петра Петровича його перебування у Москві в докторантурі. З 1953 р. П. П. Михайленко захищає докторську дисертацію. Був єдиним доктором юридичних наук з карного права в Україні. З поверненням до Львова його було відновлено на попередніх посадах: декана юрфаку та завідуючого кафедрою.

У 1966 р. Петра Петровича як провідного юриста, який вільно орієнтувався у складних лабіринтах юриспруденції. ЦК Компартії України затверджує головою урядової делегації в ООН. Де він приймає участь у розробці міжнародних документів.

Петро Петрович вирішує ще раз опублікувати декрети ВУ ЦВК. Які надавали українській мові статус державної. Але цензура забороняє. Однак, у першому томі своєї книги «Боротьба із злочинністю в УРСР» (1966 р.) йому вдається опублікувати ці декрети в 1956 р. згідно рішення

Президії Верховної Ради Української РСР було введено в склад комісії з перегляду кримінального кодексу УРСР.

У лютому 1958 р. було прийнято рішення про заснування Київського філіалу Вищої школи МВС СРСР провідного науковця призначають завідувачим кафедри спеціальних дисциплін. В 1971 р. його призначають керівником Київської науково-дослідницької лабораторії [6].

Але в 1971 році за вказівкою одного з секретарів ЦК КП України було не затверджене почесне звання «Заслужений діяч науки УРСР». А ще через рік за вказівкою «зверху» розпочали фабрикувати другу «справу Михайленка». У 1974 р. Петра Петровича було звільнено з органів внутрішніх справ за статтею 69 — «за дискредитацію органів внутрішніх справ». Водночас виключено з партії. Людина, яка все життя присвятила захисту прав людини була безпорадною під тиском тоталітарної машини. Але випробування не зломали його, 1990-х рр. вчений працює в архівах, бібліотеках.

Лише у 1990 р. секретаріат ЦК КПУ визнає всі звинувачення необґрунтованими і повертає науковцю всі вчені ступені, його запрошують працювати у Вищій школі МВС України. де він працював до останніх днів свого життя. В 1999 р. вийшли в світ три томи його книги «Кримінальне право, кримінальний процес та кримінологія України». Крім того, за дорученням МВС України він підготував підручник «Кримінальне право. Загальна частина» для навчальних закладів МВС та «Історія міліції України в документах і матеріалах» [7].

Ще одним з напрямків діяльності професора П. Михайленка стає робота у якості члена спеціалізованої Ради із захисту дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидатів та докторів юридичних наук. Він часто виступає у якості офіційного опонента. Серед його 57 аспірантів та докторантів 15 професорів і докторів наук та 37 кандидатів наук [8].

У 1999 р., у віці 85 років П. П. Михайленко будучи заступником Генерального директора Всесвітнього бібліографічного центру

по регіону Європа (Англія) приймає участь у роботі 26-го Міжнародного конгресу в Лісабоні (Португалія) на якому були присутні понад 70 відомих державних діячів, юристів, педагогів, які мали особливі досягнення у творчій діяльності. У своєму виступі професор П. П. Михайленко розповів про нову суверену державу Україну, про її багатостраждальну історію та народ.

Міжнародне товариство гідно оцінило плідну роботу академіка П. П. Михайленка у 1999 р йому було присвоєно почесний титул «Людина тисячоліття».

Отже, внесок академіка П. П. Михайленка у вітчизняну науку та виховання майбутніх поколінь юристів є досить вагомим. Він має понад 50 урядових нагород України та інших країн світу. За вагомих внесок у підготовку юридичних кадрів у 1999 р. йому було присвоєно всесвітня нагорода — «Прижиттєвий Оскар». Згідно вимог Міжнародного Біографічного Центру його ім'я опубліковане у XXVI томі Міжнародного біографічного словника видатних діячів, досягнення яких визнані в усьому світі.

Примітки

- 1. Борисенко В. А.** «Людина — унікалом XX—XXI століть» / В. А. Борисенко / Збірник наукових праць / Науковий пошук, розв'язання актуальних проблем юридичної науки. — Сутність життя вченого і педагога. Збірник наукових праць / За редакцією Я. В. Кондратьєва. — К., 2004. — С. 60.
- 2. Бужор В.** Організаторський талант професора П. П. Михайленка. / В. Бужор // Науковий пошук, розв'язання актуальних проблем юридичної науки — сутність життя вченого і педагога. Збірник наукових праць під редакцією Я. В. Кондратьєва. — К., 2004. — С. 9.
- 3. Матеріали** музейної кімнати Загальноосвітньої школи № 80.
- 4. Там само.**
- 5. Шитина Л. І.** Человек тысячелетия. / Л. І. Шитина. — К., 2000. — С. 225.
- 6. Вергель Ю. П.** Академік П. П. Михайленко / Ю. П. Вергель. — К., 1997.
- 7. Ситніков Ю. І.** Жива легенда / Ю. І. Ситніков. — К., 2004. — С. 22.
- 8. Матвієнко К. О.** Становлення науковця-правознавця П. П. Михайленка. / К. О. Матвієнко // Часопис Київського університету права. — 2011. — С. 97—100.

The article considers the role and the place of one of the outstanding representative of Ukrainian science of the end of XX — beginning XXI century, leading scientist in the theory and history of the Criminal law “Man of the Millennium”, Law Sciences academician of the Academy of Law Sciences? Doctor of Law, Lieutenant-general of international service, Professor, Honorable worker of science and technology of Ukraine — Petro Mykhailenko.

Keyword: legal science, criminal law, scientist.

Микола Рожков

м. Луганськ

ВИСВІТЛЕННЯ ПЕРШОГО ДЕСЯТИЛІТТЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА В УСРР

1918—1928 рр.

(за матеріалами Державного архіву
Луганської області)

У статті аналізується офіційна інформація про товариство Червоного Хреста УСРР, яка висвітлювалась у засобах масової інформації того часу, зокрема, у газеті «Луганська правда». Зроблений порівняльний аналіз газетної інформації з архівними матеріалами того часу. Досліджено процес висвітлення в пресі інформації про громадські об'єднання України.

Ключові слова: Червоний Хрест, медицина, голод, допомога.

Громадянська війна потребувала мобілізації всіх як державних органів, так і громадських організацій країни. У другій половині лютого 1918 року був створений Червоний Хрест УСРР. Товариство Червоного Хреста УСРР з самого початку свого створення активно працювало в напрямку залучення до своїх лав нових людей. Створення робіт про основні принципи та напрямки діяльності сприяли цій меті товариства. Завдяки цьому з'являються роботи українських авторів про діяльність Товариства Червоного Хреста. До таких робіт можна віднести книги наступних авторів. Так книга К. Захаренко «Про Червоний Хрест» як і загальнорадянські роботи носить характер історичного нарису, який дає вичерпну інформацію про створення та діяльність Червоного Хреста, але на відміну від подібних робіт вона більш наближена до нашого дослідження (містить основну доступну на кінець 20-х рр. інформацію про діяльність Червоного Хреста УСРР).

Робота І. Холодного «Червоний Хрест» носить інформаційно-пропагандійний характер і має досить цікавий фактичний матеріал, але як і попередня робота охоплює лише 20-і рр. До робіт українських авторів можна також віднести роботу Є. Кушніра «Основні завдання Червоного Хреста» де викладені основні завдання які стояли перед організацією Червоного Хреста УСРР. Книга В. Аврашова «Про Червоний Хрест» представляє з себе

брошуру яка містить основні етапи розвитку Червоного Хреста в УСРР. Вона містить невеликий фактичний матеріал але охоплює період з початку 20-х до кінця 60-х років. Книга В. Зубко «100 років діяльності Товариства Червоного Хреста» присвячена діяльності Червоного Хреста з початку його створення в Російській імперії і закінчуючи сучасними автору часами кінця 60-х років.

Сучасні дослідники розглядають різні аспекти діяльності такої важливої для життя населення організації, як у нашій державі [1], так і в Росії [2], Слід звернути увагу на сучасні українські праці, такі як: І. Крікалової [3], Н. Дащенко [4], М. Журби [5], Т. Литовченко [6], І. Довжука та Ю. Барабаш [7]. Ці праці містять багато цікавих фактів корисних для нашого дослідження. Але сучасні українські дослідники не зважаючи, на численні роботи, залучення нових архівних фондів не створили ґрунтовної роботи яка повністю розкриває основні особливості і аспекти діяльності Червоного Хреста в УСРР, а тому є необхідність використовуючи раніше не залучені до наукового обігу архіви продовжити вивчення діяльності Червоного Хреста. Виходячи з цього виникає потреба в створенні нових робіт присвячених Товариству Червоного Хреста УСРР та сучасній незалежній Україні з метою розширення знань про організацію у пересічних громадян та залучення їх до лав Червоного Хреста для допомоги співгромадянам.

Рожков Микола Вікторович — аспірант кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Так, діяльність суспільних товариств була і залишається важливою складовою сучасної української дійсності. Червоний Хрест на території України починаючи з часу свого заснування був не формально існуючою організацією, створеною за вказівкою керівництва держави, а реально діючою громадською силою, яка мала змогу допомагати людям і робила це. Допомога суспільних організацій була потрібна не лише в часи війни, а часто в повсякденному житті коли населенню не вистачало кваліфікованих лікарів. Сучасна українська дійсність впевнено доводить, що без організацій на зразок Червоного Хреста важко обійтися у сучасному житті пересічним українцям. Це доводять сучасні справи організації по збору благодійних внесків для допомоги дітям потребуючим оперативного медичного втручання в іноземних клініках (пересадка кісткового мозку, видалення злоякісних пухлин). Українська медицина не може на достатньому рівні відповідати на виклики часу. Тому вивчення історичного досвіду діяльності Червоного Хреста може бути корисним для сучасної української медицини. Наша стаття це продовження серії досліджень російських та українських вчених з розробки нових архівних матеріалів і залучення їх до наукового обігу. Це допоможе створити узагальнюючу роботу присвячену діяльності Червоного Хреста в УСРР.

У радянській періодиці десятирічному ювілею Червоного Хреста приділялось значно менше уваги, ніж ювілею Червоної армії. Так, у газеті «Луганська правда» датованій дванадцятим лютим 1928 р. святкуванню Червоної армії присвячена майже вся сторінка, в той час, як повідомленню про десятиріччя Червоного Хреста лише невеличка стаття лише внизу сторінки. Червоний Хрест згадується на сторінках преси лише в контексті якихось подій. Так він згадується напередодні десятирічного ювілею робітничо-селянської Червоної армії. Як написано в статі «ювілей Червоної армії співпадає з десятирічним існуванням радянської громадської організації Червоного Хреста» [8, арк. 6].

Товариство Червоного Хреста з моменту свого виникнення поставило своєю метою надання медико-санітарної допомоги громадянам під час війни або якихось стихійних лихах, воно допомагало людям, які опинилися у важких життєвих умовах.

У важкі роки громадянської війни сотні медико-санітарних і харчових установ товариства Червоного Хреста обслуговували не лише потреби Червоної Армії, але й пересічного населення. Допомога особливо відчувалась під час різних епідемій, що обумовлювалося військовим станом у новоствореної державі.

Червоний Хрест України зміг здобути повагу простих українців. На селі де особливо не вистачало лікарів діяльність подібних організацій рятувало сотні життів. На фронті боротьби з голодом. Після закінчення громадянської війни, під час голоду в Поволжі (у 1921 року), товариство Червоного Хреста кинуло усі свої сили й засоби на боротьбу в цьому голодному регіоні [8, арк.6].

Так, архівні документи уточнюють наведену інформацію. Червоний Хрест України навіть у важкі роки робив все, щоб підвищити якість допомоги населенню. Так, в інструкціях про допомогу голодуючим сказано: «У тому випадку, коли не можна ввести в дієту м'яса, то потрібне змінити її в тому напрямі, що кількість хліба необхідно збільшити, прагнучи в той же час там, де це можливо, забезпечити хоч 2 рази на тиждень м'ясне харчування. У архівах відзначалося, що норма в 830 або 890 калорій є половиною голодного пайка. Цієї норми може вистачити, якщо нарада вважає це можливим за умови додаткового харчування» [9, арк. 10].

Так у статті розміщеній в газеті «Луганська правда» датованій дванадцятим лютим 1928 р. дається коротка інформаційна довідка, присвячена діяльності Червоного Хреста в УСРР. Так радянська преса офіційно стверджувала про десятки тисяч голодуючого населення Поволжя, які отримали лікарську і харчову допомогу від товариства Червоний Хрест, хоча справжні цифри голоду невідомі. У подальші роки уся увага Червоного Хреста була зосереджена на лікарсько-харчовій допомозі знедоленим жертвам громадянської війни і голоду — безпритульним дітям. На зібрані кошти товариство харчувало щодня по усьому Радянському Союзу до 40 тисяч дітей [8, арк. 6].

Червоний Хрест розгортає роботу одночасно з цим, Червоний Хрест відновлює зруйновану в годи війни сільську медичну мережу. Під час стихійних лих він допомагав сільським лікарям і амбулаторіям.

Офіційна влада стверджувала, що разом зі зміцненням економічної потужності радянської країни і бурхливим зростанням радянської громадськості, поширюється і росте робота товариства, в якому широко здійснюється творча діяльність трудящих, але якщо в часи відновлення країни, товариство мало право вести господарську діяльність і отримувало податкові пільги, то з кінця 20-х рр. XX століття товариство втрачало основні атрибути самостійності — фінансову незалежність від держави.

За ці роки значно збільшилося число членів товариства. Нині по усьому СРСР товариство Червоний Хрест налічує близько 300 тисяч членів. Товариство зміцніло економічно. Небезпека виникнення нових воєн поставила перед товариством завдання військово-санітарної підготовки трудящих. Цю підготовку товариство «Червоного Хреста» проводить шляхом організації гуртків першої допомоги, санітарних курсів, лекцій, бесід і таке інше.

Більше 3-х з половиною тисяч членів товариства навчається в гуртках першої допомоги на Луганщині. Відповідно до цих завдань проводить роботу і Луганська організація товариства Червоного Хреста.

У 1928 році Луганська організація товариства Червоного Хреста налічувала у своїх рядах близько 3 000 чоловік. Так у газеті «Луганська правда» мається інформація, що на гроші що були у розпорядженні товариства було відкрито 9 магазинів санітарії і гігієни, утримувався гуртожиток для приїжджих, харчувалися сотні дітей, була відкрита медична консультація і подібні заклади [8, арк. 6].

Так архівні документи Луганського Державного архіву підтверджують і уточнюють цю інформацію. На заощаджені гроші, що залишилися від голодної кампанії, в квітні 1923 року в Луганську відкривається борошняний магазин, а в травні — магазин «Санітарія і гігієна» з метою накопичення засобів від прибутку для ведення подальшої гуманітарної роботи [11, арк. 25]. Влітку 1924 року Луганське відділення Червоного Хреста закриває борошняний магазин, мотивуючи ухвалою з'їзду уповноважених Червоного Хреста по Донецькій губернії, згідно з яким до кола економічної діяльності Червоного Хреста повинні входити такі підприємства, як магазин «Санітарія і гігієна», аптеки, ідальні, дома відпочинку [12, арк. 6].

Так, у 1924—1925 рр. управління Червоного Хреста в Луганському повіті мало дохід від трьох магазинів «Санітарія і гігієна», які приносили 10,5 тис. рублів чистого прибутку; гуртожитку, який приносив майже 8 тис. рублів, театральних регалій (майже 9 тис. рублів на рік), членських внесків (приносили 600 рублів), лотерейних квитків, які дали 450 рублів річного прибутку. Ці кошти дали змогу вести різнопланову гуманітарну роботу [15, арк. 15]. На отримуваний прибуток велася гуманітарна робота; піонерський табір ім. Семашко; дитячі майданчики в літній час. На лікарів покладали ведення санітарно-просвітницької роботи на заводах [13, арк. 32]. В допомогу здоров'ї відділу Червоний Хрест узяв на себе роботу з організації медико-просвітницької роботи на селі, з охорони материнства і дитинства. Були відкриті консультації в селі Велика Вергунка, в селі Бірюково — вен-пункт Українського Червоного Хреста, в Алчевську запрацювала консультація матери і дитини з молочною кухнею [14, арк. 9].

Для порівняння в архівних матеріалах Державного архіву Луганської області теж є інформація яка стосується господарської діяльності організації. Так наприклад матеріали двох фондів дають важливу інформацію. Так за короткий час було створено серію аптек, що належали Червоному Хресту. Це рішення мотивувалося тим, що медикаменти коштували дуже багато і при правильній організації відпуску була можливі здешевити їх. Секція Червоного Хреста вважала, що закупівлю потрібних медикаментів за кордоном потрібно проводити разом з іншими закладами, щоб не підвищувати їх ціни [15, арк. 10].

Тому дуже важливим у Червоному Хресті вважали розвиток аптечної справи, яка входила в сферу господарської діяльності організації. Аптеки приносили значний дохід і в той же час сприяли розвитку доступної медицини для населення. Держава звільняла аптеки Червоного Хреста УСРР від державного податку [10, арк. 5].

Наприклад в статті Дейгіо в газеті «Луганська правда» під назвою «10 лет Красного Креста», яка датована дванадцятим лютим 1928 р. є цікаві факти. Так 1927 року товариством були організовані трьохмісячні санітарні курси, на яких навчалася 45 чоловік. По підприємствах міста і в районах організуються кухлі першої допомоги і санітарні курси. По округу

налічуються десятки гуртків і курсів. Цілий ряд курсів до річниці РККА дасть випуск курсантів. Для керівництва курсами залучені лектори лікарі-фахівці [8, арк. 6].

Статті того часу закликають населення вступати до лав Червоного Хреста. Наприклад у статті присвяченій десятій річниці Червоної армії і Червоного Хреста, автор закликає населення УСРР стати членами Червоного Хреста і отримувати в його гуртках першої допомоги необхідні кожному військово-санітарні знання для практичного застосування їх в домашньому побуті і у військовий час. Це вже натяк що СРСР, а разом з ним Радянська Україна в найближчому майбутньому будуть вести війну в західному напрямку проти імперіалізму, та капіталізму. Це впевнено доводить що з кінця 20-х рр. ХХ століття, товариство Червоного Хреста стає на шлях мілітаризації. Десятирічний ювілей Червоного Хреста повинен ще більше розширити роботу товариства.

Таким чином, можна стверджувати, що навіть на початку існування радянської влади діяльності громадських організацій приділялася достатня увага. Їх робота пропагувалася в пресі, що ще більше підвищувало авторитет організацій, найвпливовішою і багатшою з яких, було товариство Червоного Хреста УСРР. Але на діяльність суспільних організацій в радянській пресі зверталось менше уваги ніж на проблеми армії і поступової підготовки СРСР до «мирних» відносин з Західною Європою, а також проблем робітників у країнах Заходу. Тому з цього можна зробити висновок, що фінансово-незалежні суспільні організації, які очолювались ідеологічно перевіреними комуністами-партійцями, були потрібні державі доки її позиції були слабкі і вона не могла власними силами вирішити проблеми пов'язані із здоров'ям населення і допомозі населенню у разі виникнення явищ які загрожували життю громадян країни. Влада добре усвідомлювала, що буде війна і потрібно готувати населення до життя в воєнних умовах і поповнювати воєнні кадри за ра-

хунок цивільного населення. Це переконливо доводять, як статті присвячені Червоному Хресту, так і архівні фонди Державного архіву Луганської області.

Примітки

- 1. Нариси** повсякденного життя радянської України в добу непу (1921—1928 рр.): Колективна монографія/ Відп. ред. С.В. Кульчицький: В 2 ч. — Ч. 1. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — 445 с.
- Воронина Т. Ю.** Союз обществ Красного Креста и Красного Полумесяца в СССР, основные направления деятельности в 1930-е гг: автореф. дис. на получение научной степени канд. ист. наук: 07.00.02 — «Отечественная история» / Т. Ю. Воронина. — СПб., 2004. — 17 с.
- Крикалова И. В.** Благородная миссия (помощь международных организаций голодающей Николаевщине в 1921—1923 гг.) [Электронный ресурс] / И. В. Крикалова. — Режим доступа до статті: <http://mk.archives.gov.ua/pubonsite/95-publagmisiya.html>.
- Дащенко Н.** Товариство Червоного Хреста та Червоного Півмісяця УСРР-УРСР в громадсько-суспільних процесах (20—30-ті роки ХХ століття) / Н. Дащенко // Українознавство — 2009. — №1. — С. 118—121.
- Журба М. А.** Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20—30 рр. ХХ ст.) / М. А. Журба — К.: Науковий світ, 2002. — 499 с.
- Литовченко Т. А.** Військово-оборонна діяльність українського товариства червоного хреста у 1918—1939 роках: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: спец. 20.02.22 — «Військова історія» / Т. А. Литовченко. — К., 2006. — 23 с.
- Довжук І. В.** Охорона здоров'я в Донбасі у 20-х рр. ХХ ст.: монографія / І. В. Довжук, Ю. В. Барабаш. — Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2009. — 140 с.
- Державний архів Луганської області** (далі ДАЛО). — Ф. Р. — Газета «Луганская правда» № 36—43. — Оп. 1. — Спр. 109.
- ДАЛО.** — Ф. Р. — 590. — Оп. 1. — Спр. 1.
- ДАЛО.** — Ф. Р. — 590. — Оп. 1. — Спр. 2.
- ДАЛО.** — Ф. Р. — 590. — Оп. 1. — Спр. 4.
- ДАЛО.** — Ф. Р. — 590. — Оп. 1. — Спр. 5.
- ДАЛО.** — Ф. Р. — 638. — Оп. 1. — Спр. 1.
- ДАЛО.** — Ф. Р. — 638. — Оп. 1. — Спр. 2.
- ДАЛО.** — Ф. Р. — 638. — Оп. 1. — Спр. 54.

In the article, the official information was analysed about Red Cross society of Ukraine, which was illuminated in medias of that time in the newspaper “The Luhansk true”. The comparative analysis was done with archived material by the newspaper. The research was sponsored by the public associations of Ukraine.

Keywords: Red Cross, medicine, hunger, help.

Кетлин Айатт

Індіана, США

УКРАЇНІЗАЦІЯ, КОРЕНІЗАЦІЯ І РЕОРГАНІЗАЦІЯ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

Проаналізовані та висвітлені здобутки сучасної західної історіографії з питань коренізації як національної пан-радянської політики у ранній період Радянської України.

Ключові слова: українізація, коренізація, реорганізація, Радянська Україна, Донбас, Польща.

Услід за революцією та громадянською війною 1917—1921 рр. більшовики зрештою встановили свій контроль над більшою частиною України. Землі східної Галичини потраплять до радянського володіння лише після того, як Червона Армія витіснить нацистів з окупованої Східної Європи 1945 року. Проте у східній Галичині 1945 р. радянська влада зіткнулася з такою ж самою проблемою, як і в іншій частині України у 1921 р., зокрема й у решті прикордонних смуг, а саме: як вирішувати національне питання, яке турбувало ще її попередника — Російську імперію? Як краще творити нових радянських чоловіків та жінок, щоб забезпечити міцність федерації, складеної з численних націй, етнічних та релігійних груп (що було передбачено договором 1922 р.)? [1, с. 35]

У різнобарвній західній прикордонній смузі України радянський підхід до національної політики набув особливої актуальності завдяки передбачуваній загрози війни з Польщею. Сучасні історики як на Заході, так і в Україні цікавляться радянською реорганізацією українського суспільства у 1920-х рр. Більше значення, однак, має те, як в історичних працях пострадянської доби інтерпретувалася ця тема у світлі зростаючого доступу до архівних матеріалів. Не лише відкритий доступ до архівів збільшує увагу до колишніх соціалістичних республік, а й сам розпад СРСР на національні держави потребує уваги вчених, щоб розглянути повторно їхню роль у створенні та руйнуванні СРСР. Оскільки домінанта радянської

національної політики отримала більшу увагу, то й різні організації численних етнічних груп за радянського панування також набули достатнього висвітлення в сучасних наукових дослідженнях.

Запропонована розвідка — спроба звернутися до низки гуманітарних наук останнього двадцятиліття, в яких порушені питання політики коренізації, або українізації, що було характерним для Радянської України. Не кожне видання цього історіографічного огляду розглядає 1920-ті рр., або зосереджується виключно на Україні. Однак більш ширші рамки висвітлюваної етнографічної політики, міжвоєнний період та специфічні місцеві особливості також пролили світло на трансформаційні процеси у прикордонній смузі України, які були характерні для раннього радянського періоду.

Проаналізовані видання варіюються за датою публікації (1988—2007 рр.), висвітлюючи різноманітні підходи до радянської національної політики. Щоб краще проілюструвати проблемні переходи в науковій літературі стосовно національного питання, огляд проводиться в хронологічному порядку. Розуміючи важливість національного питання під час створення, функціонування та навіть розпаду СРСР, сучасна історіографія ні в якому разі не є повною. Однак вона висвітлює сфери супутньої національному питанню політики доби ранньої Радянської України, у тому числі протиріччя, останні тенденції та повноту наукової актуальності.

Ян Т. Гросс писав в останні роки існування Радянського Союзу свою «Революцію

Кетлин Айатт — докторант кафедри російської історії Індіанського університету США.

з-за кордону» без доступу до радянських архівів, працюючи виключно з архівами США, Британії та Ізраїлю. Зауважимо, що відкриття архівів у СРСР не призвели до спростування його тверджень, за винятком переоцінки масштабів та кількості депортованих [2]. Звичайно, радянське приєднання території східної Польщі 1939 р. відбулося за інших історичних обставин, ніж після громадянської війни. Загроза війни стала реальністю. Гарантування безпеки західній прикордонній зоні стало пріоритетним терміновим заходом; більше того, м'яка політика стосовно націоналізму шляхом поступок у сфері національної самосвідомості для різних етнічних груп пішла в небуття. Ось чому Гросс доводить, що метою змінення складу населення цієї нещодавно набутої території була деполонізація, радянізація, секуляризація, що відіграло ключову роль у «встановленні конкретного радянського інституційного порядку» [2, с. 125]. У той час, як першоджерела підтверджують думку Гросса дивитися насамперед на становище поляків у структурах нового радянського режиму, він сам стверджує, що поляки є адекватним прикладом того, як постраждали українці або євреї [2, с. 225]. Дивлячись на цей новий режим, Гросс описує процес, у якому СРСР прагнув усунути небажане вірнопідданство, підриваючи традиційні владні структури шляхом вилучення з них молоді та жорстко асимілюючи населення, водночас перешкоджаючи формуванню мультикультурності особистості [2, с. 142].

Четвертий розділ «Революції» Яна Т. Гросса, названий «Соціалізація», описує свідоме перетворення суспільства для пристосування до потреб радянського режиму та відображає зміну пріоритетів радянської політики у сфері національного питання від середини 1920-х рр. Що характерне, у тих же самих умовах на тлі домінування радянської національної політики стосовно етнічних меншин відбувалося й реформування у галузі мови та культури. Гросс вказує, що тактична політика щодо використання місцевих мов та збереження етнічних чи релігійних ідентичностей у ранні воєнні роки була більше підходом канчука, ніж пряника. Таким чином, аналіз розділу щодо школи та мови містить чимало прикладів, які ілю-

струють, як батьків змушували приймати українську, білоруську або російську мови в якості мови навчання, як складовою більш широкої кампанії деполонізації [2, с. 127]. Тим не менше, заборона релігійної освіти в школі є ще одним чинником у зображенні Гроссом радянської соціалізації поляків.

Визнаючи різноманітність залучених до соціалізації етносів — поляків, українців, євреїв, німців, білорусів тощо — Гросс приділяє особливу увагу трансформації поляків. Ймовірно, ідею для подальшої книги «Сусіди: Знищення євреїв у Єдвабне, Польща» Гросс мав на думці, подаючи у додатку «Революції» факти виключно з позицій польсько-єврейських відносин протягом війни [2, с. 241, 288]. Загалом, спираючись спочатку на документальну Колекцію Польського уряду в інституті Гувера у Стенфордському університеті, Гросс робить відмінну роботу, подаючи «Захоплення влади та встановлення радянського режиму: як це відчувалося пересічними громадянами» [2, с. 225].

В той час як Як Т. Гросс обґрунтував «Революцію з-за кордону» за допомогою майстерного поєднання першоджерел, особливо зі щоденниками та архівним матеріалом із Лондону, Нью-Йорку та Ізраїлю, праця Джорджа О. Лібера «Радянська національна політика» відрізняється чудовим поєднанням статистичного дослідження та українських джерел [3]. Друкуючи свої твори у 1992 році, Лібер, як й інші історики, що опікувалися раною радянською національною політикою, досліджував формування етнічної й національно-специфічної політики та її сприйняття населенням у 1920-х рр. Лібер вказує на те, що радянська національна політика була поєднана з урбанізацією і призвела до трансформації української індивідуальності. Він також стверджує, що у відповідь на національне питання, яке гостро турбувало Російську імперію, і яке краще за все можна було звести до етнічного націоналізму та сільської бідності, Радянський уряд запропонував культурні поступки не російським етносам та економічні реформи для всіх. Разом коренізація та індустріалізація мали слугувати великій меті знищення попередніх соціальних проблем, таких як безграмотність та створення високо-мобілізованого радянського

суспільства; «більшовики очікували, що індустріалізація урівноважить давню диспропорцію між російськими й не російськими районами та що рівні можливості об'єднують національно розрізнені нації Радянського Союзу згідно соціалістичного порядку» [4, с. 37].

Головний внесок Лібера в історіографію з проблем національної політики полягає у його вмінні акцентувати на тому, як сприймалася коренізація на тлі урбанізації та постійного зростання впливу більшовицької партії в Україні. Аргументуючи власну позицію, він зосереджується на дискусіях довкола міст. Основний пріоритет коренізації полягав у залученні неосвіченої української сільської верстви до партії, яке згодом сприйматиметься не стільки як примус, а як політика дружби народів. Однак, зростання міського населення через індустріалізацію змістило акцент коренізації з сільської місцевості до міста, що зрештою означало, що «ця національна демографічна трансформація у швидкоплинних 1920-х зробила українізацію, з її мовними та кадровими пріоритетами навіть ще більш політично важливою» [4, с. 46]. Враховуючи характер його джерел, бачимо, що Лібер дещо перебільшує успіхи національної політики стосовно створення українськомовних міст.

Інакше кажучи, Лібер розглядає коренізацію, точніше українізацію 1920-х рр., в контексті реалізації тодішніх завдань Комуністичної партії. Лібер довів, що прийняті в партію та долучені до промислового виробництва етнічні українці відчували аспекти національної політики швидше, ніж решта українців, хоча вони й вказують на складність ліквідації радянським урядом суперечностей між українським селом і традиційною російською та єврейською міською елітою. Завдяки акцентуванню партією національної політики на реалізацію коренізації, Лібер розвиває думку про суперечки між українськими партійними лідерами, зокрема такими, як Дмитро Лебедь та боротьбисти, у питаннях українізації російськомовного міського пролетаріату. В ґрунтовному теоретичному огляді Лібер, глибоко проаналізувавши зростаючу кількість публікацій українською мовою та зміни в етнічному складі українських великих міст, які швидко

розвивалися, показав успіхи коренізації [4, с. 187—207]. Його робота «Радянська національна політика, урбанізація та зміна особистості в Українській РСР 1923—1934 рр.» — важливий прецедент для оцінювання коренізації крізь призму статистичного аналізу.

У книзі «Свобода і Терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870—1990-і роки», виданій у 1998 р., Хіроакі Куромія пояснює приборкання національних рухів шляхом реалізації політики коренізації, як один із далекоглядних кроків, вказуючи, що «українізація допомогла Москві зберегти громадянську злагоду в Україні. Як висловився один відомий українець, без українізації «ми мали б в Україні громадянську війну під націоналістичними гаслами» [5, с. 139]. У той час як «Свобода і Терор у Донбасі» хронологічно охоплює головним чином Донецький басейн Імперської та Радянської ери, Куромія робить суттєвий внесок до наукових дискусій довкола коренізації в Україні доби НЕПу. Характерно, що Куромія, як і Лібер, у своїх книгах спирається на ідентичні канонічні праці українських та східноєвропейських авторів. Зокрема, науковці посилаються як на «Соціальну зміну та національні свідомості в Україні у ХХ столітті» Богдана Кравченка, так і на роботу Миколи Попова [6]. І, навіть незважаючи на те, що Куромія пояснює кампанію з коренізації більше як заспокоювання українського націоналізму, ніж засіб для розширення легітимності партії, як переконує Лібер, все ж таки він посилається на одну з попередніх статей Лібера з даної теми [7].

Підбиваючи підсумок радянської національної політики, Куромія стверджує, що українські національні ідентичності існували вже у 1917 р. Коренізація була свого роду компромісом, який сприяв її домінуванню серед українського націоналістичного настрою. Невдовзі офіційно підтримана місцевими комуністами, нова ідеологія отримала назву «національного комунізму» [5, с. 138]. Ця позиція контрастує з твердженням Гросса, що національна політика на початку 1940-х рр. мала на меті підірвати місцеву культуру, примусово створивши нову радянську індивідуальність. Проте Куромія, досліджуючи Донбас, поставив інше завдання, ніж проаналізувати

українсько-польське прикордоння, оскільки цей регіон вже тривалий час мав власну місцеву особистість та культуру. У «Свободі і терорі» Куромія зрештою зображає Донбас, як місце свободи та терору, бо це була свобода, яка спричиняла політичну недовіру до регіону. Куромія використовує цю дихотомію двох понять, щоб проілюструвати непослідовність радянської влади в Донбасі, підкресливши важливість локальних досліджень, адже більшість праць тяжіють до утвердження безперервного існування радянського режиму впродовж сімдесяти років [5, с. 339].

Аналізуючи західне прикордоння так само, як і центральноазійське та кавказьке, Террі Мартін пропонує всеохоплюючий огляд радянської національної політики у своїй ключовій роботі «Імперія позитивної діяльності: Нації і націоналізм в СРСР, 1923—1939», яку опубліковано в 2001 р. [8]. Мартін характеризує витоки коренізації, що підкреслила лінгвістичні та культурні права «корінних» або місцевих етносів, як відгалуження попередньої генеральної лінії національної політики, надаючи особливого значення національному будівництву, обмеженому титульними національностями [9, с. 12].

Термін «Імперія позитивної діяльності» сам по собі може бути простежений з опису Мартіном радянської національної політики, від «культурних концесій» та розвитку національної культури до політики етнічних переваг в партії та економіці. Якщо українізацію не можна було примусово здійснити над міським російськомовним пролетаріатом в Україні, то самоідентифікованим українцям могли б надати перевагу для більшої легітимності місцевої комуністичної партії. Отже поняття «Імперія позитивної діяльності» узгоджується з відомою трифазною моделлю розвитку націоналізму серед малих та бездержавних націй Східної Європи Мірослава Гроча [9, с. 15]. Мартін стверджує, що більшовики діяли як авангард національного розвитку упродовж цих трьох фаз — інтересу еліти до народної культури, консолідації національної еліти на шляху формування національної держави та масової мобілізації національного руху [10]. Так само, як і упродовж додаткової четвертої фази щодо запро-

вадження національної державної мови та національної правлячої еліти. Загальна ж мета полягала у переорієнтації національних груп від печерного націоналізму до радянського інтернаціоналізму [9, с. 14]. Мартін — не єдиний автор, який визнав модель Гроча плідною у вивченні радянського національного питання; Джордж Лібер, так само, як і Сергій Єскельчик, спирався на Гроча у своїх відомих працях: відповідно «Радянська національна політика» і «Україна: народження сучасної нації».

Мартін категоризує радянську національну політику у межах дихотомії м'яких та жорстких заходів. Він підсумовує, що радянська національна політика була в цілому м'якою, такою, яку можна було б реалізувати або відмовитись у разі необхідності [11]. Зокрема, жорсткі репресивні засоби, що супроводжували політику колективізації або індустріалізації, ніколи не застосовувалися за доби впровадження політики коренізації, хоча форсовані терміни для складання мовних іспитів загрожували втратою роботи. Мартін пов'язує це з тим, що спочатку національна політика була покликана заспокоїти націоналістичні настрої серед етнічних груп, які в іншому випадку могли звинуватити більшовиків у «російському шовінізмі» [12]. А підсилити культурне урівняння в Україні щодо російського, єврейського, німецького та польського населення було б лицемірством. Окрім цього, Мартін зазначив, що в той час, як кількість етнічних українців зростала у місті, посилювалася й двомовність. Як і Лібер, Мартін спирається на кількісний аналіз даних з метою оцінки впливу українізації, використовуючи таку ж інформацію, як відсоток працівників, які змогли пройти мовний іспит, і відсоток профспілкових українськомовних активістів [9, с. 102]. Мартін також використовує й більш широкі оглядові роботи, присвячені націоналізму, такі, як «Уявні спільноти» Бенедикта Андерсена та «Інший націоналізм» Роджера Брубейкера.

Урівноважуючи радянську національну політику стосовно не російських меншин, Мартін розглядає те, що він називає «російським питанням». Як бути з дилемою домінуючого статусу росіян? Чи буде радянський режим відкрито сприяти російській культурі та мові? Згідно

«Імперії позитивної діяльності» російське національне питання відіграло значну роль у радянській національній політиці в етнічно різноманітній Україні, яка стала пріоритетною для союзного уряду, не в останню чергу завдяки її розташуванню на польсько-радянському кордоні. Це привело до Московського сприйняття того, що Мартін називає «Принцип П'ємонт» у розв'язанні радянських прикордонних суперечок [9, с. 247]. Наприклад, більшовики боротимуться за українську культуру, сподіваючись пред'явити права на деякі області східної Польщі, які були переважно українськими та — згідно з позицією СРСР — гнобилися польською владою і потребували радянського захисту. Тема українців, затиснених між російським та польським впливом, безперечно, не є новою для дослідників цього регіону.

Оскільки українці — найбільша національна меншина у Радянському Союзі та значна національна група, то не дивно, що національні ради спочатку виникли саме в Україні. Ідея полягала в тому, що національні ради та місцева автономія, покликані сприяти розвитку власної мови та культури в Радянській Україні, викличуть заворушення у східній Польщі, демонструючи значно краще ставлення до національних меншин в СРСР [9, с. 248]. У цьому відношенні, Мартін у своїй роботі вписав радянську національну політику в контекст радянських закордонних пріоритетів. «Імперія позитивної діяльності» залишається однією з провідних праць щодо національного питання в СРСР, і саме хист автора у створенні загальнорадянської структури для аналізу численних специфічних місцевих випадків, так само як і його чудове використання первинних джерел, гарантує його книзі таке визнання.

Звертаючись до «Принципу «П'ємонта» України як прикордоння та відповідаючи на заклик Куромії досліджувати регіональні проблеми, Кейт Браун видала 2004 року книгу «Біографія місця, якого немає: від етнічного прикордоння до радянського центру», у якій вона розглядає досвід польських, німецьких та єврейських меншин у центральній Україні в цілому та польського Мархлевського автономного району зокрема. Визначаючи географію цієї наукової роботи Браун

покладається на термін «креси», польське слово, яке позначає «прикордонну смугу», яке вживається для позначення Чорнобильської зони в сучасній Україні. Цікавлячись довгостроковими змінами в регіоні, дослідження Браун «розглядає, як багатонаціональне прикордоння («креси») стало однорідною українською серцевинною землею протягом трьох десятиріч, з 1923 по 1952 років» [13, с. 2]. По суті, книга Браун починається з радянської підтримки культури етнічних меншин, а потім переходить до огляду більш травматичного досвіду депортацій, арештів та війни, що зрештою гомогенізувало етнографічний склад регіону. Браун показує радянський відступ від коренізації, як частину ескалації ворожості до Польщі та Німеччини; підкреслюючи таким чином, що присутність поляків та німців у «кресах» являло більшу загрозу наприкінці 1920-х та початку 1930-х, ніж українські націоналісти.

У своєму підході до раннього впровадження національної політики, Браун розглядає радянський перепис населення 1926 року та його хід на місцях, посиляючись на книгу Франсін Хірш «Імперія націй: Етнографія, ерудиція та утворення Радянського Союзу». На початку «Біографії місця, якого немає» Браун акцентує увагу на колишній етнографічній різноманітності регіону та місцевій прикордонній ідентичності в цілому. Вона пояснює перехід від політики культурних поступок до примусового переселення населення та арештів «насильством національного будівництва» [13, с. 230]. Спираючись на усні свідчення, польські газети, доповіді офіційних осіб, Браун надає пріоритету інтерв'ю з колишніми мешканцями «кресів», які вона збирає від України та Казахстану. Її робота виконана в контексті «Уявних спільнот» Бенедикта Андерсена, «Імперії позитивного вчинку» Террі Мартіна, «Свободи і терору в Донбасі» Хіроакі Куромії та «Реконструкції націй: поляки, євреї, українці, литовці, білоруси та росіяни, 1569—1999 роки» Тімоті Снайдера. Що робить її роботу особливою, так це її рішучість аналізувати культурні джерела знання на додаток до більш традиційних джерел, таких, як партійні документи.

Браун зрештою стверджує, що «сама нація працювала в колоніальному контексті як спосіб заміни локалізованих ідентичностей та культурних розбіжностей, що зробило сучасне управління таким важким у прикордонні [13, с. 30]. Коротко кажучи, «Біографія місця, якого немає» пропонує привабливе регіональне тематичне дослідження радянської національної політики.

Пропонуючи іншу думку щодо радянського погляду на національне питання в Україні, Тімоті Снайдер розглядає польську точку зору в «Нарисах таємної війни: Місія польського художника з визволення Радянської України», видрукуваної 2005 року. Оскільки Східна Галичина, або Західна Україна, як вона називалась у 1920-ті рр., залишилася під польським контролем до кінця Другої світової війни, національна політика у вигляді сприятливої культурної підтримки часто позначалась як звернення до співвітчизників по той бік польського кордону. Снайдер показує реальне гасло, витворене українізацією: «У Радянському Союзі, як правдиво стверджували західноукраїнські комуністи, українська культура була підтримана державою, водночас польських землевласників переслідували» [14, с. 30]. Як стверджує Снайдер, після польсько-більшовицької війни та впродовж 1920—1930-х років («проект Прометей») Польща прагнула підірвати Радянський Союз використовуючи національні протиріччя, щоб послабити комунізм у Радянській Україні.

«Нариси таємної війни» фокусуються на Генріху Йожевському та його «Волинському експерименті», політиці осадництва серед української більшості на Волині. Снайдер потім бачить у Йожевського тривалі шпигунські подвиги, підпільні листівки, малярство з натяком на польські, німецькі та радянські владні структури. Формулюючи мотиви дослідження про Йожевського та його «Волинський експеримент», Снайдер стверджує, що поєднання понять «комунізм» та «націоналізм» загалом нівелює цей наратив: «Радянські історики обґрунтовували радянську анексію Волині, зображуючи міжвоєнну польську політику як експлуатацію українського селянства. Більшість в українській історіографії дотримувались цього напрямку... В свою

чергу, згідно Йожевського, польські націоналісти протистояли політиці національних поступок від самого початку» [14, с. 30]. Зрештою, робота Снайдера часто тоне у воєму шпигунстві. Як і багато з вищезазначених авторів, хто мав справу з цим прикордонним регіоном — зокрема Браун, Снайдер міг би звернутись до більш широкого впливу національної політики на локальному рівні. Та все ж таки, «Нарисам таємної війни» вдається охопити скороминущість національних поступок щодо етнічних меншин, тоді як голод, депортації та терор розвіяли легенди про те, що до українців ставились краще у СРСР, ніж у Польщі.

Опублікована 2007 року остання книга цього історіографічного огляду «Україна: народження сучасної нації» Сергія Єкельчика поєднує дискусії українізації у межах більш широкого лейтмотиву національної мобілізації етнічних українців упродовж усієї історії краю. Як Лібер й Мартін, Єкельчик також спирається на статистичний аналіз ролі мовної політики в галузі освіти, друку і в загальному культурному розвитку в Україні. Що стосується реальних результатів коренізації 1920-х рр., Єкельчик погоджується з Мартіном у твердженні, що українські міста стали двомовними та що російська культура продовжувала домінувати серед робітничого класу та бюрократії [15, с. 94]. Такий висновок узгоджується з новітніми українськими дослідженнями про те, що мовна українізація ніколи не була всеохоплюючою [16].

Намагаючись пояснити розвиток державності в Україні, Єкельчик відводить чимало місця огляду проблем розвитку національної культури. Таким чином, його аналіз українізації однаково висвітлює відносну свободу культурного вираження, яка допускалася коренізацією, так само, як і зростання національного комунізму в Україні. Культурні поступки, надані етнічним групам, принаймні у випадку з Україною, не змогли знищити націоналізм як такий, водночас сприяючи концептуалізації української національної ідентичності, та у подальшому призвели до вимог більшої національної автономії у межах радянської системи [15, с. 94]. Досліджуючи українізацію, Єкельчик чер-

пає дані як з українських, так і з західних джерел. Найбільш помітно таке: у його рекомендацій до розділу «Україна 1900—1939 років» літературі для читання він залучив кожен проаналізований в огляді книгу без винятку. Загальний внесок Єсельчика у галузі вивчення націоналізму полягає в його трактуванні радянського періоду в цілому; його праця з Українізації у 1920-і рр. дає нам уяву про її короткочасні успіхи та довгострокові результати.

Таким чином, під час аналізу основного масиву робіт з українізації у ранній Радянській Україні, ми бачимо появу нової пост-Радянської школи, яка у вивченні національної політики вже не задовольняється партійними статистичними даними. Нові можливості, зумовлені падінням Радянського Союзу, збільшили кількість авторів, котрі використовують у своїх працях місцеві архівні матеріали та інтерв'ю; як Куромія, так і Браун покладаються на усні свідчення, щоб доповнити свою аргументацію. В той час, як майже всі автори цікавляться ієрархічними взаєминами влади: Москва-Київ, Київ-Житомир і т.п., праця Террі Мартіна «Імперія позитивної діяльності» виявилась одним з головних текстів щодо коренізації, оскільки її структура враховує пан-Радянську політику та місцеві відхилення. З-поміж більш традиційних авторів, які розглядають вплив українізації на Комуністичну Партію України — наприклад, таких, як Лібер та Єсельчик, інші розміщують проблему коренізації на регіональний рівень (Гросс, Браун, Куромія). Мартін, оцінюючи загально-радянську політику та розвиток двомовності в українських містах, пропонує більш вірогідне пояснення впливу національної політики в Україні. Дослідження розвитку усталеної двомовності в Радянській Україні й надалі залишатиметься актуальним, оскільки мовна політика продовжує впливати на пост-радянську еру.

This essay analyzes and explores the scholarly contributions of modern Western historiography on the Soviet policy of korenizatsiia or indigenization as part of national, pan-Soviet politics in the early period of Soviet Ukraine.

Keywords: Ukrainianization, Korenizatsiia, Reshaping, Soviet Ukraine, Donbas, Poland, historiography.

Примітки

1. **George O. Liber.** Soviet Nationality Policy, urban growth, and identity change in the Ukrainian SSR 1923—1934, Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
2. **Gross.** Вказ. праця, 2002.
3. **Wanda Wasilewska.** Wspomnienia Wandy Wasilewskiej (1939—1944). Archiwum Ruchu Robotniczego, vol. 7, pp. 339—432. Warsaw: Książka i Wiedza, 1982.
4. **Liber.** Вказ. праця.
5. **Hiroaki Kuromiya.** Вказ. праця.
6. **Bohdan Krawchenko.** Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine (New York, 1985); N.N. Popov or M. M. Popov (Mykola) depending on the translation.
7. **Liber.** Language, Literacy, and Book Publishing in the Ukrainian SSR 1923—1934 // *Slavic Review*, 41:4 (Winter, 1982) in Kuromiya, Freedom and Terror in the Donbas, p. 138.
8. **The Affirmative Action Empire** developed out of Martin's Ph.D. dissertation at the University of Chicago entitled, "An Affirmative Action Empire: Ethnicity and the Soviet State" (1996);
9. **Terry Martin.** The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923—1939, (Ithaca: Cornell University Press, 2001).
10. **Miroslav Hroch.** Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups Among the Smaller European Nations. trans. by Ben Fowkes. (Cambridge: Cambridge University Press, 1985).
11. **Прикладами** жорсткої політики можуть бути індустріалізація, колективізація та п'ятирічні плани, які мали бути виконані незалежно від наслідків.
12. **Про** це також писав Лібер: «Імперська Російська спадщина визнавала, що російський шовінізм слід було тримати в узді і забороняти русифікації» / Радянської національної політика, с. 37.
13. **Kate Brown.** A Biography of No Place: From Ethnic Borderland to Soviet Heartland, (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2004).
14. **Timothy Snyder.** Sketches from a Secret War: A Polish Artist's Mission to Liberate Soviet Ukraine, (New Haven: Yale University Press, 2005).
15. **Serhy Yekelchuk.** Ukraine: Birth of a Modern Nation, (Oxford: Oxford University Press, 2007);
16. **V.A. Smolii.** ed., "Ukrainizatsiia" 1920—30kh rokiv: peredumovy, zdobutky, uroky (Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU, 2003).

Олексій Неживий **ЮРІЙ СЛІПКО: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧА**
м. Луганськ **ПРОБЛЕМАТИКА ЖИТТЯ І ТВОРЧОСТІ**

До 100-річчя від дня народження

У статті розглядається джерелознавча проблематика життєвого й творчого шляху українського письменника Юрія Сліпка. Головна увага зосереджується на особливостях поетики творчості митця в контексті філософської поезії 60-х років ХХ століття.

Ключові слова: джерелознавча проблематика, Юрій Сліпко, поетика, філософська поезія, психологія творчості.

Історія літературно-мистецького життя Луганщини багата письменницькими іменами, справжніми талантами тих літераторів, які увійшли в історію української літератури ХХ століття своїм самотнім рядком. Інколи траплялося, що із незалежних від автора причин його поява в літературі зазвучала на повний голос із запізненням аж на три десятиліття. Звісно, як на одне людське життя — це забагато, однак повернення особистості митця до активної літературної діяльності теж свідчить про її неординарність. До таких належить і письменник Юрій Васильович Сліпко. Його життєвий і творчий час припав на трагічні роки тоталітаризму, але він зміг вистояти, зберегти творче обличчя і засвідчити свій літературний шлях двома поетичними збірками «Пролог до пісні» (1966 р.), «Зелена фантазія» (1968 р.). Третя книга «На люднім вічі» вийшла вже після смерті Ю. Сліпка в 1971 році.

Літературна критика не залишала поза увагою творчість письменника, однак вивчення його доробку зводилося до рецензій на окремі книги, авторами яких стали: Іван Савич, Йосип Курлат, Іван Трійняк, Л.Мілютіна, О.Науменко. Передмову до книги написав Микита Чернявський, потім з'явилися портретно-оглядові статті Івана Савича в газеті «Літературна Україна» та Івана Білогуба в книжці «Літературно-краєзнавча Луганщина». Літературознавець з Полтави Петро

Ротач опублікував його автобіографічний лист та короткий нарис. Наше завдання окреслити джерелознавчу проблематику життя й творчості митця.

Недомовок та запитань у творчій біографії письменника Юрія Сліпка було немало. Чого б, скажіть, у першій поетичній збірці «Пролог до пісні» («Донбас», 1966) вміщено вірші, датовані ще 1930 роком? Не давала чіткої відповіді й коротка біографічна довідка: «Його перші вірші з'явилися ще на початку 30-х років. Потім постала довга й вимушена перерва...» [32, 4].

А ще у першому вірші ліричний герой чомусь зізнавався:

І хоч піввіку вже прожив,
Зазнав безхліб'я, бачив грати —
В труну ще серця не ложив,
Не боронив йому співати [32, 5].

Окрім епізодичних згадок в обласній періодиці, довідкових статей: в збірці бібліографічних матеріалів про життя і творчість письменників Луганщини «Літературна Луганщина» та біобібліографічному словнику-довіднику «Письменники Луганщини» («Шлях», 2000), більше про Юрія Сліпка за останні десять років нічого не говорилося.

Народився Юрій Васильович Сліпко в с. Бреусівка Козельщинського району на Полтавщині 26 травня 1912 року в родині хліборобів. Там у 1928 році закінчив семирічку, а в 1930 році — учительські курси у Кобеляках.

Неживий Олексій Іванович — кандидат педагогічних наук, професор кафедри філологічних дисциплін Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

«Учителі мої і всі односельці вважали мене незвичайним хлопцем, помічали в мені поетичні й художні здібності, бо я, заледве ставши школярем, уже пробував віршувати і пристойно малював. У дитинстві я мріяв стати художником, а в юначі літа перемогла поезія» [16, 231—232].

Із вересня 1930 року Ю. Сліпко працює вчителем початкових класів у семирічній школі с. Бреусівки, а з вересня 1931 року він — секретар редакції районної газети Козельщинського району «Розгорнутим фронтом».

Випадково доля звела його із відповідальним працівником дніпропетровської обласної газети «Зоря», де й почав працювати завідуючим сектором шкіл з травня 1932 року.

А незадовго до цього, 1930 року, коли Юрію йшов дев'ятнадцятий рік, він подався до Харкова, щоб показати свої поезії землякові — Леоніду Первомайському. Письменник Іван Савич згодом писав: «Уже після першого вірша той пожвавішав, в очах зблиснула радість, яку людям приносить приємна зустріч. Вислухав, міцно потиснув Юркові руку:

— Більше про молодь, про комсомол, про героїзм, пробудь баладу, не допускай дієслівних рим: вживаючи епітет, метафору, подумай — чи не вичитав це в інших поетів... А оскільки у тебе проглядається тяжіння до точного класичного вірша, то сходи ще до Володимира Сосюри.

Сосюра, схрестивши на грудях руки, слухав уважно, і його карі очі світилися почуттям доброзичливості: «Гарно».

Починаючи з 1932 року, вірші Юрія Сліпка найчастіше друкуються на сторінках літературно-художнього та громадсько-політичного журналу «Зоря», який видавався в місті Дніпропетровську. Більшість із них тематично близькі до так званої соціально-виробничої поезії.

Однак, незважаючи на вузькість тематики, поет майстерно будує образи, урізноманітнює ритмомелодику. Невипадково один із його віршів «Марш» ще в 1930 році друкується на сторінках журналу «Нова генерація», який видавав у місті Харкові поет Михайло Семенко. Також його поетичні твори з'являються на сторінках журналів «Робсількор», «Нові шляхи», «Молодняк», «Червоний шлях».

Для видавництва «Український робітник» він підготував першу збірку «Радість», яка мала побачити світ у 1935 році. «Але вийти в світ моя книжечка («Радість») не встигла, — написав письменник у листі до П. Ротача, — на початку 1935 року і мене, і її було заарештовано...

Десять літ можна викреслити з моєї біографії. Їх ніби й не було. А з літературної біографії можна викреслити ще кілька років, бо ж після всього пережитого мені довелося навіть елементарну грамоту опанувати знову.

У 1947 році я повернувся на Україну і опинився майже на початковому старті. Але на цей раз було мені трудніше, ніж у юначі роки: я розгубив барви рідної мови, серце поржавіло від муштри та зневаги, я не мав права навіть жити під полтавським небом. Прийняв мене без остороги лише Донбас. Тут я і взявся знову за перо».

Головною провиною молодого журналіста було те, що він, працюючи в обласній газеті, вів щоденник, де записував усе, що бачив у десятках вимерлих від голодомору сіл на Дніпропетровщині та Полтавщині.

Треба сказати, що навіть перебуваючи на каторзі, Ю. Сліпко все ж таки звертався до літературної творчості, про що може свідчити вірш «Материн прокльон» із першої збірки «Пролог до пісні», який датовано 1943 роком. Поет-патріот не міг не висловити своєї зневаги до німецьких фашистів та відтворити символічне прощання матері з донькою, яка йде на бій з ворогом.

Після звільнення з ув'язнення з 1945 року Ю. Сліпко продовжує працювати на гірничо-рудному підприємстві Магаданської області, тобто там, де й відбував несправедливе покарання. І тільки в 1947 році він знову в Україні. Спочатку каменелом у макіївській конторі «Сталіножитлобуд» (від тодішньої назви міста Донецька), а з 26 жовтня 1948 року до 30 червня 1962 року — прохідник, кріпильник та бригадир на шахті № 6—7—16 тресту «Кіровськвугілля» (місто Кіровськ Луганської області).

Після тривалої та вимушеної перерви в літературній творчості поетичні твори почав друкувати аж у кінці 50-х років. Особливо активно Ю. Сліпко друкується з початку 60-х років, і тут треба згадати

про ті зміни в суспільно-політичному та культурному житті країни, тобто за-судження культу особи Сталіна та його наслідків й проголошення офіційного партійно-державного курсу на демократичні перетворення.

Його твори друкуються в журналах «Вітчизна», «Донбас», газетах «Літературна Україна», «Кадиевський рабочий». Професійний рівень його поезій зацікавив письменників Тараса Рибаса та Микиту Чернявського, які й рекомендували підготувати рукопис першої збірки, що вийшла у видавництві «Донбас» 1966 року й дістала позитивні оцінки в обласній та республіканській пресі.

На першу книгу Юрія Сліпка листом відгукнувся голова Спілки письменників України Олесь Гончар: «Шановний товаришу Сліпко! Дякую Вам за книжечку і вітаю Вас з її виходом. В поезії Вашій приваблює і щирість почуття, і світлий настрій, і музикальність слова.

До Спілки Комісія приймає, як правило, після другої книжки — є така статутна вимога. Та хай Вас це не смутить. Мені здається, Ви в добрій творчій формі і буде у Вас ще і друга, і третя...

Я щиро бажаю Вам творчих радостей, нових творчих набутків. З привітом Олесь Гончар. 4.04.66» [12].

У листі-відповіді Юрій Сліпко розповів своєму землякові — видатному українському письменникові й голові Спілки письменників України про своє трагічне життя, про ті причини, які зумовили такий пізній вихід першої книги. Тоді ж він звернувся до Луганського обласного відділення Спілки письменників України із заявою: «Прошу зважити на те, що я вже понад 35 літ публікую в періодиці свої поезії, а на початку 1966 року підсумував свій творчий доробок виданням книжки «Пролог до пісні» — прийняти мене до Спілки письменників України. Цим ви остаточно звільните мене від гірких споминів про жорстоку покару мені, котра, знищивши чималий мій творчий набуток юначих літ, а ще більше задумів, позбавила мене можливості видати кілька перших книжок, які передували б оцій» [12].

Далі, віддаючи данину часу та знівеченим рокам юності, він обіцяє «беззастережно коритися Статутіві Спілки і всі

свої сили та здібності віддати збагаченню української радянської літератури, користуючись єдиною прийнятним для неї творчим методом — методом соціалістичного реалізму» [12].

Рекомендували вже немолодого літератора до Спілки письменників його земляк з Полтавщини Олександр Юренко та Іван Савич, який теж у 40—50-ті роки зазнав свавілля тоталітарного режиму. Зважаючи на те, що в цих рекомендаціях вперше висловлено справедливу оцінку його творчого доробку, наводимо їх у дослідженні. Так Олександр Юренко зазначив: «... добре знаю Юрія Васильовича Сліпка ще з юнацьких років, коли ми разом працювали в Козельщинській районній газеті «Розгорнутим фронтом» на Полтавщині, знаю як великого літературного трудюба, скромного і вдумливого поета.

Його книжка поезій «Пролог до пісні» — це справді гарячі й трепетні думи про славний шахтарський край і його людей, з якими він пліч-о-пліч працював, добуваючи чорне золото для Батьківщини.

«Пролог до пісні» засвідчує високу поетичну культуру, високу працездатність, високу ідейність. Як поет, Юрій Сліпко сповнений творчих сил і готовий словом своїм щирим, серцем своїм вірним послужити українській радянській літературі» [12].

Особливо переймався долею Юрія Сліпка письменник із міста Старобільська Іван Савич. Адже, його перша книга теж мала вийти ще у 1941 році, а побачила світ із запізненням майже на два десятиліття, тобто в 1957 році. До того ж Іван Савич досить добре розумів характер Юрія Васильовича, якого тривалий час гнітили сумніви про доцільність повернення до літературної праці, тому й з великим людським бажанням сприяти творчості побратима він пише в рекомендації: «Хоча через обставини життя Юрій Сліпко поки що автор лише однієї поетичної книжки, але для професійного рівня його поезій високий. Та головне в тому, що за своїм світоглядом, колом життєвих інтересів, цілеспрямованістю поезія Юрія Сліпка... присвячена насамперед возвеличенню радянської людини, пройнята високими почуттями гуманізму.

Мислить, як поет, Ю. Сліпко образно, передає свої почуття схвильовано. Що ж

Повз вуха.
Співали мотори,
Гуділи мотори,
Ніби вітрів завірюха.
Втоми не чути:
Втоми нема [35, 58].

Його портретна характеристика підпорядкована головному — зображенню виробничого процесу в сільському господарстві та прагнення бути першим у змаганні:

...М'язи, як криця,
Очі — жага,
Обличчя —
Квітне маком.
Завжди попереду,
Коли змагається
Такий тракторист Яків [35, 58].

Тематично близьким до лірики соціального забарвлення є поетичний цикл «Тріумф міста». Однак за жанровими ознаками він тяжіє до ліро-епіки, адже тут наявна сюжетна лінія, осмислюється значний історичний період від громадянської війни до початку 30-х років. За цей час місто змінилося ще й тому, що кращим стало життя людей:

— Подивись, як живу!
А, признатись, ніколи не мріяв,
Що от я — сталевар —
аж на третій поверх заберусь,
Що Олеся моя,
водограями звуків зогріє
Мені серце, що Гриць
командиром буде індустрії,
Що колись закипить
моє місто в такому от русі! —
Так Семен говорив.
Мандрівник же притишено слухав.
І у нього в очах пробігали,
як тінь, промінці
Різнобарвних думок:
про огненних боїв завірюхи
І про радість оцю, і про дні
незабутні оці [36, 18].

Викликають захоплення виражальні засоби опису міського парку, слухання музики, навіть її певний дисонанс із ранковими гудками, які теж свідчать про соціальну домінанту:

Геніальний Шопен,
у серпанок сумний одягнувшись,

Заспівав серенаду...
З гучномовця Бетховен співа...
Поспішають усі сполоснути
у кисневі «душу»,
Бо уранці гудки стоголоса накажуть:
— Вставай! [36, 16—17].

У 30-ті роки для Ю. Сліпка також близькою була патріотична тематика. Її публіцистичність теж зумовлена ідеологічними умовами тих часів. Але, навіть поетичні рядки, що врешті-решт завершувались широко вживаними ідеологемами про загрозу ворожій навали, містили значний поетичний потенціал образотворчих та виражальних засобів, як, наприклад, у віршах «На кордоні», «Сполох»:

Зненацька
постріл...
Й одразу за ним
сурма бризнула
мідним акордом...
Замахали,
мов крилами
ковдри...
Швидко мчались
у безвість хвилини...
Метушились бійці,
одягаючись —
там
надворі —
в темноті —
ворог... [34, 33].

Урбаністичні мотиви істотно переважають у поетичних творах Юрія Сліпка періоду 30-х років. Сільський юнак, який тільки недавно приїхав до міста Дніпропетровська, постійно захоплюється ним, відчуває його неповторність, соціальні зміни, але разом із тим, можливо неусвідомлено, автор розуміє згубну роль міста в деформації особистості, підпорядкування її бажань, інтересів, навіть почуттів спільній меті, що у вірші «День» експресивно виражається спонукальною мовною формою «Ну!»:

Я люблю оцей день,
що крокує по чистому бруку
Мого міста й полоще бетон,
і асфальт, і серця;
Я люблю оцей день,
що у кожну віконичю стука
І галопом летить
по гладеньких гранітних торцях;

Я люблю оцей день,
що обтерши зірки із блакиті,
Позмітавши із лиць
щонайменшенькі залишки сну,
Заряджає серця,
першокласною кров'ю налиті,
І наказує так (і наказує кожному):
— Ну! [22, 28].

Але і в місті ліричний герой Юрія Сліпка залишається невинним романтиком, ніжним і тремтливим юнаком та ще й з «Книгою пісень» українського письменника і мислителя Григорія Сковороди:

А може я й ніжний?
Вона ж говорила,
що я — як весна;
Вона ж говорила,
Що юності крила
У мене широкі;
що я, мов у снах
Так тепло шепчу їй
Про клени і туї,
І «Книгу пісень»
нерозлучно ношу;
І ніжно, як літо,
Як яблуні квіти
Листи, через день,
їй додому пишу [22, 29].

Якщо зважити, що цей вірш написано у 1934 році, тепер можна тільки захоплюватись духовно багатим поетичним світом Юрія Сліпка, який, на жаль, потім зазнав насильства і був віроломно деформований тоталітарною дійсністю, однак не знищений. Навіть у табірній неволі не міг не висловити патріотичні почуття, в яких туга й біль за рідним краєм та віра в перемогу над ворогом — німецьким фашизмом, що звучить у віршах «Материн прокльон» (1943 р.) та «Музичний гомін піль...» (1947).

Поет подумки з тими, хто захищав рідну землю, хто став визволителем і улюбленим героєм для багатьох народів. Можливо, з почуттями радянських бійців поєдналися й поетові думки, адже більше десяти років він не бачив рідної землі:

Зазирила закохано в очі
Чорнобривка вродлива мені.
А сказав я рішуче:
«Не хочу!»
Прямо в очі вабливо сумні.
І додав:
«Україну далеку

Я не годен забути ніде!»
І пішов у розстріляну спеку,
Засмутивши те личко бліде... [31, 51].

Епітет «розстріляна спека» можна пояснити не тільки як відгомін недавніх жорстоких боїв, але й ту постійну загрозу, яка чатує на чужині. Поезія «Північна балада», що створювалася впродовж тривалого часу (1947 — 1963 рр.) має чітко виражену автобіографічну основу. Літературознавець Іван Білогуб писав: «Вірші Юрія Сліпка своєрідні, як і його доля. Вони у великій мірі продиктовані нерадісними обставинами особистого і народного життя, спогадами і роздумами про них. Це почуття й переживання поета про пережите, бачене. Те безрадісне минуле за колючим дротом тяжіє над поетом. І коли ми вели з ним розмови про нові вірші, він з болем мовив про свої почуття, про згнаньблену тоталітарною державою його молодість, пограбовану любов, у зародку вбите слово» [3, 26].

У Магаданській області Юрій Сліпко провів десять довгих і тяжких років ув'язнення, але у його поетичних рядках відображено глибинні почуття, які викликала зустріч із найріднішим — українською піснею. Її заспівала «маленька дівчина проста». Тоді поет зрозумів, що в неволі зміг зберегти найдорожче — свій духовний світ, в основі якого — народний гуманізм:

Я забув покару долі
Та недохліб'я десять літ,
І за свої пекельні болі
Не звинуватив цілий світ [31, 54].

Тому й стали ці відчуття складником його життєвої і творчої долі назавжди:

І хоч понині невідомі
Ні ймення дівчини, ні вік —
Вона, мов рідна, в мене в домі,
І буде рідною повік [31, 54].

Хоча під впливом ідеологічного засилля рання творчість Юрія Сліпка була позначена деякою художньою вторинністю, стилістичними недоглядами, деякими недоречностями, коли при соціальної значущості теми і відповідному пафосі знижувалася художньо-естетична вартість поезії, однак громадський темперамент митця нерідко поєднувався із філософською заглибленістю, із прагненням збагнути сутність

суспільних явищ, морально-етичними та естетичними засадами гармонійних взаємин людини і природи аж до заперечення самої антигуманної сутності будь-якого насильства та тоталітаризму.

Кінець 40-х та 50-ті роки були далеко не найкращим періодом у розвитку української поезії. Літературні твори відображали парадно-помпезний фасад зовнішнього благополуччя та удаваної безхмарності, які декларувалися методом соціалістичного реалізму, що був побудований виключно на одній ідеології.

Однак після демократичних змін у суспільстві, які особливо стали помітними в кінці 50-х років, поступово розгортається громадське й культурне життя.

Письменники найстаршого покоління теж висловлюють прагнення до справжності в мистецтві своїми новими творами, як, наприклад, Максим Рильський у збірках «Голосіївська осінь» (1959 р.), «Таємниця осіннього листа» (1963 р.), Павло Тичина у «Срібної ночі» (1964 р.), Андрій Малишко у «Полудні віку» (1960 р.), «Дорозі під яворами» (1963 р.).

Тоді ж все гучніше лунає голос письменників, духовний світ яких був zdeформований найбільше, бо вони багато років перебували в ув'язненні, були зневірені в будь-якій перспективі своєї майбутньої творчості, як і самого життя. Також треба брати до уваги той факт, що будь-яких зв'язків з Україною, а особливо з літературним процесом, вони теж не мали. Нелегко повернутися до літературного життя було тим, хто в 30-ті роки так і не встиг видати першої збірки, а мав тільки поодинокі публікації в періодиці. Як відомо, після багатолітнього ув'язнення, повернувся до творчого життя сатирик Остап Вишня, поет Василь Мисик, гуморист Олександр Ковінька, літературознавці Петро Колесник та Євген Шаблювський. Але усі вони були авторами багатьох книг ще до арешту, а Юрій Сліпко не встиг видати навіть першої книги. До того ж він був заарештований, коли йому виповнилося тільки двадцять три роки. Тому його повернення до літературної праці було дуже важким, особливо з точки зору психології творчості, бо літературні ровесники (наприклад, Андрій Малишко) за ці роки стали відомими письменниками, авторами багатьох книг.

У своїй першій книзі Юрій Сліпко хронологічно окреслює кожний поетичний твір, а їх часовий діапазон сягає аж тридцяти п'яти років. Але ж це не вибране, а тільки перша книга автора, яка засвідчила по-своєму унікальний випадок в історії української літератури ХХ століття. Навіть у письменника з міста Старобільська Івана Савича, що теж відбував несправедливе покарання (1948—1956 рр.), перша книга «З вічних джерел» побачила світ у 1957 році. До того ж у ній вміщено чимало поезій 50-х років.

Першу книгу свого побратима по творчій долі Іван Савич оцінив так схвально і захоплено в газетній рецензії «Пролог високого звучання», зазначивши, що це справжня поезія, а рецензована книга — тільки початок, тільки пролог до нових творчих дерзаних: «І щиро віриш цьому, адже поет любить наше життя, впевнено дивиться в майбутнє» [17].

Письменник з міста Северодонецька Йосип Курлат теж звертає увагу читачів на нелегкий життєвий і творчий шлях Юрія Сліпка, пафосно зазначаючи: «Пісня повернулася до людей. Її крила не зламала біда — навпаки, вони більш зміцніли для високих польотів» [5].

Не залишилася осторонь поетичного дебюту і газета «Літературна Україна», де Іван Трійняк зазначав: «Силою, що не дає зів'язнути поетовому серцю, людському серцю, був і є рідний край. Багато поезій вплив митець у вінок Батьківщині, оспівуючи її героїчні традиції, славне сучасне... Край рідний живить духовними соками, знімає втому, додає «жаги і снаги», надихає на працю, заспокоює й кличе» [39].

Про рідний край, маючи на увазі Полтавщину, писав і сам Юрій Сліпко в листі до Петра Ротаца, підтверджуючи поетичними уривками: «У 1947 році, після багаторічної вимушеної перерви, написав я вірш «Ранок», де між іншим:

Задивились у Ворсклу гінки явори,
А лоза ще дримає, укутана в тіні...

Пізніше, у 1961 році, Полтавщина «поселилася» в іншому вірші:

Серце знову химерить —
Сміється і мліє неначе.
Воно стрілося з давнім,
Ступило в полтавські степи,

Де над нивами день
Розливає олію гарячу,
Вітровіння гарцюють,
Мандруючи вбрід без тропи...

І в поезії, початій зовсім недавно і ще не докінченій, теж звучить полтавський мотив:

І як пшениця доспіває,
І як сталяться лемеші —
Моя Полтавщина співає
Високозвучно, від душі...

І в іншому вірші, зовсім на донецьку тему, прослизає «полтавська рисочка»:

Я ще не відав, як їх звати,
Яка земля хлоп'я родила, —
Степи таврійські, чи Карпати,
Чи Полтавщина серцю мила...

Отже, «полтавської рисочки» у мене не бракує. І не бракуватиме. Я навіть мрію доживати віку на Полтавщині, або ж і в самій Полтаві» [15, 232].

А у кіровській міській газеті «Рабочее слово» Л. Мілютіна справедливо наголошувала, що рідним краєм для Юрія Сліпка вже вісімнадцять років також є Луганщина: «Людям Донбасу, їх праці і життю присвятив він кращі свої вірші: «Гуцул у Донбасі», «Скарб», «Катруся», «Епічний триптих». Немає в рішучих рядках ефективних красивостей, немає надуманості, є сувора правда життя. Донецький степ зустрічає хлопців-гуцулів не музикою й квітами, а луною паровозних гудків, салютом спаленої сталеварами ночі. «По тисячі доріг ішли у шахтарі...». Поет вдячний шахтарям-побратимам, які напували його із своїх фляг, не давали всохнути джерелу поезії від втоми і спраги. Тема праці взагалі і шахтарської в тому числі — одна з основних тем...» [9].

Аналізуючи поетику ліричних творів Юрія Сліпка, дотримуємося тих засад, що розмежування лірики на громадянську, пейзажну, інтимну, філософську досить умовне, адже насправді всі ці групи інтимізовані. До того ж, ліричний герой не ототожнюється з поетом, з його душевним станом, однак між ними існує естетична єдність, певний естетичний ідеал, виражений у тексті віршованих творів.

Об'єкти художнього зображення також близькі до ключових образів, які на думку літературознавця Е. Соловей у творчості

поета є своєрідними «концептами» буття і реконструкція світорозуміння такого поета на основі цих образів матиме високу міру достовірності [38, 300].

Серед ключових образів, окрім сфери природи, можуть виділятися також ключові образи із сфери інтимних почуттів, відчуття рідного краю, а також у художньому відтворенні праці.

У поетичному творі «Слово про комбайн» справді переважає художнє відтворення процесу праці, тобто дії одного з основних знарядь праці шахтаря — вугледобувного комбайна. Юрій Сліпко, який сам багато років віддав шахтарській праці, зміг віднайти високохудожні, хоча не завжди реалістичні, а ідеалізовані, образотворчі засоби.

Поет постійно наголошує, що шахтарська праця нелегка, але ж в ній теж є своя краса, як і в образах рідного Донбасу. Тому шахтарі так люблять прикрашати землю, саджати дерева, вирощувати сади:

Та в шахтарів і яблуні в пошані,
І виноград виткий без перепон
Плете вінки із пролистів і грон
То по дворах, то просто на паркані.
А матері, та доні, та дружини
Коло домів злеліяли жоржини,
І від бузку аж весело стає.
Уже й естет столичний не закине,
Що невродливе, сіре, негостинне
Оце шахтарське селище моє [29, 7].

У просторових вимірах рідний край для ліричного героя Юрія Сліпка є, насамперед, Полтавщина, де він народився і зростав до двадцятилітнього віку, і разом із тим — Луганщина, бо тут пройшли двадцять років його повноцінного і повнокровного життя після повернення із ув'язнення. Але поетичний образ значно виходить за межі конкретних географічних орієнтирів, бо він не має чітких часово-просторових меж. Разом із тим для ліричного героя розуміння поняття «рідний край» асоціюється з рідною землею, з Україною, історичним минулим її народу. Наперекір тодішнім ідеологічним догмам Юрій Сліпко намагався художньо осмислити все краще й найбільш істотне з історичного досвіду народу, його волелюбність, героїзм, несхитність у боротьбі й, водночас, працьовитість, ніжність,

милосердя у стосунках з рідними людьми, любов до прекрасного.

У вірші «Музичний диптих» опоетизовано давній народний музичний інструмент — бандуру, бо пісня теж є складником національного характеру та світовідчуття для всіх українців:

Немарно ж — ні! — сліпі Бояни
Із українських міст і піль —
І галичани, і кияни —
Ділили з нею тугу й біль [24, 30].

Не випадково тут акцентується увага на етнічній та історичній єдності українців з Галичини, і з Наддніпрянщини та відбиття історичного досвіду в авторській само-свідомості:

І я ті звуки сивоброві
Збирав до серця день при дні,
І запрозоривсь від любові,
Яка скраша й мої пісні [24, 30].

Споріднені мотиви знаходимо й у вірші «Довголіття», де теж возвеличується народна поезія та її значення в духовному житті, в збереженні ідентичності нації:

І хоч віки стирали дати,
Забули авторів балад —
З них гомонять вкраїнські Данте
Словами вічними, без вад.
І їх краса не полиняла,
І не померкла їхня суть,
Бо люди їх охороняли,
У вічність думи їх несуть [24, 35].

Отже, невеличкий ліричний вірш утверджує концептуально вагомий зміст, що надає поезії філософського спрямування.

В українській поезії тема природи — одна з найпопулярніших і найбільш розроблених. У творчій палітрі Юрія Сліпка вона, безперечно, посідає вагоме місце. А друга поетична збірка невідповідно названа «Зелена фантазія».

Пейзажна поезія завжди намагається відобразити ті взаємини між людиною і природою, які складаються в процесі удосконалення самої людини, формування її світогляду.

Природа для поезії — джерело так званих вічних тем та мотивів, які щоразу відкриваються своєю гостротою та актуальністю. Юрій Сліпка по-своєму підходить до проблем сучасної лірики, бо спілкується

з природою по-своєму, не опосередковано, не споглядаючи її збоку, вона присутня в ньому як внутрішнє наповнення душі:

Я тут гість і не гість —
Мимоволі ж бо все помічаю:
Що засохлі ґрунти
Зачекались вологи-дощу...
А як вийду у степ —
Ніби юність щоразу стрічаю,
Ніби сиві літа
У криниці живій полощу [29, 69].

На думку літературознавця Елеонори Соловей, для української філософської лірики особливо характерні ключові образи із сфери природи. Одним із таких образів, одночасно універсальних і конкретних, індивідуально-авторських і загальних, є образ саду. Сад — це найдосконаліше із обжитої і олюдненої частини світу. «Стосовно української філософської лірики образ саду може бути виразним підтвердженням системного характеру не лише творчості філософського поета, а й цілої національної філософсько-поетичної традиції (за всієї співвідносності з традицією світовою, в яку перша входить на основі системних зв'язків іншого, наступного порядку)» [38, 305], — зазначає дослідниця.

Очевидно, що «сад» як слово і як поняття належить до тих, котрі з часом накопичують у собі змістовий та поетичний потенціал. І найкращим підтвердженням є «Сад божественних пісень» Григорія Сковороди, «Садок вишневий коло хати» Тараса Шевченка, образ саду в поезії Володимира Свідзинського, сад Максима Рильського та Леоніда Первомайського аж до «Вікна у сад» Ірини Жиленко.

Виразно звучить образ саду і в поезії Юрія Сліпка. Як правило там відбуваються найпрекрасніші дієства на землі, бо сад виступає як оборонець ніжності, любові:

Де конвалії в саду і спориші,
Там, де тиша і немає ні душі,
Неспокійна і чутлива, мов струна,
У замрію чорнобривка порина.
Чорнобривці тій у сукенці новій
Гладить плечі свіжий вітер-легковій,
А здається, ніби юний чорнобрив
Непрочитаною казкою укрив... [29, 44].

Образ саду є ключовим і в диптиху «Тріумф міста», який за місткістю і силою художнього відображення, музично-пісенною ритмомелодикою, одухотвореними образами природи і людської душі виступає як символ самого життя:

А в старезнім саду
Сяйнолиста шепталася зелень,
Хлюпогіла блакить
Між наметами верб і беріз,
Визирали квітки
З кольористих щасливих поселень,
Де пахучий бузок
Повноліття своє переніс,
...І смеркання прийшло,
Розкропивши над земами роси
І краплистий, мов дощ,
Чарівний весняний зорепад.
Рокотали бандури —
Єднали з легендами душі,
Щебетали скрипки
Велемовні, жагучі слова [29, 92].

Отже, образ саду в Юрія Сліпка зазнає помітного розвитку щодо поетичного змістового потенціалу, і водночас виражає свій традиційний характер (вічність прекрасного), бо, на думку М. Бахтіна: «Життя слова — в переході з вуст до вуст, з одного контексту в інший контекст, від одного соціального колективу до іншого, від одного покоління до іншого покоління. При цьому слово не забуває свого шляху і не може до кінця звільнитися від влади тих конкретних контекстів, у які воно входило» [2, 346].

Ліричний герой усвідомлює себе у житті, пізнає свої духовні джерела, ототожнює людське життя з живими процесами природи. Модель людського життя і модель буття природи існують не відокремлено одна від одної, а творять між собою гармонію:

Побреду через трави
Й куделі бузкового диму
В пелюсткову зав'язь,
По котрій з зими голоднів:
Може, пісню оздоблю
В зелені мелодії й рими
Та пуцу у плавбу
На глибинні фарватери днів [29, 49].

Пейзаж завжди несе в собі не тільки якусь національну атрибутику чи просто місцевий колорит, він виражає психологію національного мислення, національний

світогляд. Ця чиста й велична любов до рідних місць, до куточка землі, де виростав, відкриваючи для себе народну душу, красу слова, джерела пісні, історію свого краю, породжує таку ж світлу і високу любов до місць, які стають предметом поетизації:

Ми забрели у ніч,
цвяховану зірками,
Де сонну оболонь
воложила роса.
І верби та лоза ступали
поруч з нами,
І лагідна Лугань тужила
за човнами,
І блідий молодик
до круч перевисав [29, 70].

У Юрія Сліпка майже немає пейзажу поза людиною. Він для поета — людські почуття, пізнання таємниць світу, образний вияв філософських концепцій. Природа виступає не тільки як істинність естетична, а як віра в людину, що живе в світі природи, тобто краси, і сама стає красивою у своїх діяннях:

Суховії шарпають стеблину,
На суцвіття липне кушпела,
А вона змагається — не гине,
Та тендітна квіточка мала.
Гасить спрагу голодно росаю,
Як настане скрута на дощі,
Та вкрива завалище красою,
Де й тернові гинули куші.
Так і слід чинити: у негоді,
На безхліб'ї, у лихій біді,
На руїнах хати, на безводді —
Не втрачати сили молоді [24, 33].

Філософія залежності природи від людини виявляє й соціальний аспект. Хто ж краще оборонить життя, аніж людина праці, яка щодня творить його своїм трудом? Хто б не була вона за фахом — поет, хлібороб чи інший представник найсвятішого братства трударів.

Про концептуально-світоглядне узагальнення свідчить і найхарактерніше для Юрія Сліпка поєднання конкретно-зримого, сьогоденного із першопочатковим та вічним.

Спілкування з природою викликає в ліричного героя діяльну силу. Він не тільки милується красою довкілля, але й намагається захистити її. Інколи подібне бажання надає ключовому поетичному

образу людських рис, тоді річка має повне право на монолог, навіть висловлює нарікання поетам, які, «угорнувши в лірику ракети», забули про найпрекрасніше й найпотрібніше на землі — водні артерії:

Я — відомо —
Річка непомітна,
Не була могутньою
повік,
А текла ж охайна
і заквітна,
Як міжгірний
студжений потік.
А тепер я болю
не загою
За свою понищену
красу,
За багно,
приховане кугою,
Що його століття
вже несуче.
І за те, що пісня
солов'їна
Наді мною майже
не луна,
Що, змілівши —
лозам по коліна, —
Вже не бавлю
хвилею човна [29, 45—46].

Поет хоче, щоб цей голос почули, а від такого бажання його поезія прагне до вічної гармонії в стосунках природи та людини.

Уже на початку свого творчого шляху Юрій Сліпка виявляє себе як тонкий проникливий лірик, здатний показати ліричного героя як особистість у високому почуттєвому стані, де любов виступає гуманізуючою духовною силою далекою від егоїстичних пристрастей. Підтвердити вищесказане можуть вірші «Тебе, чорнявко темноока...» (1930 р.) та «Не спіши огудити» (1934 р.), які він умістив у першу збірку «Пролог до пісні».

Інтимна лірика Юрія Сліпка возвеличує людину, а інтимні почуття підносять з глибин людської душі все найсвітліше, найчистіше. У вірші «Малюнок смутку» дізнаємося, що ліричний герой через незалежні від нього причини «з коханням знався небагато», і тому його літа «не запахнуть квітами волошок».

Подібні мінорні мотиви нерідко вплітаються в інтимні поезії і, як правило, ви-

кликані тривалою розлукою між люблячими серцями. Однак інтимні почування активізують духовні сили людини, навіть окрилюють її:

І ми з тобою стрілися потому,
І ти не скаржилась. І я узнав,
Що недаремно в гаї золотому
Тебе ото лебідонькою звав [29, 71].

На своєрідній антитезі антономічної пари побудовано інтимний вірш «Імпровізація», вживання її максимального вмотивоване, бо в поетичному описові чи роздумові, який має висхідний розвиток, антономічні пари понять чи дії відповідають більш високому рівневі експресії. Експресивна напруга особливо виражається в першій строфі:

Не посмійся, коли мовчатиму
Після зливи жадливих слів,
Я мовчанням тобі кричатиму
Те, що мовити не посмів [29, 59].

Отже, антономічна пара «мовчатиму — кричатиму» підсилює суб'єктивність думки переживання і вивершується в решті-решт у ще одну антитезу «мовчатиму — стрічатиму», яка надає почуттям ліричного героя неповторних індивідуальних рис:

Все одно я й тоді мовчатиму
Від такої тяжкої гри,
Все одно я тебе стрічатиму
В найстуденіші вечори [29, 59].

Душевна драма чуттів ліричного героя не абстрагована від реалій дійсності, від часу. Розвиток художньої думки в інтимних віршах нерідко виявляє причинну залежність між людиною і світом, не обмежується почуттями однієї особи:

Нерозлучна зі мною
Та подруга вірна, хороша —
Мій найкращий набуток
За роки шукань і трудів.
І вже більшого блага
Я в долі своєї не прошу —
Аби лише з нею
Трудився, творив, молодів [29, 65].

У Юрія Сліпка серед ключових образів із сфери художньої творчості необхідно виділити такі: добро, віра, пісня, мова Кобзаря, любов, слово-зброя, пісня

України, поезія-відрада. Окрім пісні (це поняття вживається найчастіше), також зустрічаються назви народно-поетичних жанрів, таких як балада, дума.

Поняття «пісня» виступає в кількох значеннях: як назва народно-поетичного жанру, як музичний твір, як символ національної духовної культури та рідної мови. Літературні твори в розумінні ліричного героя, що асоціюється з автором, теж часто названо піснями, а сам процес художньої творчості — співом.

Із фольклорною традицією також сполучені інші філософсько-поетичні символи: річка, зерно, ліс, земля. Отож, у колі ключових образів та символів досить виразно окреслюється тип духовності, співвідносний з поняттям національного характеру [38, 300].

Усе це дає підстави стверджувати, що художнє світобачення Юрія Сліпка формувалося на ґрунті українського фольклору, його слід розглядати як ознаку найвищого рівня виявлення національної культури.

Незважаючи на те, що 23-річним Юрій Сліпко був заарештований і будь-яких прямих духовних зв'язків з Україною не мав, але, хоча й опосередковано, він не втрачав приналежності до рідної культурної стихії. Вона продовжувала жити в його свідомості народно-поетичними символами і не дала згаснути вродженому літературному таланту:

Несамохіть рубав модрини,
Та не зневірився й тоді:
Пісенним вітром з України
Тупив жало своїй біді.
І я допевнився криваво,
Що самота мене не вб'є,
Поки співати маю право,
А в Україні пісня є [29, 17].

Із часом поетична творчість стає для Юрія Сліпка найбільш органічним виявом його національного характеру, що трансформується в образ літературного героя:

«...Ми ще наступимо на лжу,
В непам'ять кинемо обмову
І переступим ту межу,
Де зясніють душі знову».
...А все те мовила мені
Моя поезія-відрада,

Бо їй бескеття льодяні —
Не неподолана завада [29, 15].

Звісно, що в період ув'язнення поет був ізольований від літературного процесу, однак рідна мова залишалася в його світовідчутті активним естетичним чинником. При цьому найважливішим є положення про теорію поетичного символу, яку глибоко розробив ще Микола Костомаров.

На відміну від образу (що може бути позанаціональним), символ виявляє свій зміст передовсім не через перенесене значення, а через встановлення національних, культурних та інших чинників, завдяки яким осмислюються його асоціативні зв'язки. Звідси — символіка кожного народу, глибоконаціональна, зрозуміла лише в межах цього середовища і не може бути до кінця пізнана іншим народом.

При цьому зауважимо, що етносередовище на рідній землі може трансформуватися в мікро-середовище, тобто певною мірою сформовану національну самосвідомість окремого індивіда. Подібне спостерігаємо в художньому світовідчутті поета Юрія Сліпка, для якого духовним джерелом тривалий час було живе народне мовлення українців-каторжан з різних місцевостей України:

Говірки їхні теж
ввійшли із ними в лави
І сплавилися там
в високозвучний сплав.
А я добро оте
барвисте і яскраве
До серця пригорнув
і в голови поклав...
Тоді я забринів,
неначе став багатим,
Чи крил собі набув,
чи повернув літа.
То ж мова Кобзаря,
ламаючи загаги,
На віче всеземне
орлино заліта! [29, 66].

Індивідуальна творча манера поета — це насамперед вміння його обирати свою проблематику, тематику, свої жанри, той емоційний темпоритм, образи, тропи, лексику, в яких по-справжньому художньо реалізувалися його духовні ідеали.

Домінуючі риси поезики Ю. Сліпка — це взаємопроникнення публіцистичності

та ліричності, філософічності та епічності, взаємопроникнення основних начал лірики, емоційність, образний поліфонізм.

Кожен період творчості Ю.Сліпка вирізняється певними художніми критеріями, відчуттям часу й простору, духовністю, стильовими ознаками, смисловими інтонаціями. Творчий голос поета еволюціонує під впливом духовної свободи, забарвлюючись громадянськими, філософськими, етичними, інтимними мотивами. Звідси — розмаїття тематичних обріїв автора. Це — батьківщина «велика» (Україна) і «мала» (Полтавщина і Луганщина), честь, совість, щастя, роль і призначення поета, естетика праці, пам'ять, як необхідна основа морального досвіду в етносі народу.

У творах Ю.Сліпка помітні пошуки ліричного руху й динаміки, прагнення зміни інтонаційного ладу творів — від піднесеного до роздумливого. У більшості творів пейзажної лірики проглядається одухотворення природи через безпосереднє спостереження, через своєрідне злиття стану душі людини та стану довкілля.

На початку 60-х років поета все більше захоплює нова концепція вираження художнього слова. Вона будила свідомість, кликала на роботу сумління і чесну в ім'я торжества добра і краси, в ім'я тих високих ідеалів, які перед художнім словом стояли в усі часи. Тоді ровесник Юрія Сліпка вже визнаний поет Андрій Малишко закликав: «Всю палітру людських емоцій, все багатство переживань, як у сонячному фокусі, треба зображати в поезії. Глибоко художня, справжня лірика, що оспівує людські почуття — любов не відводить людину вбік від життя, навпаки, вона вчить глибше пізнавати світ, виховує в ній почуття благородності, чесності, добра, моралі... Коли поет живе життям народу, тоді особисте так чи інакше переплітається з громадянським, стає від нього нероздільним» [8, 109].

Життєвий шлях і творча спадщина Юрія Сліпка в контексті розвитку української літератури ХХ століття є і типовими, і разом із тим унікальними. Зазнавши жорстоких сталінських репресій на самому початку літературної творчості, Юрій Сліпка був насильницьки відторгнутий з літературно-мистецького життя України. Однак, зберіг в собі творче світобачення, яке сформувалося на основі

національного образу світу. Тільки через двадцять п'ять років він повернувся до повнокровної та повноцінної літературної творчості.

Разом з тим значний інтерес становить ранній період творчості митця, який він розпочав вісімнадцятилітнім у 1930 році. Вже на початку свого творчого шляху Юрій Сліпка виявляє себе як тонкий проникливий лірик, який здатний показати ліричного героя як особистість у високому почуттєвому стані, де любов виступає гуманізуючою духовною силою далекою від егоїстичних пристрастей.

Хоча під впливом ідеологічного засылля рання творчість Юрія Сліпка була позначена деякою художньою вторинністю, стилістичними недоглядами, деяким чином недоречностями, коли при соціальной значущості теми і відповідному пафосі знижувалася художньо-естетична вартість поезії, однак громадський темперамент митця нерідко поєднувався із філософською заглибленістю, із прагненням збагнути сутність суспільних явищ, морально-етичними та естетичними засадами гармонійних взаємин людини і природи аж до заперечення самої антигуманної сутності будь-якого насильства та тоталітаризму.

У ліриці Юрія Сліпка чітко прослідковуються суб'єктно-об'єктні відношення між ліричним героєм та художньою дійсністю, що виражаються основними взаємозалежними поняттями: ліричний герой — світ природи; ліричний герой — рідний край; ліричний герой — трудова діяльність; ліричний герой — творчість.

Ліричний герой у поезіях Юрія Сліпка — це його сучасник. Він любить життя, прагне наполегливою працею заслужити довір'я товаришів. Звісно, якщо говорити про подібну проблематику, без застороги про вплив методу соціалістичного реалізму не обійтись. Однак, варто визначити головне, що в образі людини-трудівника на першому місці не спрощене відображення виробничих процесів чи трудової діяльності, а духовне збагачення, прагнення до морального вдосконалення та набуття високих естетичних ідеалів.

У просторових вимірах рідний край для ліричного героя Юрія Сліпка є, насамперед, Полтавщина, де він народив-

ся і зростав до двадцятилітнього віку, і разом із тим — Луганщина, бо тут пройшли двадцять років його повноцінного і повнокровного життя після повернення із ув'язнення. Але поетичний образ значно виходить за межі конкретних географічних орієнтирів, бо він не має чітких часово-просторових меж. Разом із тим для ліричного героя розуміння поняття «рідний край» асоціюється з рідною землею, з Україною, історичним минулим її народу.

Ліричний герой усвідомлює себе у житті, пізнає свої духовні джерела. Модель людського життя і модель буття природи існують не відокремлено одна від одної, а творять між собою гармонію.

Художня цінність, багатство поетичних засобів, морально-етична та естетична проблематика є свідченням самобутності й оригінальності творчого доробку Юрія Сліпка, який по-своєму збагатив художню палітру літературно-мистецького життя Луганщини і тому заслуговує як на вивчення на уроках літератури рідного краю, так і на подальше дослідження.

Примітки

1. Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики. — М. : Искусство, 1975. 2. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского. — М. : Худож. лит., 1972. 3. Білогуб І. Літературно-краєзнавча Луганщина. — Луганськ : Світлиця, 1994. 4. Захлебін П. Очима і серцем сина // Донбас. — 1966. — № 3. 5. Курлат Й. Повернення пісні // Комуністичний шлях. — 1966. — 1 червня. 6. Лист Олесея Гончара до Юрія Сліпка від 4 квітня 1966 року. — Державний архів Луганської області. — Ф. Р-2703. 7. Лист Юрія Сліпка до Олесея Гончара від 17 травня 1966. — Державний архів Луганської області. — Ф. Р-2703. 8. Малишко А. Думи про поезію. — К., 1959. 9. Милотина Л. Зрелість поезії // Рабочее слово. — 1966. — 10 апреля. 10. Науменко О. А пісня лишилася... // Літературна Україна. — 1970. — 16 січня. 11. Неживий О. І. Луганщина літературна. — Луганськ : Світлиця, 1993. 12. Особова спра-

ва Сліпка Ю.В. — Архів Національної Спілки письменників України. 13. Ротач П.П. І слово, і долі, і пам'ять: Статті, дослідження, спогади. — Полтава : Ворскло, 2000. 14. Ротач П. П. Сліпко Юрій Васильович // Архіви України. — 1968. — № 5. 15. Ротач П. П. Юрій Сліпко // Ротач П.П. Колоски з літературної ниви. — Полтава : Полтавський літератор, 1999. 16. Савич І. На вічі велелюдному // Літературна Україна. — 1971. — 22 червня. 17. Савич І. Пролог високого звучання // Луганская правда. — 1966. — 11 мая. 18. Савич І. Крізь суворі випробування // Савич І. Розвідники весни. — Донецьк: Донбас, 1987. 19. Савич Іван. Таким його знали... / Літературна Україна. — 1987. — 6 серпня. 20. Сліпко Ю. Говорила мені сербіянка // Кадиевский рабочий. — 1961. — 21 марта. 21. Сліпко Ю. Гуцул у Донбасі // Вітчизна. — 1961. — № 11. 22. Сліпко Ю. Два вірші // Зоря. — 1934. — № 4. 23. Сліпко Ю. Донецький етюд // Літературна Україна. — 1962. — 26 червня. 24. Сліпко Ю. Зелена фантазія: Лірика. — Донецьк : Донбас, 1968. 25. Сліпко Ю. Катруся // Кадиевский рабочий. — 1959. — 18 октябрю. 26. Сліпко Ю. Маленька скрипачка // Прапор. — 1964. — № 10. 27. Сліпко Ю. Марш // Нова генерація. — 1930. — № 8—9. 28. Сліпко Ю. На кордоні // Зоря. — 1932. — № 10—11. 29. Сліпко Ю. На люднім вічі: Лірика / Упоряд. М. Чернявський. — Донецьк: Донбас, 1971. 30. Сліпко Ю. Пісня // Зоря. — 1934. — № 7. 31. Сліпко Ю. Пролог до пісні. — Донецьк : Донбас, 1966. 31. Сліпко Ю. Радість; «...Хоч вузька Лугань і тихоплинна» : Вірші // Донбас. — 1965. — № 6. 32. Сліпко Ю. Святковий етюд // Зоря. — 1962. — № 5. 33. Сліпко Ю. Сонячна симфонія // Вітчизна. — 1964. — № 7. 34. Сліпко Ю. Сполох // Зоря. — 1932. — № 7. 35. Сліпко Ю. Тракторист Яків // Зоря. — 1932. — № 5. 36. Сліпко Ю. Тріумф міста // Зоря. — 1934. — № 2. 37. Сліпко Ю. Хоч вузька Лугань // Донбас. — 1964. — № 6. 38. Соловей Елеонора. Українська філософська лірика. — К. : Юніверс, 1999. 39. Трійняк І. Щедрість і доброта почуттів // Літературна Україна. — 1967. — 24 березня. 39. Франко І. Із секретів поетичної творчості / Зібр. тв.: У 50 т. — К., 1981. — Т. 31. 40. Чернявський М. Поезія правди і болю // Наша газета. — 1992. — 26 травня.

The article deals with the problem of depicting Yurii Slipko life and career. Main attention is being paid to the peculiarities of his poetic writings in the context of philosophical poetry of the 60-s XX c.

Keywords: terms of reference, Yurii Slipko, poetry, philosophical poetry, creativity writing psychology.

НАМИСТА...»: ЖАНР КОЛОМИЙКИ У НАУКОВІЙ РЕЦЕПЦІЇ ІВАНА ФРАНКА

У статті комплексно розглянуто погляди Івана Франка на жанр коломийки. Зосереджено увагу на тому, наскільки цілеспрямовано і систематично дослідник вводив у науковий обіг нові «пісенні мініатюри» і наскільки глибоко пізнав їх жанрову природу. Окремо відзначено внесок ученого у вивчення історії становлення коломийкового розміру.

Ключові слова: коломийка, пісенні монострофи, коломийковий розмір, імпровізація, тематичний діапазон.

Серед огрому уснословеснознавчих зацікавлень І. Франка впадає у вічі особливий інтерес дослідника до явищ нових, які тільки-но утвердилися у фольклорній традиції і ще не отримали належного наукового витлумачення. Таким новим явищем, яке досить оперативно вийшло на авансцену пісенного репертуару українців у ХІХ ст., стали коломийки. Відтак, народнопісенні монострофи вельми швидко опинилися в об'єктиві фольклористичних пошуків Франка і, зрештою, завдяки неперевершеному генію дослідника-аналітика, були концептуально проінтерпретовані, отримали кваліфіковану аналітичну оцінку. Учений з властивою йому проникливістю зумів виокремити найвиразніші прикмети коломийки, присутньо заакцентувати ідейно-тематичну основу генологічної одиниці, коротко означити комплекс актуальних проблем цього в багатьох моментах оригінального жанрового утворення.

Завдяки ясності, лаконічності та ядерності вислову коломийка здобула широку популярність, стала невід'ємним елементом народнопісенного репертуару. Оскільки чотирнадцятискладова коломийкова строфа органічно ввійшла у народну свідомість, стала улюбленою формою поетичного виразу думки, то не випадково саме крізь призму цієї жанроформи неодноразово було змодельовано події сучасності, відтворено суспільні настрої, засвідчено актуальні питання соціуму. Франко завбачливо розглядав твори

аналізованої формації як переконливий доказ того, що «поетична творчість народу ще не вичерпалася» [16, с. 186], що живою є ще «спосібність» «видобувати чимраз нові тони, відзиватися чимраз новими, а все хорошими, ніжними і характеристичними піснями на всі біжучі справи, котрі глибше діткнуть його життя і показують вплив на його суспільні і економічні обставини...» [16, с. 186].

Одним із вагомих чинників, що позитивно вплинув на динаміку становлення коломийки, було звернення до сміхового начала. До сатирично-комічного відтворення дійсності жанр вдається досить часто. Здатність висвітлювати будь-яку ситуацію у сміховому ключі стала перспективною знахідною та посприяла утвердженню домінуючих позицій коломийки у палітрі фольклорних жанрів окремих регіонів. «Насмішливий», «жартівливий» тон, який пронизує навіть ті твори, де розгорнуто серйозні теми, Франко вважав досить показовим, таким, що демонструє тенденції активного побутування жанру. Амплітуда розгортання комічного у коломийках надзвичайно широка. Властиво, з цього приводу, окреслюючи крайні точки відхилення коломийкового дотепу, Франко стверджував, що сміхове начало розвивається у діапазоні між «тонким жартом» і «цинічним насміхом» [17, с. 232], себто у гумористично-сатиричному полі. Враховуючи Франкові доречні спостереження, беручи до уваги особливості розростання коломийкового

Пилипчук Святослав Михайлович — кандидат філологічних наук, доцент кафедри української фольклористики, директор Інституту франкознавства Львівського національного університету імені Івана Франка.

репертуару та підкреслюючи в багатьох моментах превалюючу роль «сміху» у пісенних монострофах, І. Денисюк стверджував: «Коломийки зі своєю сконцентрованою, «математичною» структурою — це іскринки українського гумору» [5, с. 22].

Франкову добру обізнаність із народною традицією жанрового номінування фольклорних творів можна простежити у багатьох моментах, а у контексті вивчення коломийок особливо виразно. У ранніх працях на позначення жанру коломийки Франко використовував термін співанка, що його найчастіше вживали самі виконавці. У пізніших студіях дослідник почав систематично вживати термін коломийка, оскільки пересвідчився, що народна жанроназва «співанка» надто широка і втягує у своє силове поле твори різного типу, не лише ті, які відповідають розмірові (8+6)2.

На основі глибшого аналізу маємо підстави переконатися, що у ранніх працях термін «співанка» Франко вживав не випадково. Дослідник намагався увести в науковий обіг саме цю жанроназву, оскільки вона превалювала в народній свідомості жителів Бойківщини — одному із епіцентрів розвитку жанру. Заразом у фольклорній традиції регіону зафіксовано факти паралельного вживання назв «співанка» та «коломийка». Відтак, аби уникнути термінологічної плутанини, у пізніших працях Франко починає систематично застосовувати термін «коломийка», який був загальнозрозумілим і поширеним в інших етнографічних районах, передусім на Гуцульщині, де згадана жанроформа майже повністю запанувала у пісенному репертуарі (за винятком хіба що обрядової поезії). Особливості паралельного вживання обох жанроназв на Бойківщині досить успішно, шляхом ретельного студювання місцевої фольклорної традиції, з'ясував авторитетний учений Р. Кирчів. Автор монографії «Із фольклорних регіонів України» аргументовано зазначив: «Подекуди вживання назв «коломийка», «співанка» пов'язане з до певної міри функціональною диференційованістю: перше — музика і спів до танцю, а друге — тільки спів» [8, с. 85—86]. Є всі підстави вважати, що Франко знав про необхідність враховувати «функціональну диференційованість» під час номінації пісенних моностроф. Відтак, у ранніх працях («Дещо

про Борислав», «Дещо про картоплю»), де йшлося головню про змістово-тематичний аспект аналізованих творів, він послуговувався терміном «співанка», коли ж потрібно було подати комплексну характеристику явища безвідносно до регіону та функціональної налаштованості, учений використовував назву «коломийка». Отже, навіть у процесі номінації Франко продемонстрував ґрунтовну обізнаність із особливостями фольклорної традиції рідного краю.

Франко, хоч і не заперечував давності походження коломийкового розміру (навпаки доводив його архаїчність), вважав, що стрімко цей жанротип починає розвиватися у ХІХ столітті, особливо ж у його другій половині, і в лаконічній, надзвичайно конденсованій формі, зважаючи і вивіряючи кожне слово, майже миттєво реагуючи на виклики часу, барвисто малює поетичну картину сучасності. Приміром, у друкованій на сторінках журналу «Світ» статті «Дещо про Борислав» у якості ілюстративного матеріалу дослідник використав саме записи нагуєвицьких коломийок, які без надмірної орнаментальності і очевидної примішки фантазування, відтворювали нерідко жахливі сцени тогочасного бориславського життя. У розвідці Франко, головню, покликався на монострофи, записані від «молодого парубка з Нагуевич» Митра Люляка. Втрату ґрунтів під час освоєння бориславських родовищ респондент змалював у такій коломийці:

Ой мовили бориславці,
що будуть панами,
А вни поле попродали
та й пішли з торбами [16, с. 189].
Жидівські визискування
у наступному зразку:
Ой ви жиди бориславські,
стокроть мамі ваші,
Ой що я сьї набідував
у ті ямі ваші! [16, с. 190].

Іван Франко планував провадити систематичну публікацію нових зразків коломийок у фахових виданнях. Цю інтенцію дослідник практично підтвердив у рубриці «Із уст народу» у журналі «Жите і слово». На сторінках першого тому часопису учений представив невелику колекцію автентичних «коротких

співанок», аби засвідчити серйозний потенціал того типу народної творчості, який успішно функціонує, розвивається і, попри «математичну» регламентованість, знаходить потрібні резерви для розширення тематичної та художньо-виражальної складової.

Великим кроком уперед на шляху до якісної наукової рецепції досліджуваного жанрового утворення стало видання майже десятитисячного зводу коломийок, що його запропонував широкому загалові на сторінках «Етнографічного збірника» «феноменально щасливий збирач усякого етнографічного матеріалу» [15, с. 148] В. Гнатюк. Вельми діяльну участь у підготовці Гнатюкового тритомного корпусу коломийок брав І. Франко. Передусім, дослідник передав упорядникові досить багату добірку зразків пісенної мініатюрної лірики (у корпусі, за підрахунками О. Дея, використано приблизно 350 зразків із записів І. Франка¹) та водночас допомагав молодшому колезі під час підготовки плану майбутнього видання. Особливо доречними, за зізнаннями самого В. Гнатюка, були підказки авторитетного ученого «при систематизованю коломийок» [3, с. V]. Очевидно, саме під впливом І. Франка В. Гнатюк відмовився від «філософічного поділу» творів. Відомо ж бо, що у вступному слові до першого тому «Галицько-руських народних приповідок» (1901 р.) голова філологічної секції НТШ дуже гостро виступив проти застосування «філософічного», себто тематичного принципу систематизації фольклорного матеріалу, оскільки вважав його дуже суб'єктивним, таким, що передає особисті рефлексії дослідника, а не виражає реальної сутності жанру. Відтак, зважаючи на переконливі аргументи І. Франка, В. Гнатюк зважився на використання до певної міри «механічної» класифікації, яка все ж зорієнтована на об'єктивне представлення усього діапазону творів коломийкового типу. З цього приводу варто згадати Франкові роздуми про принципи розподілу багатого і різноманітного матеріалу, які він висловив у ре-

цензії на третій том Гнатюкового видання. «Можна теоретично не одно закинути цьому поділові, — писав рецензент, — бачити в нім безсистемність і припадковість, та одно треба сказати, що він подиктований самим матеріалом і не міг бути інший без зміни в розкладі всіх коломийок» [18, с. 284]. У зазначеній заувазі Франко висловив своє кредо науковця-фольклориста: починати рух не від теоретичних мудрувань, а від докладного аналізу уснослоvesного матеріалу, який найкраще підкаже оптимальний шлях для дослідника.

Іван Франко був подивований, чому такий розлогий збірник коломийок не викликав жодного інтересу у наукових колах і чому не з'явилося жодної розгорнутої рецензії на це фундаментальне видання. Відтак, аби заповнити очевидну прогалину у фольклористичному дискурсі початку ХХ століття, дослідник запропонував свою розвідку-рецензію, в якій коротко окреслив розуміння унікальної жанрової природи коломийок, наголосив на важливості дальшої систематичної праці на ниві збирання та публікації цих коротких, але надзвичайно змістовних пісенних формулок, «заповів» у майбутньому повернутися до розгляду питання вже у форматі розширеної наукової студії, базованої на великому корпусі текстів. «Полишену на пізніше» «спеціальну розмову» про коломийки Франко продовжив 1914 року, зосередившись на з'ясуванні історії походження такого впізнаваного коломийкового розміру.

Надміру прикрим оте німування критики для Франка було ще й тому, що Гнатюків тритомник у порівнянні із попередніми напрацюваннями у галузі вигідно вирізнявся і якістю, і кількістю матеріалу, і рівнем його наукового осмислення. Багаторічний голова Етнографічної комісії НТШ був дуже добре обізнаний із доробком дослідників коломийкової традиції. Позаяк хронологічно першим значущим виданням зразків жанру стала збірка Щасного Саламона «Коломийки і шумки» 1864 року, то саме про цю колекцію неодноразово згадував І. Франко у контексті проблеми студювання пісенних моностроф. Про збірку «звісного в нашій етнографічній літературі збирача народних коломийок і шумок» [14, с. 90], розгляд якої, до слова мовити, Франко включив до реєстру

¹ До тритомника увійшли Франкові записи з різних місцевостей, зокрема корпус поповнили колекції з Березова, Коломиї, Матіївців, Нагуевич, Тулукова, Ценова та Чортівця.

питань, планованих до розгляду в межах спеціального курсу «Южноруська етнографія» [21, с. 33], дослідник висловив однозначно негативні міркування, бо сам як кваліфікований знавець коломийкового репертуару (ці добрі знання він почерпнув не з книжкових джерел, а безпосередньо з уст народу) міг сказати напевне, де маємо справу із автентичним матеріалом, а де змушені констатувати наявність фальсифікованого продукту. Провівши ретельний аналіз колекції П. Саламона, Франко мав усі підстави стверджувати, що упорядник «зіпсував свою збірку фальсифікатами власного виробу» [20, с. 264]. Штучне введення у науковий обіг цих, за висловом Франка, «фабрикатів» вже на початковій стадії рецепції жанру негативно вплинуло на увесь подальший процес осмислення коломийок, адже без жодної фахової ревізії твори з видання о. П. Саламона перемандрували до другого тому «Народных песен Галицкой и Угорской Руси» (С. 739—841) Я. Головацького, а згодом ще й стали матеріалом для в багатьох моментах не надто «оптимістичних» наукових резолюцій М. Сумцова про їх поетичну «стійність». Аби в майбутньому уникнути схожих блудів і не вештатись колонауковими манівцями, Франко запропонував «виключити» збірку о. Саламона «з ряду етнографічних видань, відповідаючих вимогам науки» [19, с. 415]. Варто також згадати, що дуже дисонують (очевидно так само, як дисонують романтичний та позитивістичний підходи до розуміння й оцінки усної словесності) Франкові критичні зауваги про видання «Коломийки і шумки» із тими високими атестаціями, які у формі звернення до упорядника висловив П. Куліш 1865 року на сторінках львівського часопису «Мета» (№ 6, 30 квітня). Видавець «Записок о Южной Руси» не приховував захоплення «мовою красною», «формою принадною», «духом праведно-поетичним того народнього творива» і назвав його слово «чистим і ясним як срібло» [11, с. 516—517].

У вступних заувагах до статті про коломийковий розмір Франко висловив вельми глибоку думку про сутність жанру, його концептуальну налаштованість. Отож, дослідник стверджував: «Взяті в своїй цілості, ті короткі пісні... являють-

ся не так сучасною епопеєю народного життя..., як радше величезною панорамою з безліччю живих картин» [17, с. 232], себто коломийки презентують не діахронне бачення історії краю, а синхронний зріз, кидаючи меткий, всепроникний погляд на буття етносу. Справді, годі дошукуватися у пісенних монострофах (навіть тоді, коли вони побудовані за принципом циклізації, так звані «в'язанки») рефлексій про важливі події минулого, годі сподіватися натрапити там на думки загалу про знакові моменти історії, натомість на кожному кроці натрапляємо на яскраві сцени, вихоплені із щоденного побуту українця, сцени виразні, повні життєвої енергії. У скупих на слова, однак багатих на зміст коломийках наголос поставлено на панорамному представленні сучасності у її найрізноманітніших виявах. Ця обставина, мабуть, пояснює, чому період побутування багатьох творів досліджуваної верстви не надто тривалий. Втративши актуальність, коломийки швидко сходять із авансцени, де їх змінюють інші, відповідніші, допасованіші до конкретної миті твори. Франкове спостереження про «панорамність» жанру підтримало і розвинуло чимало дослідників пісенних моностроф.

Як уже було зазначено, говорячи про тематичний діапазон коломийок, Франко наголошував на їх універсалізмі, на широті охоплення дійсності, на ґрунтовному осягненні епізодів сучасності. Ці «розрізнені краплини», як образно висловився дослідник, «зведені до купи... складаються на широкий образ нашого сучасного народного життя, безмірно багатий деталями і кольорами, де бачимо сльози й радість, працю і спочивки, турботи і забави, серйозні мислі і жарти нашого народу, в різних його розверстуваннях, його сусідів, його соціальний стан, його життя громадське й індивідуальне від колиски до могили, його традицію і вірування, його громадські й етичні ідеали» [15, с. 149]. Аби чіткіше підкреслити тематичну різновекторність коломийок, спроектованість на представлення усіх сфер життя людини, учений зазначав, що у цих піснях «малюється незвичайно різносторонньо індивідуальне, родинне та громадське життя нашого народу в найрізніших

його моментах» [17, с. 232]. Справді ж бо, у коломийках розкриваються й особисті долі, й сімейні хроніки, й суспільні перипетії — усе чим живе «чоловік». Слушні Франкові спостереження підтвердили й пізніші дослідники. У своїх дефініціях вони нерідко майже дослівно повторювали слова попередника. Ф. Колесса, приміром, писав: «Коломийки під теперішню пору у східній Галичині репрезентують (заступають) найбільш живучу вітку української народної поезії, що постійно розвивається, зростає й наповнюється новим змістом, обіймаючи всі сторони народнього життя й народнього побуту» [10, с. 105]. Аналогічні думки про масштабність охоплення дійсності у коротеньких народних поетичних мініатюрах артикулював професор Н. Жінкін у статті «Коломийки». «У витворах цих, — стверджував харківський дослідник — відбивається все життя народу, всі його сподівання, радість і горе, в них б'ється живий пульс сучасності, на них позначилися й своєрідно заломилися і політика, і економіка, і релігія, і етика» [7, с. 200]. Знаний фольклорист С. Мишанич продовжив традицію осягнення тематичної компетенції пісенних мініатюр. Дослідник у статті «Жанрова система українського фольклору», виокремлюючи концептуальні характеристики аналізованої генологічної одиниці, задекларував: «Коломийки... — це своєрідна поетична публіцистика, яка йде попереду інших жанрів в осмисленні сьогочасних життєвих перипетій» [12, с. 375].

Чимало коломийок є вузьколокальними, географія їх побутування часто обмежена одним населеним пунктом. Поміж тим, незважаючи на значний відсоток унікальних у своїх конкретних виявах творів, жанр отримав популярність, зрештою, набув загальнонаціонального значення. Коментуючи наявність багатьох виразно «уміщених» зразків, Франко звернув увагу на локальні варіації, що знаходять вираз передусім на рівні мелодії. «...Майже кожде село в нашій краї, — занотував учений, — має свої спеціальні коломийки і особні до них мелодії» [19, с. 415]. Цю «особність» мелодій, яку Франко лише задекларував, ретельно розглянув І. Колесса. На сторінках XI тому «Етнографічного збірника»

(«Галицько-руські народні пісні з мелодіями» (Львів, 1902)²) молодий Франків колега навів 41 варіант коломийкової мелодії, ствердивши: «В коломийках мелодії не є тісно зв'язані із змістом, — так, що кожду із наведених строф можна співати на всілякі лади» [1, с. 50]. Велика кількість мелодичних схем засвідчила перспективи розвитку жанру, його еластичність, здатність в тісних рамках сформованого канону знаходити нові шляхи урізноманітнення форм виразу. У розвиток теми вельми оригінальну думку висловив М. Жінкін, який вважав, що «41 мелодія коломийок, згаданих у Колесси, ...по суті є незначне число основних мотивів, оздоблених тонким мереживом ледви помітних голосових варіацій, яких часто не дається зафіксувати на ноти» [7, с. 207].

Закон економії словесного матеріалу, дія якого так виразно проглядається у народних прислів'ях та приказках, знаходить також безпосередній вираз і у коломийках, де у лаконічних, конденсованих дворядкових чотирнадцятискладових строфах розглянуто найрізноманітніші питання життя людини. Обмежений простір розгортання думки паралельно спричинив виважений добір, безперервну селекцію художньо-виражальних засобів, використання лише тих поетичних знахідок, які сприяють максимальному виясненню центрального образу пісенної мініатюри. «Малогабаритність коломийкової форми, — слушно зауважила Н. Шумада, — змушує до граничної економії в користуванні художніми засобами. Звідси афористичність, що споріднює коломийку з прислів'ям, де у стислій формі виражається колективна мудрість, погляд на мораль, на норми поведінки, на майновий стан» [25, с. 27]. Зрештою, спостереження упорядниці корпусу «Коломийки» у серії «Українська народна творчість» не було новим, адже про міжжанровий зв'язок коломийки та прислів'я на основі багатого ілюстративного матеріалу було мовлено у працях І. Франка. Найвичерпніше цю спорідненість продемонстровано на сторінках

² Ухвалу друкувати цей збірник Етнографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка прийняла на основі аргументації, представленої у рефераті Івана Франка.

шестикнижжя «Галицько-руські народні приповідки»³. У виданні 1901—1910 років упорядник з'ясував редукцію низки коломийкових моностроф до ще лаконічніших прислів'їв. Перетікання живої і глибокої думки з однієї форми поетичного виразу в інший в уснословесному універсумі явище непоодиноке, засвідчує воно нерозривний зв'язок структурних компонентів того складного утворення, яке називаємо «жанрова система фольклору». Ба більше, Франко доводить навіть, що деякі коломийки змінюють жанрову приналежність без жодної редукції, втрачають первісний статус внаслідок зміни функціональної налаштованості. Приміром, подаючи зразок приповідки «Дай нам Боже добрий час, би ся баби їздили: то по штири то по п'ять на купі лежляли. (Кобил.), учений у коментарі додав: «Коломийковий склад показує, що се властиво співанка...» [2, с. 39].

Зрозумілі та прозорі закони творення коломийок значною мірою спонукають до імпровізації під час їх виконання. На цій підставі деякі дослідники взагалі висловлювали думку, що пісенні мініатюри переважно творяться у процесі виконання. Як безпосередній носій і водночас уважний дослідник коломийкової палітри, Франко намагався випрозорити істину в дискусійному питанні та виразно зазначити роль і місце імпровізації у формуванні народно-пісенних моностроф. Учений жодним чином не заперечив факти присутності експромтів у репертуарі талановитих народних виконавців, однак дотримувался позиції, що «ті короткі пісні, здавалось

³ Взаємозв'язок прислів'їв та коломийок Франко доводив переконливими ілюстраціями у розгорнутих коментарях до окремих паремій. Приміром, на сторінках першого тому «Галицько-руських народних приповідок» упорядник навів понад десяток текстологічних зближень між жанрами: Або гой, або йой. (Наг.) — Себто: або радість, або плач. Пор. коломийку:

Як я ішов до дівчини, то-м співав, то-м гойкав,
А як ішов від дівчини, то-м плакав, то-м йойкав. (Наг.) [С. 25]

(Тут і далі покликаємося на перший том перевидання Галицько-руські народні приповідки. Зібрав, упорядкував і пояснив д-р. Іван Франко. — Львів, 2006. — т. I.);

Захотіла стара баба молодою бути. (Наг.) —

би, імпровізовані, та все-таки переважно передавані з уст до уст» [17, с. 232]. Прикметно, що тонкий знавець пісенного слова ствердив домінування спадкоємності традиції, навіть у такому, на перший погляд, швидкоплинному жанрі, і заманіфестував коломийковий репертуар не як сукупність миттєвих емоційних спалахів напогамованого чуття, а як вивершену композицію устійнених творів, які в багатьох випадках стають непроминальними.

Низку конструктивних зауваг щодо принципів наукового витлумачення народних коломийок Франко висловив у рецензії на п'ятитомник В. Шухевича «Гуцульщина», яку вперше було опубліковано німецькою мовою у п'ятому номері журналу «Zeitschrift für österreichische Volkskunde» за 1902 рік. Розглядаючи розділ праці Шухевича, в якому представлено пісенну традицію гуцулів, рецензент аргументовано наголосив на тотальному домінуванні коломийок у регіоні. «В цій формі, — писав Франко, — витримані майже всі гуцульські пісні..., всі справжні гуцульські пісні (крім весільних пісень) виключно коломийки» [22, с. 358]. Водночас, Франко запропонував коротку дефініцію жанру, де наголосив на тих формальних показниках, які роблять генологічну одиницю впізнаваною. Отож, твердив дослідник: «Коломийка — ...римований дворядковий вірш, кожний рядок якого має по чотирнадцять складів з цезурою після восьмого складу або, кажучи цифрами, $2(4+4//2+2+2)...$ » [22, с. 358].

Ще 1899 року у замітці «Українська пісня в Сербії», друкованій у «Літературно-науковому віснику», Франко зауважив подібність сербських народних мелодій

Се перший рядок коломийки, але вживаєся також як приповідка, в значіно докору або на-сміху. [С. 39];

Бабина дівка тогди хату мете, коли старости йдуть. (Гнідк.) — Знач. лінива, непривикла до порядку. Пор. коломийку:

Ой надийшли сватаченьки по під береженьки,
Я гадала, що до мене, та вмила ноженьки.

А як стали сватаченьки обору минати,

А я ноги у болото, а сама до хати. (Лол.) [С. 46];

Біс ся ним закосичив. (Лол.) — Згідно: пропав, пор. коломийку:

Ой тече вода, тече, тече вода клубком;

і українських коломийок. Наштовхнули на відчитування цієї схожості, як зізнався дослідник, збірка В. Караджича «Серпске народне пјесме» та живі враження від почутих сербських народних мелодій у Белграді. Виявлені аналогії Франко вважав цілком натуральними, «бо ж «коломийка» — се, беручи ритмічно, та сама сербська «юнацька» пісня тільки розширена в першій половині вірша одною чотирискладною стопою. Ось, приміром, склад юнацької пісні:

Босиоче, на камену расти!

А повторивши перше (чотирискладне) слово, одержимо коломийку:

Босиоче, босиоче, на камену расти!

Існування не тільки розміру, але й мелодії нашої коломийки у сербів... показує, що ся подібність не є припадкова і варто б дошукуватися її джерел» [23, с. 17]. Нашкіцтована у згаданій розвідці проблема, як переконаємося із декларованих авторських інтенцій — «варто дошукуватися її джерел», тривалий час непокоїла ученого і врешті була представлена у більш-менш заокругленому форматі у статті 1914 року «До історії коломийкового розміру». Дещо переосмисливши ідею сторонніх впливів на формування такого оригінального жанрового утворення, автор студії відмовився від однозначних заяв щодо «імпортованого» походження коломийки і обережно зауважив: «Можна припустити, що генетично сей розмір в'яжеться безпосередньо з козацькими піснями 10-складового розміру. Коломийка в своїй нормальній формі, се той сам 10-складовий вірш із цезу-

рою по 4-тім складі, тільки з повторенням першої часті, прим.:

Ой їхали козаки з обозу —

Се початок відомої козацької пісні, коли повторити в нім два перші слова, маємо вірш коломийкового розміру:

Ой їхали, ой їхали
козаки з обозу» [17, с. 233].

Процес розвитку коротких пісенних форм властивий не лише українському фольклору, аналогічні тенденції спостерігаємо в усній словесності багатьох народів. Приміром, це, як висловився Франко, «досить загадкове явище» знайшло вираз у народній творчості поляків, де вельми стрімко «зросли» так звані краков'яки, пісеньки «12-складового розміру форми 6+6». Дуже схожими «появами» стали «частушки» у росіян, «Schnadahüpfeln» (кравецькі підскоки) у австрійських німців. Спостерігаючи розмаїття «того багатого відламу людвої поезії», Франко запропонував коротку порівняльну характеристику, спрямовану на об'єктивну оцінку тематично-поетичного та, зрештою, й кількісного потенціалу досліджуваних творів. Під час компаративного огляду матеріалу, український учений виокремив чимало суттєвих переваг коломийкової традиції, яка вирізняється «численністю, різносторонністю та свіжістю мотивів», а також «багатством тем», «яркiстю колориту, різнородністю тону та правдивістю чуття» [15, с. 148—149]. Досить розгорнуту порівняльну характеристику коломийок і краков'яків запропонував ще 1886 року у статті «Коломийки», що побачила світ на сторінках «Киевской старины»,

Десь ся бісок закосичив моім давним любком. (Лол.) [С. 99];

Оженив сі бісноватий тай взяв дурновату. (Наг.) — Знач. добралися обоє дурні. Пор. коломийку:

Оженив сі бісноватий тай взяв дурновату,
Та не мали що робити, запалили хату. (Наг.) [С. 100];

Ледво го відолльили водов. (Наг.) —
Про чоловіка, що був зомлів і його ледви відтерли водою. Пор. коломийку:

Ой як мене відобрали, куцу барву дали,
Тогда мою миленькую водов відливали. (Наг.) [С. 315];

Нікому так не гаразд, як міні самому: чужі жінки їдуть сіно, а моя солому. (Наг.) — Коломийка, яку вживають за приповідку, жартуючи зі своєї бідности, особливо на переднівку. [С. 459];

Пустила голос по під колос. (Наг.) — Говорять про женців, що співають жнучи. Пор. коломийку:

Ой як я си заспіваю по врiзьки, по врiзьки,
Пiде голос по під колос аж на пер до г-ці, най сі улежит. (Наг.) — Жартують із чоловіка без голосу і слуху, який проте, прим. у підохоченім стані, береться співати. Пор. коломийку:

Ой не співай, дурний Бойку, бо сі не належит,

М. Сумцов. Окрім очевидної різниці у формі та віршовому розмірі, суттєві відмінності догледів харківський дослідник у тематиці та поезиці цього типу творів, однозначно стверджуючи перевагу українських зразків. Зосібна, М. Сумцов наголошував: «краковьяки, сравнительно с коломийками, очень бедны взятыми из внешней природы образами, обыкновенно придающим песне живописность и выразительность» [13, с. 639]. Ґрунтовний порівняльний дослід над коломийками та частушками здійснив М. Жінкін у статті «Коломийки» [7]. Висловлені міркування про українські монострофи та їх російські аналоги як про продукти різних етапів розвитку народної творчості учений розглянув у праці «До питання про походження “частушки”» [6]. Цікавими видаються артикульовані у дослідженні спостереження про типологічну схожість малих пісенних жанрів сусідніх етносів.

Спостереження уснословеснознавців межі ХІХ—ХХ ст. стали підставовими для висновків автора монографії «Сучасна пісенність слов'янських народів» про національну маркованість тенденцій розвитку малих пісенних форм. Визначивши локальну детермінованість монострофічних пісенних жанрів, Н. Шумада зауважила: «Серед усіх локальних за походженням жанрів слов'янської монострофічної творчості найбільш виразно уособлюються характерні прикмети цієї пісенної верстви в жанрі українських коломийок, типологічно й генетично пов'язаних з багатьма різновидами слов'янської пісенності малих форм» [26, с. 240].

У дискусії М. Сумцова та В. Гнатюка про те, чи коломийки явище «еклектичне», що виникло як відламок колись багатой фольклорної традиції, яка зараз перейшла

у стадію занепаду і використовує виключно колишній запас творчої енергії, не продукуючи нічого присутньо нового (Сумцов), чи коломийки повноцінний, самодостатній жанр, що інтенсивно розвивається і є беззаперечним доказом невичерпності творчого начала народного генія (Гнатюк), Франко сказав своє вагоме слово, вилушчуючи раціональне, здорове зерно із міркувань колег-фольклористів. Загалом, дослідник підтримав аргументи В. Гнатюка, однак частково визнав слушність деяких зауваг М. Сумцова про те, що коломийки успішно живляться здобутками попередньої народнопісенної скарбівні.

Ретельний дослідник фольклористичного доробку Франка О. Дей, підкреслюючи підвищену увагу ученого до коломийок слушно занотував, що інтерес до жанру був зумовлений «простотою й влучністю малюнків, заснованих на тонких живих спостереженнях, і лаконічністю та глибокою емоційністю зображення» [4, с. 66—67]. Про Франкове захоплення ефектністю вислову у народних коломийках промовисто свідчать спомини М. Черемшини. Тоді ще молодому студентові-правникові трапилася нагода подорожувати з Відня до Львова в одному купе разом з І. Франком. Аби дещо «скинути напругу» у спілкуванні з авторитетним письменником, «велетнем красного письменства», одну із мовчазних пауз, що не раз виникали у довгій дорозі, юний поціновувач народного слова, виходець із Косівського повіту заповнив майстерним виконанням невеликої коломийкової в'язанки про Параску:

Ой пішов я до Параски
лиш голі два разки, —
А вна мені показує,
аж три перелазки:

Сховай голос до г-ці, най ти сі улежит. (Наг.) [С. 580];

Тогда сі за грибами ходит, коли родъи. (Кольб.) — Тоді треба пильнувати діла, коли на нього відповідна пора. Пор. коломийку:

Не тепер, не тепер по гриби ходити,
Восени, восени, як будут родити. (Белел.) [С. 631];

Гусльинки посербаю, люльки покуру тай бірше не дбаю. (Кривор.) — Говорить Гуцул, який одначе не розуміє гуслянки без «кулешки». Пор. коломийку:

Посербаем гусльиночки, покуримо люльки,
Тай кажемо небощикам заграти гуцулки. (Гол.) [С. 685];

То ще погана Гуцулія. (Цен.) — Лають Гуцулів, пор. коломийку:

Ой сараку Подоляник кукурузи садит,
А погана Гуцулія вже бисаги ладит. (Цен.) [С. 690];

Далеко з дуба воду пити. (Наг.) — Говорять про непрактичне ведене якогось діла, про трудності, що стоять йому на заваді.

Оцим будеш заходити,
а цим виходити,
А цим будеш утікати,
як тя муть ловити [24, с. 375].

Ця народна мініатюрна лірика дуже захопила Франка, і він неодноразово повторював виспівані рядки, насолоджуючись їх гармонійністю та дотепністю.

Попри значне захоплення «ефективністю вислову» і гармонійністю складової будови коломийок, Франко в оригінальній творчості нечасто звертався до зазначеної форми. Цю особливість творчої роботи письменника зауважив тонкий знавець народнопісенної ритміки Ф. Колесса. У статті «Народно-пісенна ритміка в поезії Івана Франка» учений писав: «Впадає у вічі, що Франко дуже рідко користується 14-складовим, так званим коломийковим віршем (4+4+6), який так дуже «вдомашнився» був в українській поезії ще перед Шевченком» [9, с. 235]. Мабуть, неприсутність коломийкового вірша у Франковому поетичному універсумі можна пояснити достатньо доброю апробацією зазначеної ліричної форми в тогочасному українському красному письменстві. Оскільки основний акцент Франко ставив передусім на опанування тих форм, які не отримали належного розвитку в національному поетичному дискурсі, тому й не надто часто апелював до коломийкового розміру, який знайшов вираз у поезії М. Шашкевича, І. Вагилевича, Є. Згарського, Ю. Федьковича, С. Воробкевича, П. Куліша, В. Забіли, С. Руданського і навіть у неповторній творчості Т. Шевченка. І все ж «соковитий», «ядерний», як висловився В. Гнатюк, стиль коломийок не міг не підкупити такого чутливого до слова майстра, яким був Франко. Тому й знаходимо у творчому огромі митця, хоч і не часті, звернення до виплеканих народним генієм коломийкових віршів. Особливо заїмпонувало Франкові те, з якою легкістю і невимушеністю коломийки, увібравши в себе живі соки народ-

ного гумору, струмують жартами та дотепами, виспіваними не лише задля розваги, а й з метою посутньо вплинути, зрештою, змінити негативні явища суспільного життя. Зважаючи на це, закономірним видається той факт, що фінальний акорд гостросатиричної «казки» «Опозиція» письменник вкладає у коломийкові строфи, які і на змістово-тематичному, і на формальному рівні налаштовують на певний тип сприйняття, скеровують до «включення» попереднього генологічного досвіду і передбачають дію «закону жанрового очікування». Франко органічно уплів коломийкові зразки у канву низки інших прозових художніх полотен. Зокрема у «Вуглярі», «Петріях і Довбущуках», «Лесишиній челяді», «Вівчарі» та ін. творах письменника композицію ускладнено виразними пісненими монострофами, які лише додають гостроти і чіткості висловлюванням автора.

Комплексний аналіз Франкових концептуальних міркувань про коломийки засвідчує, з якою фаховістю і компетентністю підходив учений до наукової рецепції порівняно нового жанрового утворення. У позірні елементарних, скупих на слово коломийкових монострофах кваліфікований фольклорист добачив могутній резерв, а, відтак, доклав чимало зусиль, аби випрозорити той потужний внутрішній енергетичний заряд, захований у дворядковій чотирнадцятискладовій строфі. Дослідник, покликаючись головню на живий, автентичний фольклорний матеріал, схоплений *in flagranti*, провадив його систематичне введення у науковий обіг та запропонував посутню критичну оцінку. Він виокремив сукупність найважливіших для об'єктивного осягнення жанру проблем і подав кондесований виклад власних поглядів на кожну з них. Франко зупинився і на дефініції жанру, і на його географії, висвітлив невичерпність тематики коломийок, порушив питання їх художньо-виражальної наснаженості, розглянув українські пісенні монострофи у компаративному аспекті, тощо, себто актуалізував ті перспективні напрямки студювання «коротких пісень», які й досі перебувають у фарватері фольклористичних дискусій.

Пор. коломийку:

Далеко ти, голубоньку, з дуба воду пити;
Далеко ти, мій миленький, до мене ходити.
(Наг.) [С. 712].

Примітки

1. **Галицько-руські** народні пісні з мелодіями, зібрав у селі Ходовичах д-р. Іван Колесса // Етнографічний збірник. — Львів, 1902. — Т. XI. 2. Галицько-руські народні приповідки. Зібрав, упорядкував і пояснив д-р. Іван Франко. — Львів, 2006. — т. I. 3. **Гнатюк В.** Передне слово / Володимир Гнатюк // Коломийки / Збір., упоряд. та вступ. Стаття В. Гнатюк / Етнографічний збірник. — Львів: НТШ, 1905. — Т. XVII. 4. **Дей О.** Сторінки з історії української фольклористики. — К.: Наукова думка, 1975. — С. 66—67. 5. **Денисюк І.** Національна специфіка українського фольклору // Денисюк І. Літературознавчі та фольклористичні праці: У 3 томах, 4 книгах. — Львів, 2005. — Т. 3. Фольклористичні дослідження. — С. 15—43. 6. **Жінкин М.** До питання про походження «частушки» // Етнографічний вісник. — К., 1927. — Кн. 5. — С. 37—49. 7. **Жінкин М.** Коломийки // Червоний шлях, 1926. — № 10. — С. 200—220. 8. **Кирчів Р.** Із фольклорних регіонів України. Нариси й статті. — Львів, 2002. — 350 с. 9. **Колесса Ф.** Народно-пісенна ритміка в поезії Івана Франка // Українська літературознавча думка в Галичині за 150 років. Хрестоматія. — Львів, 2002. — Т. I. — С. 235. 10. **Колесса Ф.** Українська усна словесність. — Львів, 1938. — 312 с. 11. **Куліш П.** До Счасного Саламона, прочитавши його «Коломийки і шумки» // Куліш П. Твори: У 6-ти т. — Львів, 1910. — Т. 6. — С. 516—521. 12. **Мишанич С.** Жанрова система українського фольклору // Мишанич С. Фольклористичні та літературознавчі праці. — Донецьк, 2003. — Т. 2. — С. 375. 13. **Сумцов Н.** Коломийки // Киевская старина. — К., 1886. — № 4. — С. 635—658. 14. **Франко І.** Віче в Турці // Франко І. Зібрання творів: У 50-ти томах. — К.: Наукова думка, 1986. — Т. 46. — Кн. 2. — С. 85—94. 15. **Франко І.** Володимир Гнатюк. Коломийки, т. II // Франко І. Зібрання творів: У 50-ти томах. — К.: Наукова думка, 1982. — Т. 37. — С. 147—149. 16. **Франко І.** Дещо про Борислав // Франко І. Зібрання творів: У 50-ти томах. — К.: Наукова думка, 1980. — Т. 26. — С. 186—192. 17. **Франко І.** До історії коломийкового розміру // Франко І. Зібрання творів: У 50-ти томах. — К.: Наукова дум-

ка, 1983. — Т. 39. — С. 232—242. 18. **Франко І.** Етнографічний збірник. Видає етнографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка. Т. XIX // Франко І. Зібрання творів: У 50-ти томах. — К.: Наукова думка, 1982. — Т. 37. — С. 284—285. 19. **Франко І.** Із уст народу // Франко І. Додаткові томи до Зібрання творів у п'ятдесяти томах / Редкол.: М. Жулинський (голова) та ін. — К.: Наукова думка, 2008. — Т. 53: Літературознавчі, фольклористичні, етнографічні та публіцистичні праці, 1876—1895. — С. 413—417. 20. **Франко І.** Огляд праць над етнографією Галичини в XIX в. // Франко І. Додаткові томи до Зібрання творів у п'ятдесяти томах / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. — К.: Наукова думка, 2006—2010. — Т. 54: Літературознавчі, фольклористичні, етнографічні та публіцистичні праці. 1896—1916 / Ред. тому Є.К. Нахлік. — 2010. — С. 259—271. 21. **Франко І.** План викладів літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви // Франко І. Зібрання творів: У 50-ти томах. — К.: Наукова думка, 1984. — Т. 41. — С. 24—73. 22. **Франко І.** Проф. Володимир Шухевич. Гуцульщина (Матеріали до українсько-руської етнології. — Materialux pour l'ethnologie ukraino-ruthene, publie par la commission ethnographique. Т. II, IV, V). Львів, 1899, 1901 і 1902. 80, 318 с., 255 с. [Рец.] // Франко І. Додаткові томи до Зібрання творів у п'ятдесяти томах / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. — К.: Наукова думка, 2006—2010. — Т. 54: Літературознавчі, фольклористичні, етнографічні та публіцистичні праці. 1896—1916 / Ред. тому Є.К. Нахлік. — 2010. — С. 349—359. 23. **Франко І.** Українська пісня в Сербії // Франко І. Зібрання творів: У 50-ти томах. — К.: Наукова думка, 1981. — Т. 32. — С. 16—17. 24. **Черемшина М.** Фрагмент моїх споминів про Івана Франка // Спогади про Івана Франка / Упоряд., вступ. ст., прим. М. І. Гнатюка. — 2-е вид., доп., перероб. — Львів: Каменяр, 2011. — С. 373—375. 25. **Шумада Н.** Пісенні мініатюри українського народу // Коломийки. — К.: Наукова думка, 1969. — С. 11—43. 26. **Шумада Н.** Сучасна пісенність слов'янських народів. — К.: Наукова думка, 1981. — 359 с.

The article offers a complex scrutiny of Ivan Franko's vision of the genre of kolomyika. It is emphasized that the researcher was determined and systematic in introducing new "singing miniatures" into the scholarly circulation and was able to penetrate into the depth of their genological character. I. Franko's contribution to the history of the kolomyika metre development is also remarked.

Keywords: kolomyika, singing monostrophes, kolomyika metre, improvisation, thematic range.

Олег Томчук

м. Ізмаїл

ЕСТЕТИЧНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ МИХАЙЛА ДРАЙ-ХМАРИ

У статті з'ясовуються естетичні пріоритети М. Драй-Хмари, виявляються індивідуальні шляхи та способи їх текстуалізації, обґрунтовуються ключові аспекти авторського «Я» митця в колі неокласиків і поза ним. Самототожність поета характеризується на основі репрезентативного художнього, наукового та мемуарного матеріалу.

Ключові слова: естетична концепція, художнє мислення, самототожність, авторське «Я», суб'єкт лірики, авторська свідомість, модус, інтенція.

Відтворення об'єктивної картини розвитку української літератури передбачає присутнє переосмислення творчої спадщини тих письменників, котрі сформува-ли «чисту вартість українського буття» (Л. Рудницький), однак з відомих ідеологічних причин на тривалий час були вилучені з духовної орбіти народу, а відтак і з наукового обігу. Тож закономірно, що в умовах активного формування постколоніального культурного простору, поряд з іншими, доволі актуальною й досі є проблема повноти історії національної культури, яка ініціюється потребою перегляду існуючих стереотипів щодо розгляду того чи того мистецького явища, естетичного феномену, окремого художнього твору тощо. До таких знакових явищ української літератури належить творчість М. Драй-Хмари (1889—1939) — здобуток одного з «гро-на п'ятірного» письменників-неокласиків (М. Зерова, М. Рильського, П. Филиповича, О. Бургардта-Юрія Клена), яким у 1920-х роках судилось закладати підмурівки національної культури нової доби, а потім — пройти півстолітню ігнорацію та забуття. Поет, перекладач, літературознавець, учений-славіст, один із активних учасників українського літературно-наукового життя 20—30-х років ХХ століття, він лише через півстоліття після смерті на Колімі повернувся в духовну орбіту національної культури.

У філософсько-естетичній системі М. Драй-Хмари вагоме місце належить

глибинному усвідомленню єдності національного та загальнолюдського. Поет утверджував питомі гуманістичні буттєві істини, «безвідносно значуще в людському існуванні» (Е. Соловей). «Архівомогливій» (І. Заславський) до власної праці, він свої думки-переживання вкладав у шліфоване слово, свідомо працював над відграненням віршових форм, дбав про естетичну досконалість творів. В основу багатогранної діяльності (творчої та наукової) М. Драй-Хмари й усього літературного угруповання неокласиків, до якого він належав, була покладена концепція культури, що стала «темою цілого покоління, націоцентричною та культурософською перспективою» [1].

За останні два десятиліття у вивченні феномену неокласиків ученими зроблено присутній крок. Сьогодні перед істориками літератури постає надзвичайно важливе завдання — «персоналізувати» «гроно п'ятірне», розглянувши кожного з репрезентантів окремо не в дусі традиційного портретування, а проаналізувавши їхній індивідуальний вибір, долю, позицію, дискурс тощо. Наукове осмислення творчого доробку М. Драй-Хмари помітно активізувалось. Пожвавилось перевидання та оприлюднення не друкованих раніше матеріалів, пов'язаних і з самими текстами поета й ученого, та усім контекстом довкола нього. Інтерпретація його спадщини представлена вельми плідно, до того ж — у найрізноманітніших наукових жанрах —

Томчук Олег Федорович — кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та літератури Ізмаїльського державного гуманітарного університету.

від ґрунтовних наукових розвідок таких відомих дослідників, як О. Ашер, І. Дзюба, М. Жулинський, В. Іванисенко, Г. Костюк, Е. Райс, Ю. Шерех, до локальних праць, присвячених окремим проблемам естетики й поезики митця (І. Заславський, І. Родіонова, І. Складаний та ін.). Маємо на решті можливість наблизитись до істинних надбань М. Драй-Хмари — без упереджених оцінок та ідеологічної зашореності.

Поділяючи концептуальні естетичні принципи неокласиків, М. Драй-Хмара вирізнявся з-поміж них чітко окресленими індивідуальними прикметами — і в світоглядному, і в проблемно-змістовому, й у художньо-стильовому планах. Деякі дослідники роблять спроби ідентифікувати поета як творчу особистість, з'ясувати іманентні його художній манері особливості. Так, І. Дзюба називає такі її риси, як «позараціональний залишок», наявність «емоційно випадкового», відсутність «залізної дисциплінованої думки» тощо [2, с. 29]. В. Іванисенко звертає увагу на активне використання митцем «гіперметричних модуляцій і перемінних форм ритму» [3, с. 257]. М. Кодак стверджує, що системовизначальними в поезії М. Драй-Хмари були «символи міфогенного та політогенного гатунку, що оприявнюють неоромантичний родовід, гомогенізуючи домінують його таланту» [4, с. 14]. Е. Соловей відносить поета до представників міфософської лінії української лірики, зазначаючи при цьому, що репрезентанти «ґрона» становили до неї «певну опозицію» [5, с. 200]. Однак ці, безумовно, слушні спостереження сьогодні, на жаль, залишаються не до кінця розгорнутими й обґрунтованими, а тому вимагають ґрунтовнішого й масштабнішого дослідження, що й зумовлює актуальність порушеної у статті наукової проблеми.

Гадаємо, має цілковиту рацію В. Брюховецький, наголошуючи, що саме М. Драй-Хмара найпереконливіше довів, «настільки неподібними були вони — із «ґрона п'ятірного» [6, с. 27]. Вже у перших відгуках на збірку «Проростень» йшлося про його дистанціювання від конститутивних естетичних засад і спонук творчої практики неокласиків, «хитання між символізмом і акмеїзмом, між акмеїзмом і експресіонізмом» [7, с. 262]. У свідомості сучасників і наступних поколінь М. Драй-Хмара «стояв трохи

осібно [...] треба сказати, що й стилістикою, поезикою він не зовсім відповідав виробленому на той час у критиці ходовому стереотипові «неокласика» [2, с. 7]. В художньому просторі його авторського тексту панує готика духу, глибокий ліризм, філософська заглибленість, національно-фольклорна закоріненість, потужна інтелектуальна наповненість, наскрізний громадянський пафос тощо. «Інакшість» М. Драй-Хмари пов'язана насамперед зі специфікою художнього мислення, зумовленою національним світоглядом. В його душі (а відтак і в художній творчості, науковій та суспільно-громадській діяльності) жив «романтичний ген» українця (М. Кодак). Свого часу Ю. Лавріненко писав, що М. Драй-Хмара був людиною «чіткого духового національно-політичного профілю» [8, с. 226].

Автори більшості дотеперішніх публікацій, надмірно акцентуючи увагу на європейськості письменника (як, власне, й решти неокласиків), на нашу думку, децю гіпертрофують його європейські пріоритети. У зв'язку з цим виникає потреба зосередження уваги на національних аспектах біографії, що великою мірою визначили його самототожність. Актуальність окресленої назвою статті проблеми підсилюється й теоретичними пошуками сучасного літературознавства. Аналізуючи сьогоднішню ситуацію в ньому, Г. Сивокінь веде мову про закономірну активізацію проблеми індивідуально-авторського начала творчості. Як методологічну пропозицію він подає поняття самототожності письменника (посаднання художньої творчості з її суб'єктом), термінологічно окреслюючи його в такий спосіб: «Самоусвідомлення (наприклад, зафіксоване в автокоментарі), з одного боку, і, з другого боку, відкриті в безкінечність критичні (наукові, читацькі та ін.) тлумачення письменника як творця, як особистості, як соціального витвору і явища» [9, с. 9]. Розв'язання цих завдань зможе, як стверджує М. Кодак, «повернути до системи поезики «момент творчої індивідуальності» (О. І. Білецький). Загострення цього моменту посилює відчутність того, що автор є суверенним джерелом творчо-психологічних акцій і кожна з цих акцій є способом особистісної участі в ідейному житті, суспільній практиці, історичній творчості народу, нації» [10,

с. 10]. Метою статті є виявлення й характеристика сутнісних аспектів самототожності М. Драй-Хмари. Реалізація мети передбачає з'ясування типодиференційних ознак творчої індивідуальності поета в межах його національної саморефлексії, а в цьому контексті — дослідження специфіки художньої трансформації в авторський текст фольклорно-міфологічних джерел як індивідуальної форми мистецької самопрезентації.

У з'ясуванні історико-літературних і теоретичних вимірів поняття «самототожність письменника», за слушними зауваженнями Л. Голомб, особливого значення «набуває Франкова теза про емансипацію особи автора та його повну внутрішню свободу в творчому самовираженні» [11, с. 24]. Одним із оптимальних шляхів виявлення творчої індивідуальності митця в контексті цієї стрижневої тези, реалізованої І. Франком у багатьох його працях, постає питання про зіставлення літературного твору з його фольклорним першоджерелом. У статті «Як виникають народні пісні» вчений, зокрема, писав: «Митець, який свідомо створює поетичний твір, передусім відбирає предмет, найбільше відповідний його індивідуальній вдачі і характерові його таланту, він намагається вивчити, опанувати той предмет, вдуматися і вслухатися в нього, і потім заповнити його рамки, так би мовити, викристалізованим змістом свого власного я» [12, с. 62].

Самототожність М. Драй-Хмари-поета кодифікує загострене відчуття співмірності свого індивідуального світу зі світом національним, що предметно виявилось у його поезії, в наукових працях і публіцистичних виступах. Сутнісною ознакою національної визначеності суб'єкта лірики митця є його здатність органічно зливатися з буттям народу, мислити народними категоріями (морально-етичними, естетичними, соціальними тощо), а не просто орнаментувати свої тексти «під народ». В авторському «Я» поета рельєфно проглядається людина, яка, за словами П. Іванишина, «привідкриває не лише індивідуальну національну присутність, власне чи чуже Я-буття українця, а й колективне Ми-буття народу (загальнонаціональне тут-буття)» [13, с. 238]. Художній світ М. Драй-Хмари націоналістичний. Крізь усю сюжетіку його лірики

наскрізно проходить концепт України. Він є найбільш значущою величиною світогляду поета, знаковим проявником україноцентричних полюсів його філософсько-естетичної системи, що постійно перебуває у фокусі художньо-мисленнєвого зору. Істотно, гадаємо, що національними світоглядними пріоритетами як виразним маркером авторської свідомості письменника зумовлені не тільки творчі та наукові інтенції, але й конкретні реальні справи у царині національної культури. Вони виявляють його національно детерміноване «Я». Україна в естетичному досвіді поета є не лише архіважливою складовою художньої системи, але й суб'єктивною даністю. Це той випадок, коли моральні якості природно переходять у план естетичний, апологія ж національного буття осмислюється як естетична якість. Отже, націотворчі інтенції М. Драй-Хмари зумовлюють, по-перше, національну детермінованість суб'єкта лірики, по-друге, визначають етику його буття, сформовану саме цією визначальною світоглядною домінантою.

Індивідуально-авторський дискурс художньої творчості поета, будучи тісно пов'язаним із універсальними засновками людської екзистенції, іманентний насамперед українській ментальній і літературній традиції. Національна ж художня свідомість, як підкреслює Н. Шумило, «особливо яскраво виявляється в народній творчості, яка обертається навколо основних архетипів, сталих емоційно-динамічних моделей» [14, с. 13]. Поезія М. Драй-Хмари нерозривно пов'язана із мистецьким засвоєнням фольклорно-міфологічних джерел. Об'єктивованим ним світ в індивідуальній авторській трансформації став органічним складником одноприродної з фольклором естетичної реальності. Тенденція до взаємонакладання різних комунікативних рівнів виявляє одну з форм самототожності поета, явище індивідуальної художньої інтерпретації фольклору як колективної народної творчості. Власне, й саме «розуміння іманентного авторства як категорії, відповідної творчій, неординарній особистості, виникло на стадії переходу від анонімного фольклорно-колективного автора та виконавця до індивідуального» [15, с. 24]. Для М. Драй-Хмари, як і для його сучасника

В. Свідзінського, фольклорно-міфологічні начала поставали «аж ніяк не обрамленням чи «оформленням» потужного начала мислительного, а явищем етнокультурним: органічною, адекватною, змістовною формою його буттєвого розмислу, саме його поетичної думи про світ і життя» [5, с. 148]. Цей аспект естетичної системи митця, що виокремлює його з-поміж решти київських неокласиків, наближає до кореневої риси української міфософської лірики в особі В. Свідзінського, П. Тичини, Б.-І. Антонича, а насамперед — увиразнює власну «поетичну фізіономію» (І. Франко), структурує змістові концепти його аксіологічного «Я» (Его Ах), визначає сутність self (духовна особистість). Йому вдалось оригінально інтерпретувати фольклорні джерела, зберігши їх первісне значення й водночас підпорядкувавши власному творчому задуму. І в цьому раціональне «зерно» естетичної якості фольклоризму поета.

Для мистецької практики М. Драй-Хмари характерне «перетікання» літературного тексту у фольклорний і навпаки. Ця співдія виявилась у таких шляхах абсорбування фольклорного силового поля, як безпосереднє засвоєння фольклорного коду на рівні символу («туга», «серце», «степ», «руїна», «шлях»), уведення в «план будови» (Ю. Лотман) тексту уснопоетичного художнього мовлення, свідомо стилізованого під фольклор («І синявою молодого сповняється ущерть душа...»), «експлуатація» фольклорних жанрів («Зимова казка»), використання фольклорних текстів як важливого джерела формування власних творів (так, поема «Ведмідь-гора» є авторською версією народної легенди). Особливо рельєфно інтенсифікуються зв'язки літератури й фольклору у поемі «Поворот». Тут білий вірш поперемінно чергується із текстом, стилізованими під фольклорний речитатив, у якому голос наратора передає екзистенційну мову самого автора, кодуючи інформацію про його генетичну пам'ять:

Старий,
чумацький
шлях,
що ним колись
(я це з коліски пам'ятаю)
і батько, й дід
ходили у забрід [16, с. 160].

Про функціонування фольклорного наративу в індивідуальному поетичному контексті М. Драй-Хмари як текстуального проявника естетичного самоозначення митця свідчить активне використання філософсько-естетичних традицій кордоцентризму («з серця в серце наллю я пісень»), заглиблення у найдавніші архетипи українців, пов'язані з астральним культом («я зорі сестрами нарік, / а місяць — побратим у мене»). Художній світ митця функціонує переважно у макрокосмі естетизованої ним природи. Відомо, що сама природа є субстанцією «позаморальною» та «позаестетичною» (Ш. Лало). Вона «має красу лише у тому випадку, якщо художнє сприймання надлило її прекрасним» [17, с. 101]. Естетизація довкілля є, безумовно, наслідком духовної діяльності творчої особистості самого письменника, спроможного гармоніювати естетично нейтральний світ. Саме така антропологічна концепція прекрасного в сприйнятті та поетизації природи детермінує рівень естетичного самоозначення М. Драй-Хмари. Художнє самовираження поета проявилось через індивідуально сприйняту та оригінально трансформовану ним символіку природи. Слова-символи на позначення її явищ, спроектовані на внутрішній світ ліричного героя, перебувають під відчутним впливом фольклорно-міфологічної традиції. В персоніфікованих картинах природи прочитується плідно реалізована категорія прекрасного, проступає естетична зорієнтованість митця на гармонійне співіснування людини та світу, що увиразнюється через найчастотнішу суб'єктну форму власне автора, зафіксовану в тексті частотним займенником «Я»: «Я і посестра, вітер і степ — / ніжність і воля, сила і креп» [16, с. 50]; «Я п'ю прив'ялу тишу саду...» [16, с. 52]; «Я з землею зрісся — не вирну» [16, с. 78]. Цікаво, що у 33-х віршах збірки «Проростень», які увійшла до «Вибраного» (К., 1989), займенник «Я» як маркер авторського самовираження вжито у 27-ми випадках. Однак у ліричному тексті цей займенник у своєму вживанні виходить далеко поза межі «займенникового сенсу». За словами Л. Тарнашинської, поет із сильним особистісним началом (у її випадку йдеться про М. Вінграновського; М. Драй-Хмара

також репрезентує автороцентричного, суб'єктивного митця), вкладає в займенник «Я» «потужну сугестивну силу спадковості, живлену пам'яттю, як запорукою тяглості історичних та культурних процесів і традицій, і водночас — потенцію самоусвідомлення як самовирізнення персонального буття [...] Актуалізоване «Я», по суті, є носієм концепції оприявлення себе у світі й пізнання цього світу через структури «Я» як цілісного, інтегрального поняття-концепту» [18, с. 9].

Суб'єктивний досвід М. Драй-Хмари (соціальний, психологічний, філософсько-естетичний) виявився в презентації ним індивідуальних художніх моделей, структурованих фольклорно-міфологічним претекстом. Одна з них пов'язана з глибоко «психологічним язичництвом», «інтимним поєднанням його почуттів із сонцем, зірками і вітром» [19, с. 10]. Поет інтерпретує язичницьку міфологію насамперед як проукраїнський культурно-поетичний та естетичний феномен. Він синтезує філософську й громадянську проблематику з праслов'янською здатністю вести паритетний діалог із природними явищами. Його міфопоетична система структурована за посередництвом традиційних світових начал і бінарних опозицій («білий іній» / «чорні нарти», «степ» / «тайга», «воля» / «неволя», «слава» / «неслава»). Нерідко це фундаментальні семантичні опозиції, пов'язані з першоосновами буття. Серед них найтривкішою є, поза сумнівом, антитеза день / ніч, що бере свій початок ще з періоду міфологічних уявлень і функціонує переважно в словому полі антиномії життя / смерть:

Вдягає ніч жалобне рам'я.
О, хто це ранив утлу пам'ять?
День одгорів [16, с. 61].

Особливу роль (смыслову й естетичну) М. Драй-Хмара відводить міфологемам язичницько-християнської етимології: «зоря» («зорі золоті», «зоряла, як синя зоря, з висот», «криниць віястих мерехтливій зорі»); «пісня» («голос вітряних пісень», «лунають горді і сумні пісні», «пісня-посестра»), «дорога» та її семантичні різновиди — «шлях», «путь», «стежка» («на останній дорозі», «всесвітній шлях», «виходь на путь сувору і тверезу»). Доволі часто ним вико-

ристовуються ментальні архетипи історіософської домінантної семантики, що дають можливість ліричному героєві ідентифікувати себе у Всесвіті: «степ» як часово-просторова екзистенція національного світу («степ широкий», «степ-побратим», «моя вітчизна степ»), «могила» як еквівалент національного скаліченого світу («горби смарагдових могил», «могили, древні дідугани», «тяжить Могила Чорна над тобою»). Ці та інші часто вживані автором ментальні міфологеми («калиновий міст», «неволя», «неслава» тощо) потверджують неодноразово відзначуване дослідниками сильне національне почуття». Так, його донька О. Ашер переконує, що «поглиблення національної свідомості свого народу — мета, якій він [М. Драй-Хмара] присвятив усе своє життя» [20, с. 280].

У багатьох віршах М. Драй-Хмари («Під блакиттю весняною...», «Я полюбив тебе на п'яту...», «Вона жива і нежива...», «Молода весна», «Хмеліють хмари, хвилюють в трансі») зримо постають романтичні образи нової України-держави, в яких, на думку Я. Славутича, можна «добачувати відгуки нашої визвольної боротьби» [21, с. 43]. Пристрасним монологом любові до України стала поема «Поворот», яку пронизує біль і тривога за неї. Піддавшись первісно спокусі славлення «священних орифламів революційної весни», поет у процесі роботи над текстом (поема писалась упродовж п'яти років) дедалі відчутніше усвідомлював межу між початково глоріальними намірами та реальною правдою дійсності. Він вносив у текст відповідні корективи й суттєві доповнення, про що свідчить чимало деталей та епізодів твору, в яких колишні революційні ідеали поставлено під сумнів. (Можна припустити, що й назва поеми зумовлена світоглядним «поворотом» самого автора, отже, її можна трактувати як розгорнуту метафору його творчого й особистісного становлення).

Могутній архетипний образ України-страдниці на перехрестях трагічної історії — одна із стрижневих ідейних домінант твору. Поет розгортає цілісну картину трагічної вселенської містерії, сягаючи великої емоційної сили зображення («скроплена святою кров'ю земля», «занедбаний убогий край» і под.). Україна в його художньому осмисленні — поняття не гео-

графічне, а насамперед ментальне. Ця тема звучить «трагічно і благословляюче» (В. Іванисенко), оприявнюючись в образах різної семантичної наснаженості — від чуттєво-конкретних до символічно-абстрактних. Художній простір твору, знакуючи конкретні локуси реального простору («шлях перехресний», «поля і моря», «степи без краю», «могила страшна», «жовта глина усуміш з мерзлим грудками»), співвідноситься водночас із важливою референтною зоною — субстанційним духом нації.

Сюжет поеми розмонтовано на фрагменти, що нагадують собою кінематографічні уривки-оповіді про людське горе («тільки смерті чорний, полоз / в очі тихо зазирає»), страшний голод («тепер усі тут голодують»). Окремі картини (в поемі це розділи) людських страждань створюють образ тотальної руїни; вони фактурні, сенсорні у своїй пронизливій і ясній чуттєвості, виповнені суворо інтонованим трагічним пафосом, породженим сприйняттям покаліченої національної реальності («Глянув — безодня, / трупи кругом, / ворон безокий / плеще крилом»; «Якби я вмів вам розказати / про болі нависні»). Ліричний герой — центральна фігура авторського монологу, насиченого емоційною суб'єктивацією світу. Численні самозаглиблення виявляють «сліди» автора в тексті, що потверджують його віталістичну концепцію буття, творчо реалізують футурологічні (переважно — романтичні) візії України-держави:

Я вмру,
а те, у що я вірю,
залишиться
і житиме без мене —
напевно житиме!.. [16, с. 158].

Сутність поняття «самототожність письменника», за Г. Сивоконем, передбачає «відстоювання, захист таланту як вищої гуманітарної цінності з його правом на власну мистецьку «законотворчість», зосібна захист і розуміння національної його специфіки» [9, с. 7]. Київських неокласиків, до яких належав М. Драй-Хмара, традиційно вважають «архетипальними європейцями» (С. Павличко). Невід'ємним компонентом їхньої естетичної стратегії, а відтак самототожності, став «європейзм як органічна складова дискурсу національного самоусвідомлення» [22, с. 7]. Вони свідомо чи-

нили «протест проти неучького й аморального ставлення до культурних цінностей минулого, проти вандалізму та руїництва, проти спроб знищити історичну пам'ять народу» [3, с. 253]. В багатьох творах неокласиків звучить голос на захист рідного слова, віра в те, «що минеться зла руїна, що воскресне Україна» (М. Зеров). Пафос національно-історичної мужності звучить у віршах лідера «трона» («Ріг Вернигори»), П. Филиповича («Мономах»), М. Рильського («Запорозька могила»). У сонеті «Іванів гай у Полтаві» М. Зеров відтворює конкретний факт ганебного поводження з культурною пам'яткою — занедбаною садибою І. Котляревського у Полтаві. Саме в цій площині пролягають перетини естетичних настанов та етичних принципів М. Драй-Хмари з іманентними ознаками естетичної доктрини решти неокласиків. Вирізняє його виняткова активність в «організації і ствердженні національного культурного простору, який розбивався на скалки й аморфізувався пануючою імперською культурою» [23, с. 8].

Національна саморефлексія М. Драй-Хмари виявилась у його наукових пошуках. В. Іванисенко з цього приводу веде мову про те, що в «колосальній науковій праці вченого надихала велика мета — розвиток молодій радянській науці на Україні, підготовка національної творчої інтелігенції» [3, с. 240]. З огляду на означену проблему, неабиякий інтерес становить його вступна стаття до поеми «Бояриня» Лесі Українки. Звернення до цієї драматичної поеми, думаємо, не випадкове. Настроєм М. Драй-Хмари імпонувало ставлення авторки до тієї частини «продажної української інтелігенції, яка заради «панства великого, лакомства нещасного» зрадила українські традиції і помосковцившись добровільно впряглася в чужинецьке ярмо» [24, с. 211]. Проблема активності національної інтелігенції в умовах обільшовичення України бачилася М. Драй-Хмарі, як і свого часу Лесі Українці, в найтрагічніших тонах. Тож не дивно, що він акцентує один із провідних мотивів «Боярині» — мотив пасивної зради Степана. Саме цей образ символізує, на його думку, «продажну», «помосковщену» частину освіченої нації. Леся Українка своєю поемою заявила, що «всяке угодовство, яке веде в остаточному до національної зради, є злочинним» [25, с. 120].

Естетичне самоусвідомлення М. Драй-Хмари, як видно з багатьох джерел, невіддільне від його національного самоусвідомлення, що потверджується активною діяльністю на теренах збереження й розвою національної культури, утвердження національної ідеї у всіх сферах українського буття в умовах «хаосу доби» (Ю. Лавріненко). У 20-х роках він віддавав багато сил та енергії читанню популярних лекцій для вчителів і робітників у різних містах України (зокрема, на Донбасі, в Запоріжжі, на Дніпрелльстані тощо) з метою поширення української культури і піднесення національної свідомості» [26, с. 98].

М. Драй-Хмару непокоїв суспільний хаос, який спричинив культурний занепад країни. Його дедалі більше турбували симптоми, котрі «провіщали майбутні аномалії в практичному розв'язанні національного питання» [3, с. 250]. В щоденниковому записі від 04. 05. 1926 року читаємо: «Заходив недавно до Володимирського собору. Який жах. Фрески Васнецова, Котабринського, Нестерова потріскалися й облуплюються. В соборі же кілька років не палять. Яке варварство! Зокола теж не краще: дах поіржавів, ринви покрали, навіть бронзу на дверях повигвинчували! Що це — неохайність чи просто свідоме руйнування святинь?» [24, с. 379]. У такому ж інвективному дусі говорить М. Драй-Хмара і про проблему нівелювання української мови. Яскравим аргументом щодо сказаного може бути засудження ним заяви М. Горького про те, що українці «стремяться сделать наречие «языком». Він категорично й однозначно застерігає українців від зречення «і своєї мови, і своєї культури, що їх створив 40-мільйонний народ протягом тисячоліття» [24, с. 380].

М. Драй-Хмара до глибини душі тривожився проблемою майбутнього української мови, національної культури. Проаналізувавши зміст його виступів та публікацій другої половини 20-х років, зауважуємо, що він послідовно й пристрасно дебатував саме означене коло питань. Це стосується навіть тих виступів, які лише опосередковано торкалися літературно-культурних тем. Так, наприклад, у доповіді «Чому донбаському пролетареві треба українізуватися?» (доповідь була оприлюднена на шпальтах макіївської га-

зети «Домна») йдеться про те, що пролетаріат повинен «якнайширше розгорнути культурно-національне будівництво на Україні». (Які прозорі алюзії на сучасність!). Знаменно, що свою доповідь автор завершує словами, які доволі чітко увиразнюють один із його стрижневих естетичних пріоритетів — утвердження синтезу питомого національного художнього досвіду з європейським культурним набутком. За переконаннями М. Драй-Хмари, українську культуру потрібно розбудовувати, «вплітаючи» її в «прекрасний, багатобарвний, запашний вінок світової, міжнародної, вселюдської культури!» [24, с. 330].

Важливим аргументом самототожності поета, релевантною націоцентричності його громадянського й творчого «Я», видається його епістолярій. У листах письменника простежуємо занепокоєння суспільними й моральними негациями в Україні. Так, із листа до І. Дніпровського дізнаємось, що песимістичні тональності й мінорні настрої багатьох своїх творів він співвідносить із тодішніми буттєвими катаклізмами: «Мабуть, є якісь об'єктивні причини, що викликають у всіх сум. В одному з останніх віршів, який нескоро побачить світ, я просто й одверто говорю про ці причини:

...а ти обідрана лежиш,
як квац од самогону п'яна.

Це — про Україну» [24, с. 409].

Національне самовизначення М. Драй-Хмари зафіксоване його щоденниковими нотатками, іншими біографічними джерелами. Особливо прикметними щодо цього нам видаються матеріали його кримінальної справи, з якої постає мужня, національно свідомо людина й митець, котрому довелося вистояти, так би мовити, на «альтернативі барикад». У непростижних в'язничних умовах («я — в кам'янім, у кам'янім мішку»), незважаючи на нестерпний моральний тиск і невимовні фізичні тортури, він категорично заявляв, що цілком свідомо «поставив себе в ряди активних прибічників українського контрреволюційного руху на Україні» [24, с. 489]. В цьому сенсі можна говорити про певний «фанатизм» (М. Микулович) М. Драй-Хмари у сфері розвитку національної культури. Тож абсолютно справедливими видаються слова О. Ашер: «Його [Драй-Хмари]

найсильнішим почуттям була любов до України» [27, с. 24].

Таким чином, є достатньо підстав стверджувати, що естетичне самовизначення М. Драй-Хмари безпосередньо пов'язане з його національним «профілем», творчо реалізованим у поезії й продуктивній діяльності на теренах національного культурно-духовного поступу. Саме цей аспект його «Я» — мистецького та громадянського — свідчить, що самототожність письменника невіддільна від його законотворчості, декодування «секретів» якої відкриває перед сучасними інтерпретаторами необмежені можливості в усебічному осягненні естетичної сутності феномена М. Драй-Хмари.

Примітки

1. Ковалів Ю. І. Українська поезія першої половини ХХ ст. // Українська мова та література. — 2000. — Ч. 12 (172). **2. Дзюба І. М.** Він хотів «жити, творити на своїй землі...» // Драй-Хмара М. П. Вибране. — К.: Дніпро, 1989. — С. 5—39. **3. Іванисенко В. П.** Михайло Драй-Хмара // Письменники Радянської України: 20—30 роки. — К.: Радянський письменник, 1989. — С. 235—263. **4. Кодак М. П.** Системогенеза авторської свідомості: теорія й проблеми історії літератури // Слово і час. — 2001. — № 5. — С. 8—15. **5. Соловей Е. С.** Українська філософська лірика: Навчальний посібник із спецкурсу. — К.: Юніверс, 1998. — 368 с. **6. Брюховецький В. С.** Микола Зеров: Літературно-критичний нарис. — К.: Радянський письменник, 1990. — 309 с. **7. О. Б.** [Рец. на кн.: Драй-Хмара М. Проростень. — К., 1926. — 51 с.] // Червоний шлях. — 1926. — № 10. — С. 261—262. **8. Лавріненко Ю. А.** Михайло Драй-Хмара // Лавріненко Ю. А. Розстріляне відродження: Антологія 1917—1933: Поезія — проза — драма — есей. — К.: Просвіта, 2001. — 794 с. **9. Сивокінь Г. М.** «Самототожність письменника» як методологічна пропозиція // Самототожність письменника: До методології сучасного літературознавства. — К.: Українська книга, 1999. — 160 с. **10. Кодак М. П.** Авторська свідомість і класична поетика. — К.: ПЦ «Фоліант», 2006. — 336 с.

11. Голомб Л. Г. Прочитання лірики крізь призму творчої особистості автора в дослідженнях Івана Франка // Голомб Л. Г. Із спостережень над українською поезією ХІХ—ХХ століть: Збірник статей. — Ужгород: Гражда, 2005. — С. 13—25. **12. Франко І. Я.** Як виникають народні пісні? // Франко І. Я. Збір. творів: У 50 т. — К.: Наукова думка, 1980. — Т. 27: Літературно-критичні праці (1886—1889). — С. 57—65. **13. Іванишин П. В.** Національний спосіб розуміння в поезії Т. Шевченка, Є. Маланюка, Л. Костенко: монографія. — К.: Академвидав, 2008. — 392 с. **14. Шумило Н. М.** Під знаком національної самототожності. — К.: За друга, 2003. — 354 с. **15. Літературознавча енциклопедія:** У 2 т. / [авт.-уклад. Ю. І. Ковалів]. — К.: ВЦ «Академія», 2007. — Т. 1: А (аба) — Л (лямент). — 608 с. **16. Драй-Хмара М. П.** Вибране / Упоряд. Д. Паламарчука, Г. Кочура, передм. І. Дзюби, приміт. Г. Кочура. — К.: Дніпро, 1989. — 542 с. **17. Лало Ш.** Введение в эстетическую. — М.: Труд, 1915. — 254 с. **18. Тарнашинська Л. Б.** Зоряний інтеграл знакового покоління: персоналістських вимір // Тарнашинська Л. Б. Українське шістдесятництво: профілі на тлі покоління (історико-літературний та поетикальний аспекти). — К.: Смолоскип, 2010. — С. 7—21. **19. Ашер О. М.** Драй-Хмара як поет // Драй-Хмара М. П. Поезії. — Нью-Йорк, 1964. — С. 7—23. **20. Ашер О. М.** Біографічний нарис // Драй-Хмара М. П. Поезії. — Нью-Йорк, 1964. — С. 275—286. **21. Славутич Я.** Розстріляна муза: Мартиролог. Нариси про поетів. — К.: Либідь, 1992. — 183 с. **22. Райбедюк Г. Б., Томчук О. Ф.** Вивчення творчості київських неокласиків: Навчально-методичний посібник. — Ізмаїл: СМІЛ, 2010. — 347 с. **23. Наливайко Д. С.** Українські неокласики і класицизм // Наукові записки Києво-Могилянської Академії. — К., 1998. — Т. 4: Філологія. — С. 3—11. **24. Драй-Хмара М. П.** Літературно-наукова спадщина / Упоряд. С. А. Гальченка, А. В. Ріпенко, О. Ф. Томчука; приміт. С. А. Гальченка, Г. О. Костюка. — К.: Наукова думка, 2002. — 590 с. **25. Задеснянський Р.** Творчість Лесі Українки: Критичні нариси. — Мюнхен, 1963. — 174 с. **26. Заславський І. Я.** З етюдів про неокласиків // Сучасність. — 1997. — № 7—8. — С. 87—103. **27. Ашер О. М.** До 100-річчя з дня народження Михайла Драй-Хмари // Сучасність. — 1989. — № 10 (342). — С. 19—25.

The article finds out the aesthetic primacy of M. Dry-Khmara, clears up the individual ways and the means of their tekstualization and substantiates the key aspects of the authorial “I” of the artist in the circle of the neoclassic and beyond. The self-identity of the poet characterized on the basis of the representative art, science and memoir material.

Keywords: aesthetic concept, artistic thinking, self-identity, author of “I”, subject of poetry, art consciousness, mode, intention.

НОВЕ ДОКУМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО РУХУ

Українські націоналістичні організації в роки Другої світової війни. Документи: у 2 т. Т. 1: 1939—1943 / за ред. А.М. Артизова. — М.: Російська політична енциклопедія (РОССПЕН), 2012. — 878 с.: іл.; Т. 2: 1944—1945 / за ред. А.М. Артизова. — М.: Російська політична енциклопедія (РОССПЕН), 2012. — 1167 с.: іл.

2012 року на post-радянському просторі зафіксовано безпрецедентне явище в галузі археографії, яке не обминуло уваги фахівців й громадськості, викликавши жваву дискусію серед науковців і аматорів.

Що ж відбулося?

22 червня у Москві, а 26 вересня у Києві презентовано перше російське документальне академічне видання з історії українського націоналістичного руху та низки суміжних проблем доби Другої світової війни. Його укладачі на сторінках двотомника помістили 506 документів (390 з яких опубліковані вперше), створених на чотирьох мовах з майже 50-ти фондів і колекцій 15-ти архівосховищ Російської Федерації, України, Німеччини, Польщі, Білорусі (з них три — федеральні архіви РФ, чотири — відомчі архіви РФ, вісім — зарубіжні архіви). Причому, деякі документи спеціально розсекречені для даного видання. 21% документів, раніше видрукованих у зарубіжних виданнях, у перекладі російською мовою видруковані вперше. Стосовно вітчизняних архівів упорядники залучили документи фондів ЦДАГО України, ЦДАВО України, ГДА СБУ. Частину матеріалів ними почерпнуто з багатотомного «Літопису УПА», хоча при цьому ніхто їх не проаналізував, як і ніхто не послався на сам «Літопис». Археографічна підготовка документів проведена у відповідності до Правил видання історичних документів у СРСР (Москва, 1990). Авторі-укладачі засвідчили також фахову обізнаність з публікаціями українських науковців з даної проблематики — А. Кентія, А. Боляновського, Д. Веденєєва, П. Гай-Нижника, В. Дзьобака, В. Іваненка, І. Ільюшина, О. Лисенка, О. Марущенка, І. Патриляка, Я. Примаченка, О. Романіва, І. Федущак, В. Якуніна. Співвидавцями значаться: Федеральне архівне агентство, Державний архів Російської

Федерації, Російський державний архів соціально-політичної історії, Архів Президента Російської Федерації, Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації, Центральний архів Федеральної служби безпеки Російської Федерації, Архів Служби зовнішньої розвідки Російської Федерації.

Про ідею та передісторію підготовки і створення збірника документів, особистісне суто академічне судження й оцінку цьому видавничому проекту на сторінках історичного наукового видання виклали українські історики-археографи Д.В. Веденєєв та В.С. Лозицький (Див.: Укр. іст. журн. — 2012. — №6. — С. 215—221). Тому не будемо апелювати до їхніх сентенцій. Звернімо увагу на інше.

Які ж завдання, а головне — яку мету поставили перед собою і переслідували автори-укладачі збірника?

Вони достатньо прозаїчні — мовою документів різноманітного походження всебічно висвітлити генезу руху українських націоналістів: їхньої ідеології, програмових засад; еволюцію стратегії і тактики, особливостей провідних напрямків діяльності, а також належного місця в міжнародних відносинах самого руху та його збройних формувань за період із вересня 1939 до травня 1945 рр. Крім цього показати різноманітні точки зору на діяльність українських націоналістів. Зокрема радянську, німецьку, польську.

Попри запевнення від імені авторського колективу очільника Архівної служби Російської Федерації та головного редактора збірника документів Андрія Артизова про відсутність будь-якого політичного замовлення, як і навішування юридичних чи то ідеологічних ярликів стосовно учасників подій минулого, на жаль, позиція і мотивація видавців прямо таки протилежна. Про це відкрито заявив під час презентації ди-

ректор РДАСП, а за сумісництвом головний редактор РОССПЕН Андрій Сорокін: «Подібного роду роботами ми лікуємо історичну пам'ять не тільки громадян Росії, але й суміжних держав. Це наша спільна історія... Майбутнє наше спільне. Приклад українських націоналістів... демонструє те, до чого призводить моральний релятивізм, постановка на чолі кута політичної діяльності насилля... Не Росія розпочала війну пам'яті, війну ідентичностей... Саме наші колишні союзні республіки започаткували цей процес на підставі відштовхування нашого спільного союзного минулого».

Упереджено-виправдовувальні та політично заангажовані заяви не тільки підтверджують, а й пояснюють, чому все ж таки на учасників тих далеких подій навішуються ганебні ярлики, з яких причин підтасовуються історичні факти. Як і стає зрозумілим, чому через суржиковий слововитвір в текстах коментарів відразу ж вбачаються «недолугість» процесів українського державотворення та «ненавмисне» нерозуміння деяких історичних подій і обставин тощо. Зокрема наголошується, начебто дивізія Ваффен СС «Галичина» комплектувалася з членів УПА (т. 1, с. 14), що абсолютно не відповідає дійсності. Адже саме ОУН-Б послідовно і принципово виступала не тільки проти комплектування, а й проти самої ідеї її створення. Викликає також заперечення, попри об'єктивні факти, намагання укладачів збірника показати українських націоналістів підручними нацистів протягом усієї Другої світової війни, а керівників повстанців — змалювати «главарями» бандформувань українських фашистів (див. с. 22). Стосовно ж стану перекладу документів з однієї мови на іншу — кидається у вічі відсутність фахового як такого перекладу з української мови на російську. Так само як дивує і значна кількість описок, фактологічних, граматичних, орфографічних помилок тощо.

Стосовно ж фотопідбірки — вона вражає не тільки науковців. Сьогодні завдяки копійчій праці дослідників та їхньому пошуку в Україні створений солідний фотоархів з історії українського націоналістичного руху. На жаль, упорядники не те що не звернули на це уваги, а взагалі пішли шляхом підтасовки і фальсифікацій. У виданні відсутні світліни підрозділів

УПА, замість яких використані фотографії дивізійників «Галичини», поліцаїв чи просто селян, які радо зустрічають «визволителів» 1941 року і т.п.

Слід зауважити, що поняття «український націоналістичний рух» по-різному трактується в Україні та Російській Федерації. А це одна з причин, чому автори збірника вийшли за межі означеної хронології та включили документи за 1946 — 1953 рр. З іншого боку — саме цим пояснюється, чому вони звернулися до документів, що стосуються українських урядів в екзилі, еміграційних кіл та інших антирадянських об'єднань та угруповань, їхніх збройних формувань тощо.

Стосується це і географії руху українських націоналістів. Автори-упорядники намагалися мовою документів розкрити генезу їхнього руху в основному в Західній Україні. Але в наведених документах фігурують матеріали про їхню діяльність на Правобережжі, Наддніпрянщині, Слобожанщині, дещо в Донбасі. На нашу думку, збірник значно б виграв, якби упорядники помістили документи про діяльність українських націоналістів на всіх етнічних українських землях без винятку, включаючи і такі регіони, як Російську Слобожанщину, Подоння, Північний Кавказ тощо.

Варто також було б підібрати й навести маловідомі та зовсім невідомі науковцям (особливо російським) документи: як, наприклад, про боротьбу УПА проти німців та їхніх сателітів, нацистські переслідування та репресії проти ОУН і УПА, тактику НКВС та звірства радянської влади в боротьбі проти повстанців, особливо через застосування спецгруп з метою їхньої дискредитації, злочини СБ націоналістами як на антипольській, так і на антинімецькій основі, тощо.

Особливий інтерес для науковців та широкого загалу викликають доповідні записки М.С. Хрущова на ім'я Й.В. Сталіна. Виконуючи волю Кремля, він здійснив поїздки в Західні області УРСР, де не тільки знайомився з соціально-економічним та політичним станом областей, а й особисто брав участь у допитах членів УПА, генерував заходи з метою знищення «українсько-німецьких націоналістів» (т. 2,

док. 3.103, 3.131 та ін.). Шкода, але у збірнику відсутні документи із вказівками вищого державно-політичного керівництва СРСР та керівників радянських спецслужб, які б прямо вказували на застосовані форми і методи боротьби з українським національно-визвольним рухом у роки Другої світової війни.

Чимало погрішностей, а то й помилок у другому томі збірника. Зокрема Володимир Кубійович представлений як один з організаторів і керівників Військової Управи Львова у квітні 1943 р., що не відповідає дійсності (т. 2, с. 1044). А відомий історик та перший голова Київської міської управи восени 1941 р. Оглоблін, засвідчений як очільник Київського магістрату Оглобин (т. 2, с. 1060). У цілому біографічні довідки на керівників і функціонерів ОУН — УПА, державно-політичних діячів СРСР і Рейху несуть чимало інформації, а тому стануть у пригоді фахівцям і аматорам (т. 2, с. 1009—1093). На жаль, і тут виникає чимало запитань, які були б зняті у разі тісної співпраці упорядників збірника з українськими дослідниками.

Отже, попри численні зауваження, збірник документів «Українські націоналістичні організації в роки Другої світової війни» підготовлений фахово. Розглядаючи далеко не прості проблеми української історії, російські науковці своєю багатосторінковою

працею значно розширили джерельну базу вивчення руху, який мав за стратегічну мету творення власної національної державності й об'єктивно міг бути тільки ворогом великодержавних устремлінь Москви. Дійсно, певну частину опублікованих документів упорядникам таки вдалося вперше ввести в науковий обіг. Разом із тим, попри неймовірну кількість уперше обнародованих архівних документів, залучених величезних адміністративних і фінансових ресурсів — наукове значення рецензованого двотомника занадто обмежене. Адже викладені факти та інформація (відомі не тільки фахівцям, а й широкому загалу) не надають можливості дослідникам створити те нове підґрунтя, яке б дозволило об'єктивно реконструювати наше трагічне минуле або хоча б вибудувати нові версії, інтерпретації чи гіпотези. І як тут не дослухатись до абсолютної слушної думки російського історика Олександра Гогуня про те, що цінність подібних видань збільшиться тільки тоді, коли співробітники російських архівів і РАН перестануть займатися «війнами пам'яті» та присвятять себе науці. Але це можливе тільки тоді, коли в демократичній Росії відкриють доступ до відомчих і державних архівів, який на сьогодні з метою маніпуляції думками вчених обмежений.

В.Ф. Семистяга,
І.С. Татарінов,
м. Луганськ

ЗБЕРЕЖЕМО САМОБУТНІСТЬ, АБО ЩЕ РАЗ ПРО УКРАЇНСЬКУ НАЦІОНАЛЬНУ ІДЕЮ

Сабадуха В.О. *Українська національна ідея та концепція особистісного буття: Монографія* / В.О. Сабадуха. — Івано-Франківськ: «Фоліант», 2-ге видання, виправлене, 2012. — 176 с.

На тлі глобалізаційних процесів, які останнім часом набули стрімких обертів, гостро постає питання збереження національної ідентичності українського народу. Сучасний світ кожного дня ставить нові завдання як перед конкретною особою, так і перед Україною як незалежною державою. Українське державотворення має давні традиції. Однак лише наприкінці ХХ століття, коли на уламках СРСР стали незалежні держави, мрія багатьох українців нарешті стала реальністю.

Як справедливо відзначено у передмові до монографії професора М. Кашуби (с. 5), на тему національної ідеї, державотворен-

ня, становлення політичної чи громадянської нації написано багато праць, які, на превеликий жаль, повторюють одна одну, не вносять свіжої думки в трактування й розуміння національної ідеї. Автор запропонував дійсно оригінальний погляд на національну ідею, довівши, що має право на власне бачення цього феномена.

Приємне враження справляють глибокі екскурси В. Сабадухи в історію проблеми і детальний аналіз (розділи 1, 2) концептуальних основ вітчизняної національної ідеї й особистісної парадигми буття людини в українській філософській, соціально-політичній думці та художній

культури. Хотілося б виокремити проведений автором ґрунтовний аналіз еволюції філософських засад особистісної парадигми буття людини в працях відомих українських мислителів та філософських шкіл (с. 54—120). Достатньо аргументованими вбачаються пропозиції автора щодо інтелектуального інструментарію і вимог до еліти нації. Це не лише актуально в наш час, а є гостро необхідним, особливо з огляду на наявний український політикум, який претендує бути так званою елітою нації. Сформульовані В. Сабадухою чотири закони національного буття і духовно-моральні принципи життєдіяльності української людини, на наш погляд, також не можуть залишитися поза увагою політиків, науковців, викладачів вишів, студентів та усіх, хто не байдужий до філософії української ідеї і майбутнього нашої держави. Висновок стосовно дійсної суспільної вартості людини, яка визначається її потенціалом до трудової діяльності на благо нації, — поза всяким сумнівом, — достатньо актуальний та водночас беззаперечний (с. 104). Все це робить книгу автора — щирого патріота української держави, безсумнівно, незамінним джерелом ґрунтового осмислювання феномена української національної ідеї.

Стосовно архітекτονіки означеної монографії можна сказати, що вона є завершеним науковим дослідженням і не викликає зауважень. Автор слушно структурував роботу за трьома блоками-розділами, в яких аргументовано виклав власне бачення проблеми та сформулював на цій основі відповідні висновки. Вдало побудована монографія В. Сабадухи дозволяє стверджувати, що заявлена мета дослідження, яку автор убачає у поверненні до суспільної і філософської думки ідеї особистісного буття, яка була органічно притаманна формам життєдіяльності українців, як і окреслене надзавдання щодо висвітлення особистісних вимірів української ідеї, виконана (с. 7).

Джерельна база монографії достатньо повна й насичена найрізноманітнішими джерелами. Виходячи з прийнятого в роботі розуміння концептів «парадигма», «національна ідея», «українська ідея», автором проаналізовані філософські витоки української національної ідеї. Зокрема ним

ретельно опрацьовані роботи І. Вишенського, Г. Сковороди, М. Драгоманова, М. Міхновського, В. Липинського, І. Франка, М. Грушевського, Д. Донцова, Я. Стецька, Ю. Липи, В. Винниченка, творчий доробок українських поетів-шістдесятників, особистісні виміри людського буття у творчості філософів Київської світоглядно-антропологічної школи та основні тенденції сучасного розвитку поняття «українська національна ідея» (с. 54—160). Специфіка філософії української ідеї, на думку автора, полягає в її розвитку в межах дихотомії «безособистісне — особистісне», яка починається ще з часів Київської Русі (с. 160). У списку використаних джерел та літератури міститься 285 позицій, що ще більше надає значущості та ваги цій безумовно актуальній роботі.

У першому розділі монографії В. Сабадуха висвітлив концептуальні основи новітньої української національної ідеї. Проведений порівняльний аналіз основних ідей Платона, А. Бергсона, М. Бердяєва, М. Бубера, М. Горького, Г. Маркузе, Х. Ортеги-і-Гассета, А. Тойнбі дозволив дослідникові виявити спільні положення щодо взаємодії суб'єктів соціальної діяльності між собою та їхньої взаємодії із суспільними формами буття (с. 9—53). Такий компаратив показав авторові, що психологи, історики, філософи ХХ ст. дійшли висновків, що пріоритет у сучасних суспільствах належить людині посереднього рівня розвитку сутнісних сил, яка розбудувала безособистісні суспільні форми життєдіяльності. Ці форми не сприяють розвитку людини та суспільства, що спричинило антрополого-глобальну катастрофу. На основі концепції чотирьох рівнів розвитку сутнісних сил В. Сабадуха сформулював філософський зміст поняття «особистісна парадигма буття людини», під якою розуміє органічну форму суспільного буття, розбудовану на принципі субсидіарності між рівнем розвитку сутнісних сил людини та структурами громадянського суспільства. За ідеал приймають індивіда особистісного рівня розвитку, потреби якого покладено в основу функціонування людини та суспільства. У кінці роботи дослідник висновок, що українська ідея має враховувати досягнення провідних мислителів ХХ століття (с. 53).

У другому розділі автором запропоновано аналіз еволюції особистісної парадигми

буття людини в українській філософській, соціально-політичній думці та художній культурі. Дослідник довів, що філософськими джерелами концепції «особистісної парадигми буття людини» в українській філософії є творчість І. Вишенського та Г. Сковороди, де народжується ідея особистісного буття, і яка набуває розвитку у творчості П. Куліша, Т. Шевченка, І. Франка, В. Винниченка. Уперше ідею поділу людей за духовними спонуканнями (рівнем розвитку сутнісних сил людини) на філософському рівні чітко дослідив і висловив Д. Донцов. Загалом, розвиток української ідеї від діячів Кирило-Мефодіївського братства до Д. Донцова, В. Винниченка, Ю. Вассіяна відбувся в контексті дихотомії «особистісне — безособистісне».

Аналіз робіт згаданих філософів дозволив авторові монографії наголосити, що ідея ієрархії сутнісних сил людини дійсно є провідною тенденцією розвитку української соціально-філософської думки. При цьому доречно зауважено, що українські мислителі та громадські діячі недооцінювали вплив зовнішнього чинника (державності) на розвиток української людини. Такий стан речей виправив М. Міхновський, який розглядав державу як необхідну умову розвитку особистості. Проведене В. Сабадухою порівняння основних досягнень української філософської думки з європейською дозволило дійти висновку, що розвиток філософії української ідеї відбувся в контексті європейської філософської думки (с. 128).

У третьому розділі дослідник порушує питання існування та функціонування української національної ідеї в умовах розбудови незалежної держави. Тривалий час українська нація не мала своєї держави, тому змістом української ідеї було здобуття незалежної держави, а основною функцією — спонукання народу до боротьби за її розбудову (с. 130). Коли ж 1991 р. Україна здобула незалежність, це змусило переосмислити уявлення про роль української національної ідеї в процесі державотворення. Виникла проблема проаналізувати сучасні підходи до розуміння української ідеї з позиції концепції чотирьох рівнів розвитку сутнісних сил. Для цього науковець дослідив зміст та функції новітньої української ідеї, проаналізував

механізми її усвідомлення народними масами та з'ясував соціально-економічні та психолого-педагогічні умови її реалізації.

Монографію В.А. Сабадухи завершують логічно побудовані та вдало структуровані висновки, які подано на досить високому рівні узагальнення. Запропоновано власне бачення проблеми і сформульовано дев'ять основних висновків (с. 160—163). Зокрема, заслуговують на увагу наведені духовно-моральні принципи буття української людини (с. 163—164). Представляють також значну цінність окреслені дослідником напрями подальшої роботи в означеній сфері. При цьому наголошено, що теоретичне розв'язання проблеми переходу від безособистісної парадигми буття людини до особистісної не означає автоматичного вирішення її на практиці. Це відбудеться лише тоді, коли в Україні знайдеться критична маса особистостей та політичні сили, які б прийняли зазначену концепцію до практичної реалізації. Для того щоб здійснити еволюційний перехід до особистісної парадигми буття людини, необхідно провести підготовчу роботу в методологічно-теоретичному, ідеологічному напрямах та у сфері державотворення і права (с. 164).

Як і будь-яка інша робота, представлене монографічне дослідження не позбавлене деяких недоліків, усунення яких позитивно відбилася б на більш повному сприйняттю матеріалу. На нашу думку, достатньо ґрунтовне дослідження має потужну аргументацію, але місцями переобтяжену специфічними термінами та категоріями. У той же час дослідник зазначив, що монографія слугуватиме політикам, науковцям, викладачам вишів, студентам — усім, хто не байдужий до філософії української ідеї та майбутнього України. Окрім цього, бажано посилити актуальний, на наш погляд, третій розділ більш конкретними рекомендаціями щодо практичної реалізації української національної ідеї.

Недоліки носять виключно характер побажань і аж ніяк не позначилися на високому науковому рівні монографії В.О. Сабадухи, яка дійсно є комплексним дослідженням з означеної проблематики. Поза всяким сумнівом, вона стане корисною для усіх, небайдужих до майбутнього України.

І. Татарінов,
м. Луганськ

ОСЯГАЮЧИ ТАЄМНИЦІ ПСИХЕЇ МИТЦІВ-МОДЕРНІСТІВ

Михида С. *Психопоетика українського модерну: проблема реконструкції особистості письменника* : [монографія] / Сергій Михида. — Кіровоград : «Поліграф-Терція», 2012. — 352 с. — Рецензія.

Останнім часом в українському літературознавстві посилилася увага до аналізу знакових явищ національного письменства в руслі психологічної школи. Залучаючи досягнення суміжної науки, котра займається вивченням людини у всіх проявах її психічного життя, вчені значно розширюють уявлення про природу творчого процесу, про загадковий світ письменницької душі. У цьому напрямку написана монографія С. Михиди «Психопоетика українського модерну: проблема реконструкції особистості письменника» (Кіровоград, 2012), котра доповнює галузь сучасних психоаналітичних студій, представлених працями Л. Левчук, Н. Зборовської, М. Моклиці та інших авторитетних учених. Науковець запропонував концепцію дослідження мистецьких явищ українського модернізму крізь призму психічних характеристик творчої особистості. Розроблена автором модель вивчення художніх явищ базується на теоретичних положеннях психоаналізу в його ширшому трактуванні («у розумінні повноформатного психологічного аналізу» (с. 7), а також на здобутках гуманістичної психології, котра «предметом обсервації обирає унікальну особистість» (с. 25). Вводячи в контекст свого дослідження поняття «психопоетика», «мегатекст», «психоавтобіографічність», дослідник розбудовує цілісну систему реконструкції психопортретів чільних представників українського модернізму — В. Винниченка, І. Франка, Лесі Українки, О. Кобилянської, М. Коцюбинського.

У вступній частині монографії С. Михида цілком слушно наголошує на потребі поглибленого аналізу особистості митця із врахуванням усього спектру його психічних проявів: темпераменту, характеру, емоційно-вольової сфери. Такий аналіз, на думку вченого, продовжить традиції літературознавчого біографізму в сучасній науці. Основне завдання автора — осягнути таємниці Психеї письменника.

Монографія С. Михиди має логічну структуру. Виклад матеріалу здійснюється послідовно: від наукового обґрунтування концепції «психопоетики» до практичної реалізації запропонованої моделі дослідження. У першій частині праці учений звертає увагу на функціонування поняття «творча особистість» у дослідженнях літературознавчого, психологічного та філософського характеру. Простежуючи наукову парадигму цього поняття, він виходить на дискусійну проблему в сучасному літературознавстві — проблему автора. С. Михида підтримує ту лінію в інтерпретації цієї проблеми, котра суперечить популярним у середовищі структуралістів та формалістів поглядам про «смерть автора». На думку вченого, сліди присутності письменника наявні у всій площині його творчих виявів. Цю площину в дослідженні названо поняттям «мегатекст», яке дослідник трактує як «джерельний дискурс експлікації усіх буттєвих (біографія) та психофізіологічних (психобіографія) характеристик художника слова, які формують притаманні саме йому вияви художності» (с. 20). Таким чином, С. Михида цілком доречно залучає до реконструкції психопортрета митця складові мегатексту — спогади, листи, щоденники, нотатки, подорожні книги, автобіографії і, звичайно, художні тексти з потужним психобіографічним струменем.

Перша частина дослідження С. Михиди засвідчує його глибокі знання в галузі психології творчості. Помітно, що здобутки науковців, які працюють у цій галузі, в той чи інший спосіб послужили базою для творення психологічного портрета ключових представників українського модернізму — В. Винниченка, І. Франка, Лесі Українки, О. Кобилянської, М. Коцюбинського. Важливим для вияскравлення позиції дослідника є четвертий підрозділ частини, у якому з'ясовуються основні засади та принципи психопоетичного аналізу. Психопоетикальна матриця, як твердить

учений, «передбачає реконструкцію психоструктури письменника, спираючись на вияви особистості митця, репрезентовані у його художніх текстах, щоденниках, мемуарах, у спогадах та листах тих, хто знав його особисто» (с. 88). Продуктивність такого аспекту дослідження забезпечує поєднання підходів психологічного та власне філологічного аналізу.

Найбільш повними у плані практичного застосування методики психопоетичного дослідження, на наш погляд, є друга і третя частини монографії, у яких простежується психобіографія В. Винниченка. Названі частини підсумовують багаторічні студії С. Михиди над творчістю цієї знакової фігури в українській культурі доби модернізму. Спостереження над психобіографією письменника, викладені в рецензованій праці, розширюють попереднє дослідження автора — працю «Слідами його експериментів: Змістові доміанти та поетика конфлікту в драматургії В. Винниченка» (Кіровоград, 2002), а також доповнюють здобутки науковців-винниченкознавців — Г. Костюка, В. Панченка, Г. Сиваченко, В. Хархун та ін. Аналіз психоструктури В. Винниченка базується в основному на концепціях фрейдівського психоаналізу та досягненнях гуманістичної психології.

Новизною позначені спостереження С. Михиди над динамікою становлення особистості митця. Учений розглядає життєвий шлях В. Винниченка у контексті ключових чинників формування його психоструктури від дитинства до зрілих і останніх років земного буття. Акценти робляться на взаєминах письменника з матір'ю і батьком (актуалізація «едіпового комплексу» у психіці), на феномені гри у формуванні його креативності, на прагненні самоактуалізації, особливостях темпераменту, інтелекту, визначальних рисах характеру. До аналізу науковець залучає вдало підібрані тексти з психоавтобіографічним змістом (наприклад, дитячі оповідання В. Винниченка), які відкривають завісу над таємницями внутрішнього життя цієї неординарної особистості.

У третій частині праці С. Михида зосереджує увагу на характері взаємозв'язку між психоструктурою В. Винниченка та

його творчістю, особливостями поетики, творчого процесу. Дослідник акцентує на продуктивності письменника, його високій працездатності, здатності працювати в несприятливих умовах, хисті до швидкописання. Ці ознаки разом із оригінальністю мислення, новаторськими підходами до осмислення проблем загальнолюдського характеру, експериментальністю художньої обсервації, на думку вченого, є унікальними компонентами соціосфери В. Винниченка, рисами його характеру, які формували особистість митця і реалізувалися в його творчості.

Викликають інтерес і спостереження С. Михиди стосовно проблеми «інстинкт — суспільна мораль» у художньому світі митця, теми жінки у просторі авторського світобачення, а також питань становлення поетики модерної української драматургії. Цікаво інтерпретовані погляди В. Винниченка на шлюб, сімейне життя, стосунки між чоловіком і жінкою, що простежуються на широкому матеріалі: прозових і драматичних творах, щоденникових записах, листуванні.

Психопортрети інших представників українського модернізму — І. Франка, Лесі Українки, О. Кобилянської та М. Коцюбинського — С. Михида моделює у четвертій частині монографії.

Реконструюючи психопортрет І. Франка, учений звертається до спогадів сучасників письменника, які акцентують на особливостях характеру митця. Узавши до уваги ці спостереження, а також окремі Франкові тексти, листи, автор приходять до висновку, що психоструктура поета «не вписується у рамки канонічного уявлення про класика. Натомість маємо складне психічне утворення, у якому на рівні характеру, темпераменту, [...] підсвідомої сфери нуртує енергія творення, спрямована на утвердження суспільних ідеалів, і невимовний біль від неможливості реалізуватися в єдності психофізіологічних і громадських бажань» (с. 258). Шкода, що заявлена теза не отримала широкої аргументації. Гадаємо, що для досягнення психосвіту І. Франка прислужився б і відомий лист Лесі Українки від 13—14 січня 1903 року, де письменниця порушує актуальні для обох творців проблеми автобіо-

графізму в художніх текстах, діалектики суб'єктивного та об'єктивного у творчості. Прозіровою виявилася Леся Українка і в оцінці ліричного диптиху поета «Із дневника» («Опівніч. Глухо. Зимно. Вітер віс...», «Як голова болить!...»), який позначений виразним автобіографічним струменем і дає цікавий матеріал для аналізу внутрішнього світу митця. Вважаємо, що і студії сучасних учених-франкознавців (Я. Мельник, Б. Тихолоза, Л. Сеника та ін.), які торкалися проблем психології творчості визначного письменника, теж дають привід для значно глибшої розмови.

Психосвіт Лесі Українки автор рецензованої монографії простежує на базі листування письменниці, її художніх творів, спогадів сучасників про неї. У підрозділі вдало проаналізовано поезію «Як я люблю оці години праці...», яка розкриває секрети творчої лабораторії Лесі Українки. Можна погодитися із твердженням С. Михиди, що «високий рівень компенсаторної функції психіки, здатність у творчому пориві переборювати неврастенічні та передістеричні кризи, здатність активно реагувати на зовнішні подразники у вигляді нових тенденцій і віянь у літературі дозволяли письменниці у найкритичніші періоди свого життя залишатися на вістрі творчої активності» (с. 276).

Постать О. Кобилянської науковець розглядає крізь призму меланхолійного дискурсу, залучаючи у коло обсервації фрейдівське розуміння поняття мелан-

холії. С. Михида приходить до висновків про «бітемпераментність природи психіки О. Кобилянської» (с. 297). У підрозділі проаналізовано новелу «Impromptu phantasie» як твір з високим психобіографічним зарядом. Ця новела, за слушним спостереженням ученого, дає багатий матеріал для розуміння процесів становлення особистості О. Кобилянської, формування в її психіці «комплексу слави».

У підрозділі про М. Коцюбинського у руслі фрейдівських концептів («едіпів комплекс») порушено проблему впливу матері на формування психоструктури митця. Цілком правомірно розкрито тут і питання естетизму письменника.

Висновки підсумовують наукові пошуки С. Михиди в галузі психопоетичного аналізу. Доба модернізму з її ключовими представниками постає у дослідженні автора в комплексі психологічного та філологічного аналізу. Таким чином, дослідження С. Михиди засвідчує продуктивність психопоетики як галузі на межі літературознавства та психології. Воно по-новому представляє літературу українського модернізму, наближає читача до осягнення загадкового світу душі митця. Вважаємо, що праця автора стане в нагоді всім, хто цікавиться питаннями психології творчості й прагне пізнати таємниці мистецтва слова.

В.В. Барчан, О.Ю. Кузьма,
м. Ужгород

CONTENTS

YOUNG VOICES

VASYLETS OLESIA	Native Land	3
-----------------	-------------------	---

POETRY

STARUN VASYL	Beyond the Silver Hills.....	4
BONDARENKO VOLODYMYR	Poetic preface	29
KALASHNYK VOLODYMYR	A Wonderful Moment.....	36

PROSE

ROHOVY IURIJ	One's Own Home	39
--------------	----------------------	----

SOURCES

BEREZOVY VASYL	He Was Loved, He Was Admired	46
----------------	------------------------------------	----

PUBLICISM

HAYOVY HRYTS	Redemption	58
--------------	------------------	----

READ TO CHILDREN

HOROVI HENNADIJ	Qua-kum-qua	82
-----------------	-------------------	----

FOR THE 100TH ANNIVERSARY OF MYKOLA HONCHARENKO'S BIRTH	84
---	----

SCIENTIFIC ARTICLES, RESEARCH

KLYMOV ANATOLIJ	Life, Research and Pedagogical Activity of Professor Mykola H. Honcharenko.....	87
ANPILOHOVA TETIANA	F.A. Belsky's input into the Development of People's Education and Science in Luhansk Region.....	92
GAUKHMAN MYKHAILO	"Hrushevsky Studies" by Volodymyr Vashchenko: Methodological Meditations.....	97
ZABUDKOVA OLHA	The Role of Trust "Prodvuhillia" at the Time of Oil Crisis in the Russian Empire on the Eve of the World War I.....	107
KRUHLIAK MARYNA	The Economic History of Ukraine at the beginning of the XXth Century in Academician B.A. Kruhliak's Scientific Heritage.....	114
GRIZHENKO LILIYA	«The Particularities of a Class Society Development in the Urban Setting of Katerynoslav Province (the Ending of the XIXth — Beginning of the XXth Centuries)».....	120
LUKJANENKO VOLODYMYR	The Power of Agriculture as a Counterpart of Agrarian Issue of Ukraine at the End of The XIXth — Beginning of the XXth Century in Pre-Revolutionary Works of Some Scholars	127
MURAVIK HANNA	The Problems of Industrial Manufacturing in Ukraine at the End of the XIXth—Beginning Of The XXth Century in "Ukrainian Historical Journal".....	132
NAZAROVA IEVHENIYA	Social and Political Movement in Southern Ukrainian Lands at the Beginning of the XXth Century: Contemporary Ukrainian Historiography of the Issue.....	139
NEHODA OLENA	A Person of the Millenium — P.P. Mykhailenko (1914—2008).....	146
ROZHKOV MYKOLA	The Reflection of the First Decade of the Red Cross Activity in the Urrs in 1918—1928 (On the Materials of the State Archive of Luhansk Region) ...	149
HIATT KATHLEEN	Ukrainization, Korenizatsiia and the Reshaping of Soviet Ukraine.....	153
NEZHVYV OLEKSII	Iurij Slipko: Resources Studies Topic of Life and Creative Work.....	160
PVLYPCHUK SVIATOSLAV	"These Are Single Pearls of a Major Necklace...": the Kolomyika Genre in Ivan Franko's Scientific Heritage.....	174
TOMCHUK OLEH	The Aesthetic Self-Determination of Mykhailo Drai-Khmara	184

SUMMARIES AND REVIEWS

SEMYSTIANA VOLODYMYR,	A New Documentary Research on the History of Ukrainian Nationalistic Movement	192
TATARINOV IHOR	Let Preserve Our Self-Identification, or Back to the Ukrainian National Idea..	194
TATARINOV IHOR	Realizing Mysteries of Modernist Artists' Psychos	197
BARCHAN VALENTYNA,		
KUZMA OKSANA		

Бахмутський шлях, №3/4 (66/67), 2012

Трудовий колектив журналу, Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка, ВУТ «Просвіта» імені Тараса Шевченка
Літературний і науковий історико-філологічний журнал. Заснований в 1994 г.
Виходить ежеквартально. На українському мові
Головний редактор Володимир Федорович Семистяга

Адрес редакції: ул. Матросова, 4а, УКЦ «Відродження», Луганськ, Україна, 91011
Телефон: (0642) 71-95-32, 050-139-98-53, 095-490-90-45
ул. Оборонна, 2, к. 4-20, Луганськ, Україна, 91011
Телефон: (0642) 55-09-39. Факс (0642) 59-90-08.
www.library.lg.ua; e-mail: prolg13@yandex.ua

Bahmutskiy Shlyakh, № 3/4 (66/67), 2012

Editorial staff of the journal, Luhansk National University
named after Taras Shevchenko, Taras Shevchenko VUT «Prosvita»
Literary and scientific historical and philological journal. Founded in 1994
Issued every three months. In the Ukrainian language
The chief editor is Semystyaha Volodymyr Fedorovych

Address:

Matrosov St., 4a, UCC «Vidrodzhennia», Luhansk, Ukrainian 91011
Phone: (0642) 71-95-32, 050-139-98-53, 095-490-90-45
Oboronna St., 2, room 4-20, Luhansk, Ukraine 91011
Phone: (0642) 55-09-39. Fax (0642) 59-90-08
www.library.lg.ua; e-mail: prolg13@yandex.ua

Редактори: *Галич Олександр Андрійович*
Зеленько Анатолій Степанович
Шаповал Юрій Іванович

Реєстраційне свідоцтво КВ № 15600-4072 ПР, видане Міністерством юстиції України
17.07.2009 р.

© Трудовий колектив журналу «Бахмутський шлях», 2012
© Автори публікацій, 2012
© Художник обкладинки Дудник О.С., 2000

Технічний редактор Манько І.М.
Коректори Семистяга В.Ф., Неживий О.І.
Комп'ютерна верстка Манько І.М.

Здано до складання 26.11.2012. Підписано до друку 30.12.2012. Формат 70×108¹/₈. Папір офсетний.
Гарнітура Journal. Ум. друк. арк. 23,7. Наклад 400 прим. Зам. № 31.

Видавець:

видавництво Державного закладу «Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка»
вул. Оборонна, 2, м. Луганськ, 91011; т/ф. (0642) 58-03-20; e-mail: alma-mater@list.ru
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3459 від 09.04.2009 р.

Виготовлювач:

ПП «Видавництво «Янтар»
1-й мікрорайон, 1/1, м. Луганськ, 91055; тел.: (0642) 52-29-77
Свідоцтво про внесення до Держреєстру ДК № 256 від 22.11.2000

Янтар
Yantar

Бахмутський шлях, 2012, №3–4. 1–200 Bahmutsky shliah, 2012, №3–4. 1–200

Бахмутський шлях, 2012, №3–4. 1–200 Bahmutsky shliah, 2012, №3–4. 1–200